

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

III. KÖTET, 3. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1953

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE, TOLNAI GÁBOR

A szerkesztésért felelős

LAKÓ GYÖRGY

osztálytitkár

Technikai Szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a követ
kező idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok
Osztálya közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az *Acta Antiquában* latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az *Acta Linguistica* szerkesztősége Budapest, V., Váci-u. 12., az *Acta Orientalia* és az *Acta Antiqua* szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 20 Ft, külföldi címre 30 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21, Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 45-790-057-50-032) útján eszközölhető.

E SZÁM TARTALMA

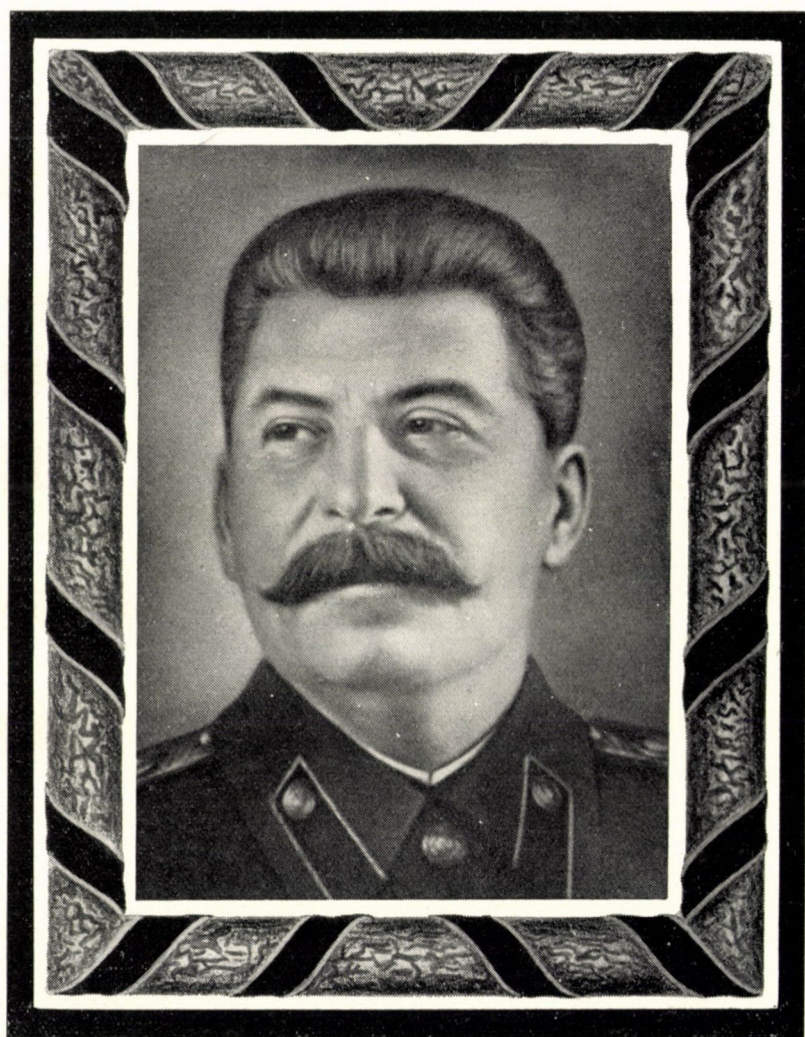
J. V. SZTÁLIN

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülése 1952 okt. 27-én Arany János halálának 70. évfordulója alkalmából:

Kodály Zoltán: Arany János dallamgyűjteménye	215
Voinovich Géza: Arany János, mint akadémiai főtitkár	221
Pais Dezső elnöki zárószava	229
Ligeti Lajos: Afganisztán mongol és török nyelvei	231
Zsirai Miklós: A Szovjetunióban élő finnugor és szamojéd nyelvrokonaink népnevének használata	249
Szabolcsi Bence: Új kínai népdalgyűjtemények	251
Tamás Lajos: Albániai tanulmányútam. Az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdése 265	

S z e m l e :

1. A magyarországi klasszika-filológia történetéből	295
2. Beke Ödön mari szövegkiadványának első kötetéről. (Hajdu Péter)	302
3. Válasz mari szövegeim első kötetének bírálata. (Beke Ödön)	308

J. V. SZTÁLIN

A Magyar Tudományos Akadémia március 7-én délután gyászülésen emlékezett meg Joszif Visszárionovics Sztálin elhunytáról. A gyászbeszédet Rusznyák István elnök mondta.

Rusznyák elnök beszédéhez az akadémia tagjai közül többen hozzászóltak.

Pais Dezső akadémikus következőkép mutatott rá arra a hatalmas segítségre, amit J. V. Sztálin munkái a nyelvtudomány továbbfejlesztéséhez adtak:

Sztálin meghalt, de Sztálin van! Fennmaradt életművében és fennmaradt bennünk, akik akarjuk és az Ő útmutatása nyomán tudjuk is folytatni, amit Ő alkotott. Sztálin ugyanis nemcsak tanított, hanem nevelt is. Nemcsak arra tett képessé, hogy leckét mondjunk fel, — ismételjük, amit elénk tárnak, — hanem gondolkodásra, akarásra szoktatott bennünket, hogy a korábbi helyébe újjal, jobbal álljunk elő. Éppen ezért nekünk is az a kötelességünk, hogy ne önmagunk megismétlésére tanítsuk az újabb nemzedékeket, hanem arra neveljük, hogy képes legyen tovább, mindig tovább fejleszteni, amit tőlünk kapott.

Mint a legnagyobb egyéniségek, Sztálin azért élt, hogy éltesse, az élet és tökéletesedés útján előre vigye az emberiséget.

Sztálin alkotni akart és alkotott is, szinte határtalan méreteken. De talán mindenkinél jobban tudta, hogy az alkotáshoz mindennekefelett nyugalom kell, béke kell. Ezért küzdött annyira eltökélten és az Ő nagy szellemét jellemző körültekintéssel a békéért, amit a legutóbbi korszakoknak gyalázatot és dicsőséget keverő tragikus küzdelmeiben olyan drága áron vásárolt meg az emberiség.

Sztálinnak a tudományhoz való viszonyában nem csupán bizonyos tudományágaknak hasonlíthatatlanul magas színvonalon való művelése a fontos, hanem rendkívüli jelentőségű az, hogy Ő emelte ki, — azt mondhatjuk, Ő foglalta rendszerbe, — az életnek és a tudománynak szerves kapcsolatát, Ő vetítette oda, hogy a tudománynak az élet előtt kell és lehet járnia. Ez megtestesítettség a tudománynak, de főképen kötelesség.

Sztálin szeme előtt a tudomány nemcsak a napi érdekű tudás, nem csupán azoknak az ismereteknek a foglalata, amelyeknek hasznát most lehet learatni. Ő tökéletes világossággal rámutatott arra, hogy a tudomány értékét messze, évtizedes, évszázados távlatokban kell látni és mérni.

Sztálin egy kielezett világválság napjaiban nem véletlenül fordult a nyelv, a nyelv tudománya felé. A nyelv a harc eszköze, de a békéé, a meg-

értése is. De hogy ezzel lehessen, nem rekedhet meg szavakban, szólamokban, hanem magasröptű gondolatok, tiszta érzések és szent akaratok kifejezőjévé, tolmácsolójává kell lennie.

Sztálin felismerte, hogy a nyelv az ember képességei sorában nem egy a sok közül, hanem a gondolkodással való elválhatatlan kapcsolatánál fogva az, amely az embert emberré teszi azzal, hogy társadalommá való fejlődéséhez eszközül szolgál, s így szinte végtelen fejlődési lehetőségeket nyit meg a számára. Világosan látta, hogy a nyelv eredmény, a társadalmi fejlődés eredménye, de egyszersmind a társadalom fejlődésében további eredmények előidézője, záloga. Tehát, amikor a nyelvvel és a nyelvtudománnyal foglalkozott, a legmagasabb fokú államférfiúi belátás vezette Őt.

A marrizmusnak, ennek a nyelvről szóló nem annyira »új«, mint inkább gyökerében hamis, lényegében antimarxista tanításnak az lett a jelentősége, hogy Sztálinnak okot és alkalmat adott arra, hogy kifejtse véleményét első-sorban nem róla, hanem arról, hogy milyennek kell lennie az igazi nyelvtudománynak.

A nyelv képessége az embernek, olyan képessége, amelyet fejleszteni lehet és fejleszteni kell, de nem magában és magáért. A minél tökéletesebb nyelv nem elvont szellemi fényűzés, hanem reális társadalmi hatóeszköz.

Sztálin emelte ki, hogy a nyelv nem egyes osztályoké, rétegeké, hanem az egész népé, nemzeté, illetőleg, ha még nem azé, azzá kell tenni, mert egy kiművelt általános nyelvtípus birtokában válik egy bizonyos emberi közösség valóban nemzetté. Ennek az iránymutatásnak az alapján hoztuk a nyelvtudományi munkálatok sürgős napirendjére a magyar nyelv leíró nyelvtanának a készítését vagy a nyelvművelés terén jelentkező szükségletek kielégítését.

Mi, magyar nyelvészek tudtuk és tudjuk, hogy Sztálin állásfoglalása az igazi nyelvészetet és vele a nyelvészetnek ilyen vagy amolyan értékű, de talán jelentékeny részükben jóhiszemű művelőit mentette meg. Mi tőlünk telhetően dolgozunk, már csak azért is, hogy Sztálin iránti hálánkat kinyilváníthassuk. Mi rajta vagyunk, hogy ne csak a nagy építkezések, természet-átalakító művek, a népek jólétének a növekedése, hanem a nyelvtudomány életformáló, sőt életteremtő alkotásai is az Ő emlékét hirdessék nálunk is.

Sztálin halála pótolhatatlan veszteség, de a veszteség érzetét enyhíti az a feltétlen meggyőződés, hogy az Ő bölcsesége, előrelátása megteremtette a lehetőséget, feltételeket arra, hogy tovább és tovább emelkedjék, amit az Ő vezetésével elérnünk sikerült.

KODÁLY ZOLTÁN

ARANY JÁNOS DALLAMGYŰJTEMÉNYE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. okt. 27-én — Arany János halálának 70. évfordulója alkalmából — tartott felolvasó ülésén

Arany János dallamgyűjteményének kiadásával ismét régi mulasztást tesz jóvá a Magyar Tudományos Akadémia. Nagy íróinak megbecsülésében minden nép elérkezik odáig, többnyire csak haláluk után több-kevesebb idővel, hogy minden tollvonásukat a nyilvánosság elé akarja tárni, még azokat is, amelyek az átlagos olvasót legfeljebb elnéző mosolyra indítják.

Arany dallamgyűjteménye nem ilyen okból került kiadásra. Nem kegyelet vagy csupán tudományos érdeklődés indokolja közzétételét. Elvi jelentősége van, annak idején talán nagy hatása lett volna költészetünk, zenénk fejlődésére, és hisszük, hogy ma, kerek 80 esztendő késés ellenére sem marad hatástalan.

Ezt az állítást szeretné mai előadásom indokolni.*

Keletkezéséről ennyit tudunk. Mikor Bartalus 1872-ben népdalgyűjtésre indult, Aranytól és fiától is feljegyzett néhány dalt: kéziratos gyűjtőkönyve elején az első hat szám után azt jegyezte be, hogy »Arany János (ill. A. László) után.« Nem tudjuk pontosan, de valószínű, hogy ezeket Aranyék mondták tollba. Ügylátszik, Arany később jobbnak gondolta, hogy ő maga írja le, amit tud. Így írta össze gyűjteményét, alkalmasint először egyes cédulákra, majd némi rendezés után egyfolytában letisztázta egy előre összefűzött kótafüzetbe. A kötés utólag készült, mert néhány helyen a könyvkötő levágott Arany írásaiból egy-egy sort vagy betűt. — Három részre osztotta: I. Népdalok és rokon (1–103.), II. Társas dalok (többnyire idegen dallamra) (1–38.), III. Kántáló dallamok és gyermek réják (1–8-ig).

Nem népdalgyűjtemény, egy részéről már a címben is jelzi, hogy nem az. Dallamgyűjteménynek készült, egyáltalán nem törekszik a szöveg teljességére. Majdnem kivétel nélkül egyetlen verset ír a dallam alá, többször Erdélyire utal a folytatásért, néha még egy teljes verset sem ír le: I. 14. »nem tudom«. I. 82. »Szövegéből csak e két sort tudom (nem is az elejét), ez sem népies, hanem diákos.« I. 53. is csak két sor.

*A felolvasásban említett dallamokat elénekelte a M. Áll. népi együttes két tagja, Kürti Éva és Jagicza Sándor. Az olvasó a közben megjelent kiadványban találja meg, az idézett számok alatt. A részletekre lásd a kiadvány jegyzeteit.

A gyűjteményt Bartalusnak adta felhasználásra, az ő hagyatékából a Budai Pedagógium könyvtárába, onnan legújabbán a Tudományos Akadémia kéziratárába került.

Lássuk, hogyan sáfarkodott Bartalus a rábízott kincessel. Mellőzve többrendbeli, egymással nem egyező adatát, megállapíthatjuk, hogy összesen 42 darabot közölt belőle 1873—96 közt megjelent gyűjteménye kötetében elszórva. Tehát 107 darabot mellőzött. Kérdés, valóban a javát válogatta-e ki, és azt híven közölte-e. Mindkét kérdésre nemmel kell válaszolnunk. Egész sor érdekes és értékes dallamot mellőzött, és amit kiadott, gyakran önkényes, egy-két esetben valósággal torzító változtatásokkal adta ki. Így hát Arany kézírata a maga teljességében s a lejegyzés minden sajátosságával csak most lát napvilágot. Bartalus mellőzte: 1. ami már előbb, esetleg többször is megjelent; 2. a II. rész német dallamait. De a III.-ból egyet sem közölt. Az I. részből több olyant mellőzött, ami gyűjteménye értékét csak növelte volna. Még ha az újabb gyűjtések egy részüket máig élőnek bizonyítják is, Arany lejegyzése, mint legrégibb, nagy értéket jelent.

Lássunk néhány példát a Bartalustól mellőzöttekből. (I. 2., 12., 14., 23., 24., 28., ennek B. két rossz változatát is közli. 48., 69., 74., 94.) Ez utóbbit Simonffy Arany versére írta! Arany más szöveggel tudja. Még különösebb, Bartalus sem említi a szerzőt (IV. 150), pedig odáig vagy ötször megjelent nyomtatásban. I. 101. hasonló Arany saját dallamához (II. 31. Hős fiad). Rokon vele: Bú kél velem. (Saját dalai 10. sz.)

A II. részből csak kettőt közölt: 8., 31. Ez érthető: a Magyar Népdalok egyetemes gyűjteményében nem talált helyet e németes dallamoknak. Zene-történészeink dolga lesz felkutatni eredetüket. Sokra egyelőre Arany kézírata az egyetlen adat.

Valahára meg kell kezdeni a magyar biedermaier zenéjének tüzetes vizsgálatát. Ez a nyugati versformákkal egyidőben beszüremkedett dallam-raj soká akadályozta egy magasabb magyar dallamstílus kialakulását. Éket vert a néphagyomány és a műveltek ízlése közé, hatását mai napig érezzük. Nem engedte, hogy a néphagyomány közvetlen átfejlődjék magasabb stílusba. Ezáltal zenénk fejlődésében legalább 100 esztendei késedelmet okozott. Nem okozhatta volna, ha művelt osztályunk nem szegődik annyira az idegen szellem szolgálatába, aminek viszont megvannak a történeti és társadalmi okai. Így kénytelen kelletlen máig küzködünk maradványaival, akárcsak a nyelvújítás germanizmusaival. Látjuk: Arany ifjúságában még mily nagy divatja volt. Az I. részből is jó néhányat ide lehet sorolni, úgy, hogy nem 38, hanem kb. 50, a gyűjtemény jó harmada képviseli ezt a stílust.

De nem közölte Bartalus a II. 38. sz.-ot sem. Pedig adataink vannak, hogy e dalsorozat egyik dala Arany kedvence volt, társaságban többször eldalolta. (Voinovich: II. 282. lap.) Az egész 38. számot bemutatjuk, mint adatot az akkori kollégiumi diákság zenei kedvteléseire.

Bartalus változtatásait bemutatni itt nincs terünk. A kiadvány jegyzetei részletesen felsorolják. Elrontva közölte pl. az I. 37. számot. Ez tipikus régi népdalformánk, még a honfoglalás előtti korból, t. i. a rokonnépeknél is megvan. Bartalus, bár közölt több ilyen, úgylátszik, nem volt tudatában. 1924-ig, Bartók könyve előtt nincs tudomásunk, hogy valaki észrevette, említette volna. Az I. 96. sz.-ot nem Bartalus, hanem Káldy közölte elrontva. A műkedvelő Arany leírása pontosabb, hitelesebb, mint a szakembereké.

Nem remélem, hogy a bemutatott dalok eléggé megalapozzák, amit a gyűjtemény jelentőségéről mondtam, és még mondandó vagyok. Ahhoz behatóbb foglalkozás kell. Sajnálom, hogy a kiadványt a nyomdai munka elhúzódása miatt nem tehetem t. hallgatóim elébe. De talán sikerült érdeklődésüket annyira felkeltenem, hogy kézbe veszik, mielőtt megjelenik. Ha végiglapozzák és figyelmükre méltatják az egyes dalokhoz fűzött megjegyzéseket, talán el fogják ismerni, hogy nem mondtam sokat.

Már a bemutatott szemelvényekből látható, hogy nem olyan értelmű népdalgyűjteménnyel van dolgunk, mint mikor valaki elindul falura, ismeretlen dallamok felkutatására. Arany azt írta össze, amit tudott: gyermek- és ifjúkora emlékeit. Forrást csak egy esetben említ. (I. 35.) Aligha teljes a gyűjtemény: egy sor, akkoriban közismert dal nem szerepel benne, pedig Arany bizonyára ismerte.

Jelentőségét három pontban foglalhatjuk össze.

1. Arany megismeréséhez új, és minden mástól független adalék. »Mondd meg nekem, mit dalolsz, megmondom, ki vagy!« Ezt a mondást talán nem alkalmazhatjuk mereven. Bizonyára nem minden tetszett neki egyformán. Mindnyájan végighurcolunk életünkön egy csomó, zsenge korunkban belénk gyökeredzett dallamot, ami akár tetszett, akár nem, része lett életünknek, zenei tudatunk kialakulásának. Ennyiben jellemzi Aranyt gyűjteménye. De nemcsak őt, korát is.

2. Ebben áll zenetörténeti jelentősége. A harmincas évek dalkészletéről egyedülálló korképet ad. Sokban találkozik Tóth István kéziratával, de számos dallamra egyetlen forrás. Egy-két emberöltő változásait érdekesen mutatja a P. Horváth Ádám hasonló jellegű gyűjteményével való összevetése, mely most az Akadémia kiadásában szintén hozzáférhető lesz. De Aranynak »maga csinálmanya« csak egy van közte, zenei pontossága pedig magasan felette áll.

3. Előttünk áll verstani vizsgálódásainak zenei alapvetése. Kár, hogy az ott idézett dallamoknak csak ritmusképleteit közölte, nem teljes kótáját. Nagy mértékben növelte volna műve meggyőző erejét és talán hamarabb talált volna általános megértésre.

De előttünk áll nemcsak verselméletének, hanem verselő gyakorlatának zenei alapja is. Ezek a dalok termékenyítették, táplálták ritmusfantáziáját, aminek sok apróbb-nagyobb nyomát lehet felfedezni műveiben. Ezek bátorították a magyar versforma újjáteremtésében. Ime, mit tanulhat a népdalból

a költő! De csak a teljes, dallamától meg nem fosztott népdalból. Ilyen verselésig csak az a költő jut el, aki az élő hagyomány részese, folytatója. Általános, sokszor ismételt vélemény, hogy Arany tanult legtöbbit a néptől. De csak most látjuk, kótás gyűjteményéből, mit és hogyan tanult.

Nem gyűjtő. Goethe a nép közé megy s előtte addig ismeretlen darabokat feljegyezz, dallamukat megtanulja, Kornélia hugának eldalolja, s az kótára teszi. Arany nem megy a nép közé. Ott él közötté, ő maga is része a népnek. Nem kutat, nem gyűjt, nem jegyez, de öregkorában visszaemlékszik, mit hallott valaha mindennapi környezetében. Azt leírja, lekótázza sajátkezőleg. (Goethe ezt nem tudta, bár zongorán és csellón is játszott.) Mi több, újra próbálkozik, mint már fiatalkorában egy-kétszer, dallamot szerezni, a maga és mások verseire. Nyilván arra tanította a népdal, hogy a vers nem teljes mű dallam nélkül. Mivel verseit kevesen, vagy nem kielégítően zenésítették meg, ő maga próbálkozik. Nem akarta csonkán, dallamtalanul itt hagyni verseit. Jóformán haláláig foglalkozott újra meg újra megzenésítésükkel.

Nagy tanulság ez költőinknek. Közhit ma, hogy Arannyal a magyar versforma kimerült. Utódai valóban nem tudtak új csapást vágni benne. Ezért többnyire a nyugati formák kényelmes, kijárt útjára tértek. Az úgynevezett jambusi hangulatkör babonája győzött. A magyar forma keltette dallam- emlékek — úgymondták, — nem jól illenek magasabbrendű mondani-valóhoz. Mintha az idegen formák nem keltenének ugyancsak dallamemlékeket, csak hogy idegeneket! Mintha magasabb röptű gondolatot magyarul csak idegen dallamemlékekkel lehetne kifejezni!

Talán mégsem így van. Az elcsépett, elkoptatott magyar dallamok, és esetleg triviális szövegeik emléke persze zavarja a költői mondanivalót. Mai népdalismeretünk azonban Aranyénak sokszorosa, mennyiségben is, minőségben is. Arany csak egyetlen helynek, Nagyszalontának népdalait ismerte élményszerűen. Ott a néphagyomány mélyrétege ügylátszik, már akkoriban sem igen élt. Vagy ha élt, Arany nem jutott érintkezésbe azzal a néposztállyal, amely még őrizte. Még száz évvel Arany születése után hallhattunk ott régi pásztor- és betyárdalokat, melyeknek nála nincs nyoma, pedig bizonyára akkor is éltek. Arany nyilván nem ismerte szülőföldje dalkincsét a maga teljességében, hanem csak azt a részletét, amely közvetlen környezetében élt.

Ha őt ez a maroknyi anyag ilyen verselésre tudta ihletni, mennyivel többet meríthetne a mai költő a ma ismert népdalkincséből! Persze, csak a dallamában élő, s nem könyvből, hanem teljes, kétoldalú mivoltában megismert és átélt népdalból. Enélkül hiába olvassa éjjel-nappal a népköltési szöveggyűjtemények papírját. És még egyet. Elképzelhető-e, hogy Arany akkor is eljut versművészete magaslatáig, ha nem tudja lekótázni dallamait, hanem csak dalolgatja, mint annyi nótakedvelő magyar? Nem képzelhető. A tökéletességnek azt a fokát csak a zenei elemek legapróbb részleteinek tudatossá tétele által érhetette el! A versművesség iskolájának alapvető tárgya

a zenei írás-olvasás. Ha ezt megszívlelnék versíróink, mindjárt kevesebb pongyolaságot vetnének szemükre a bírálók. És ráeszmélnének a jambus dallamemlékeinek idegenségére.

Elérkezett az idő, hogy a népdal, de nem a szövege, hanem szöveg és dallam oszthatatlan egysége újra akkora, vagy még nagyobb hatással lehet műköltésünkre, mint száz esztendeje. S ezzel a magyar versformák soha nem álmodott megújulása is kell, hogy bekövetkezzék.

Várjuk a költőt, aki végrehajtja.

VOINOVICH GÉZA

ARANY JÁNOS MINT AKADÉMIAI FŐTITKÁR

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. okt. 27-én — Arany János halálának 70. évfordulója alkalmából — tartott felolvasó ülésén

A múlt század nagyobb felében a betű emberei, — ha származásuk meg nem kímélte őket az élet nehéz próbáitól, — nem gondolhattak arra, hogy irodalmi munkásságukból tudjanak megélni. Kisfaludy Károly, Vörösmarty szánták rá magukat először, de példájuk nem volt kecsegtető. A nagyobb rész papi vagy tanári állás után nézett, hogy munkájához biztonságos megélhetést szerezzen. Arany János helyzeténél és hajlamánál fogva ehhez a típushoz tartozott. Mikor élete delén, ötvenéves korában, összegyűjtötte költeményeit, mérlegre tette munkásságát, s lehangoltan adott számot magának erről a kettősségről. Talán keveslik, amennyit írt — mondta Tompának —, »de annyi és mindig oly terhes hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professzorság, szerkesztés, titoknokság! mind egy egész embert kíván. — Mi marad aztán poétáskodni?« Ha a jegyzőségből ki nem szakítja a szabadságharc, talán eléggően él. »Miért is kellett nekem odahagyni békés magányomat? Oly nyugodtan élnék én, egyszerű falusi jegyző, nem ismerv senkitől.« A tanári állásban a tanítani valók egyhangú ismétlődése, az időt őrlő dolgozatjavítás egyre súlyosabban nehezült reá; megfontoló természete ellenére később volt egy lapszerkesztés kockázatát vállalni. A jobb írók, barátai köréje gyűltek, de az irodalom szárnyait megtépázta a cenzúra; lapjának a kritikai szemle lett legerősebb oldala, mely kevésbé számíthat a közönség érdeklődésére. Ez is teher volt: kelletlen és kénytelen bírálatokat, irodalmi híreket írni; néha a címszalagokat is maga írta. Másfél évtized alatt harmadszor kezdett új pályát, új munkakört, s megint változásról kezdett gondolkodni. »Egyszerű élet ez,« — írta önéletrajzában. — »de mégsem nyugodt, csendes; — folytonos küzdés, melyben én voltam a gyöngébb fél.« — Váratlanul megürült az Akadémia titoknoki állása. Sokan órá gondoltak. Az Akadémiával már többszörös személyes kapcsolata volt. 1858-ban, mikor az önkényuralom először engedélyezett tagválasztást, december 15-én levelező taggá választották és még azon ülésben rendes taggá. Ugyanekkor Toldi Estéjét a Marcibányi-jutalom 50 aranyával jutalmazták meg. 1859-ben tartotta meg székfoglalóját Zrínyi és Tasso összehasonlító irodalomtörténeti jellemzésével. 1860-ban az Akadémia felszólítására írta meg a Széchenyi-ódát. 1864-ben Buda Halálát

koszorúzta meg az Akadémia. Lépésről lépésre közeledett az Akadémiához. — Az új hivatal biztos partot ígért. Írók, tudósok közt élhetett, hozzáillő munkakörben. Ha a kormány Kölcsey választását a Wesselényi-pör miatt nem akadályozza, Kölcsey lett volna első elődei sorában; nyomába Toldy Ferenc lépett, azután Szalay László. »Több az, mint hivatal« — írta neki Tompa. — 1865. január 20-án volt a választás. Arra Deák Ferenc is elment. 42 szavazatból 30 esett Aranyra; meghatva köszönte meg e »nevezetes többséget«. Volt pedig kiváló férfiú, aki azért nem szavazott rá, mert kárnak tartotta hivatali munkával elvonni a költészettől, — inkább az égi madarak példájára bízta volna megélhetését.

Még nem volt hajléka az Akadémiának. Könyvtára, hivatali helyiségei a Trattner—Károlyi-ház bérelt szobáiban szorongtak, közületeit a Nemzeti Múzeumban vagy a Városházán tartotta. 1858-ban indított gyűjtést Dessewffy Emil elnök; 1865. április 24-én már a palotában lehetett ülést tartani. A palotában titoknoki lakás is épült Szalay Lászlónak, de azt — Arany megválasztása után — bérbeadták neki: lakbér vagy a bérházban szerényebb lakás közt engedve választást. Arany — gyöngye egészségével — számbavette a palotabeli igen jó, légmentes lakást; a mindennapi bejárás a hivatalba terhére esett, új helye pedig kétszer annyira volt az Üllei-út—Erkel-utca sarkán álló lakásától. Büszke szerénysége magába fojtotta panaszát, egy fájón humorkás verssel könnyített magán; elzárta azt a kapcsos könyvbe.

Nincs ki ne lássa, bár csupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak;
Ha leszoritják, hajtja gyalog,
Csakhogy ez aztán lassu dolog.

A palota felavatásának dátumát írta alá: 1865. dec. 11. És hozzá tette: »fekete hálátlanság volna el nem ismernem s nyíltan nem hirdetnem a M. T. Akadémiától érdemen felül nyert jótéteményeket.« Helyzetét csak két esztendő múlva tárta fel az új alelnöknek, Lónyay Menyhértnek. »Úgy esett, mintha az Akadémia — vagy elnöke — mégsem tekintene Szalay utódjának.« Hogy az elnököt egy szóval megnevezi, abból kiérzik a vád, a pénzügyeket jól kezelő, de írók és tudósok kevésbé vevő Dessewffy ellen. Lónyay rögtön rendbehozott mindent, a lakást az Akadémia még a költő özvegyének is holtáig felajánlotta.

December 11-én terjesztette elő Arany első főtitkári jelentését. Két nap múlva tudta meg leánya súlyos betegségét; addig titkolták előtte. Egy költeményben vallotta meg remegését; mintha balsejtelem későbbre tartotta volna a befejezést. Kötelességtudása a 18-i összeülésig hivatalához kötötte, csak 19-én utazott le Szalontára — leánya halottas ágyához. Ez a költemény hosszú évekre utolsó megszólalása volt.

Sokan a hivatalra hárítják elnémulását. Éppen orvosszert keresett a munkában, a külső tárgyakkal való foglalkozásban. »Beleültem a gépies foglalkozásba nyakig« — írta Tompának.

Az Akadémia mintegy újra keletkezőben volt. Még folyt a könyvtár és a hivatal költöztetése. Szinte minden ülés új alapítványokat jelentett be; egymást érték az adományok az épületre. A festő képet küldött — Madarász Viktor Thierry Amadé arcképét — ; a szerzetes — Rezeta, Petőfi cenzora — részvényeket hagyott a Tudós Társaságra. Egy Amerikába származott magyar mahagónifát küldött az ajtókra. Az ülésterem díszesül Kubinyi Ferenc két tájképet festetett Ligetivel. Dessewffy elnök joggal dicsekedett : »kegyeltjei vagyunk a hazának, de sokat is vár tőlünk«. Ha az adakozók lelkesége megcsappant, a titkárt sürgették, hogy őket vállalt kötelezettségeikre figyelmeztesse. Sokan meg akarták nézni a palotát, a látogatókat a titkár vezette. Az irodában szinte minden munkát ő végzett. Ő iktatta az iratokat, írta a jegyzőkönyveket, ő vitte a levelezést. Csengery Antal szaporodó közéleti tevékenysége miatt 1865-ben lemondott a jegyzői tisztről; tollát Aranyra bízta. »... valósággal két hivatalt vittem öt hónapig« — panaszolta Tompának. — Hivatalával járt, hogy ott legyen minden ülésen. Az osztályüléseket a titkári hivatalnak az udvarra néző nagy szobájában tartották (ahol most a kéziratár van); szomszédos lakásából titkári szobáján át nyitott be ide Arany. Felolvasás közben néha egy-egy humoros megjegyzést csúsztatott valamelyik szomszédjához; aki egyszer hozzájutott, eltette; egy kis sorozat meg is jelent az »Akadémiai papírszeletek« közt. Egy bírálathoz hozzá is szólott (1867. január 30.). Az ő kötelessége volt az ülésekre tárgyakról gondoskodni. Elhunyt tagok koporsója fölött tartandó búcsúztató beszédre neki kellett vállalkozót keresni; írta is egyszer sógorának, hogy éppen neki szándékozott levelet írni, »midőn Bugát halála hírért vettem s ez kivert sodromból, mert ily alkalommal én vagyok az Akadémia harangozója és temetésrendezője (halálmadár)«.

Mikor Arany elfoglalta hivatalát, az ülések még erősen korlátozva voltak. Az alapszabályokat 1854-ben az 'egylettörvény'-hez kellett alkalmazni, de még azon felül is változásokat ejtett rajta a megerősítő irat. Hiába adták be ez ellen a Deák Ferenc fogalmazta felterjesztést, nem volt rá válasz. Erre írta Széchenyi 1858. november 6-i döblingi levelét, hogy »a megváltoztatott alapszabályokat... ha parancsként csakugyan el kell fogadni, vérző szívvvel, de lecsépelhetetlen kedéllyel minden legkisebb megjegyzés nélkül — elfogadom«, de »óvást teszek... : én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatait azon pillanattól kezdve fizetni nem fogom, hogyha adományom de facto... más vágásba szoríttatnék.« — Az önkényuralom eltiltotta nagy-gyűlések tartását, jutalmak kiadását, nem lehetett új tagokat választani. Örömmel kellett bejelenteni, ha az ország generál főkormányzója »az ajánlott tagokat kinevezni méltóztatott«. Az üléseken császári biztos ügyelt a kormány cél-

jaiba ütköző végzések elkerülésére. Vigyázni kellett minden szóra. A magyar néphumorról tartott székfoglalójában Jókai ebben az alakban idézte az ismeretes kuruc verset: »Ne higgy magyar a nemzetnek«, s hozzátette: »bizonyosan a törököt értették alatta'. A tudomány és irodalom halottairól való megemlékezésben is óvatosnak kellett lenni. A kisülésben meg sem lehetett említeni Jósika nevét, s bátorság kellett hozzá, ha a nagygyűlésen a titoknak mégis kimondta, hogy akiről az év halottairól közt szó van, »a névkönyveinkben nem, csak sziveinkben olvasható zarándok, kinek nem adhat sirt a föld, mely méltó koszoruit termette: Jósika Miklós«.

A nyomasztó körülmények ellenére is derekasan munkához láttak. Ez évekre esik, hogy az Akadémia nyelvművelő intézményből a tudományok akadémijává fejlődött. Első alapszabálya »a tudományok magyar nyelven művelését« vallotta feladatának. Széchenyi 1844. december 26-i elnöki beszédében hangoztatta: »Az Akadémiának soha nem volt politikai igénye, eszméje bizony mégsem foganszott másokból... mihez képest nemzeti nyelvünknek és ezzel oly szorosan egybekötött nemzeti létünknek... egy őrjével többje legyen.«

Első tagjai jobbára szépírók; a szépirodalmi, drámai jutalmakkal, a Nemzeti Játékszín kiadásával is a nyelv fejlesztését szolgálják. Az Akadémia nagy léptekkel halad tovább-tovább a több oldalú fejlődés útján. Mikor először oszthatnak ki jutalmakat, 1858-ban, a nemzeti szellem és nemzeti élet forrásműveit koszorúzzák meg: Petőfi költeményei mellett Szalay László és Horváth Mihály történelmi munkáit, Ipolyi Magyar Mythológiáját, Toldy Ferenc nemzeti irodalomtörténetét. 1860-ban Toldy Ferenc azt tűzi feladatul: »a hazát minden tekintetek alatt megismerni«. 1865-ben, mikor Arany első titkári jelentését olvasta, az elnök, Teleki József Széchenyi szavait idézte: »nem mennyiség, hanem minőség az erőnek sarkalata«. 1867-ben Eötvös József már azt hirdeti: »A tudomány legfőbb célja maga a tudomány, és szükség, hogy legyenek olyanok, kik tisztán azért lelkesülnek. A legmagasabb tetőket mindig csak azok érik el, kik ott egy tágabb látkörnél nem keresnek egyebet.« 1868-ban pedig így látja: »részt kell venni a nagy munkában, mely Európa szerte a tudományok körében a népek felszabadításáért folyik«. Szinte minden évben új lépés az Akadémia feladatának kiszélesítése felé.

Arany első hivatali évében pezsgő élet uralkodik. 74 osztályülésről számol be. A nyelvtudományi osztály ekkor Czuczor és Fogarasi nagy szótárának III. kötetét adta ki. Nyelvemléktárt, tájszótárt terveznek; nyelvtörténeti szótárakra készülnek. Budenz és Vámbéry vívják csatározásaikat. A nagygyűlésen Toldy előadást tart a magyar irodalom befolyásáról a nemzeti életre, a legrégibb időtől fogva. Mátray Gábor a magyar nemzeti dallam körül vizsgálódik. A történettudomány terén a Történelmi Emlékek és a Történelmi Tár kötetei vannak évenként megjelenőben. Gyűjtögetik külföldi okmánytárak magyar anyagát. Folynak közleményei az Archeologiai Bizottságnak.

Archeologiai Értesítőt is indítanak, mely a legújabban feltárt leleteket kíséri figyelemmel. »Minthogy belügyeit maga intézi a nemzet — írják, — elő kell mozdítani az államtudományok, nemzetgazdaság művelését.« Az utóbbit a statisztikai bizottságból fejlesztik ki. Az elnök maga is szavá teszi, hogy az exakt tudományok kevesebb eredményt tudnak felmutatni, pedig a tagok sorában ült a fáradhatatlan kísérletező Jedlik Ányos, s az érdeklődés oly nagy, hogy Bunsent, Faradayt, Herschelt, Liebiget külső tagokká választják. A jelentések az eszközök és anyagiak híját okolják.

A közeli években az Akadémia munkásságának nyilvánossá tételére Csengery Antal félhivonként megjelenő Értesítőt kíván indítani idegen nyelven is, de az elől a többség elzárkózik. Szolgálgják a tudomány terjesztését is, megalakul a könyvkiadó bizottság, eredeti és fordított jeles művek kiadására, tetemes költséggel, abban a tudatban, hogy le kell mondani arról a kilátásról, mintha a kiadások költségeit fedezni tudná a kiadványok jövedelme. Száznál több tanintézetnek küldik meg a könyveket ajándécul; ezzel meg az eleve olcsóra szabott árakkal az Akadémia »mintegy kamatait fizeti meg a kezei közé elhelyezett tőkének«. 1872-ben elhatározták egy Corpus Poetarum kiadását. 1874-ben meg is indul, Régi Magyar Költők Tára címen. Munkába veszik a helyesírás revízióját. »E tekintetben nagy gondatlanság, sőt elvtelenség uralkodik« — panaszkolja a jelentés 1870-ben. Öt év múltán jelentik: »A helyesírás szabályainak megállapítása valahára végetért; de — számos, még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve, mint megoldva, egy-egy analógiai ellentmondást inkább lealkudva, mint elenyésztetve, — az óhajtottnál szerényebb látattal.« És ez természetes, — találja, — mert a történeti és tájszótári nyelvanyag teljes összegyűjtése nélkül »az etymologia s enélkül az orthographia nem biztos eléggé, hogy végleges szabályokat alkosson«. — Az Akadémia támogatása tartotta fenn a nyelvbeli visszaélések ellen küzdő folyóiratot, a Magyar Nyelvőrt. A nyelv gondozásában az Akadémia mindig hű maradt legelső feladatához. — Toldy azt is indítványozta: »alkosson vagy segélyezzen az Akadémia egy időszakos irodalmi közlönyt, mely egyfelől a külföldi irodalom legfontosabb, vagy reánk nézve érdeklő tüneményeit ismertesse, másfelől a hazai irodalmat folyvást figyelemmel kísérje, s beható tárgyilagos kritika által annak helyes irányt adjon.« A folyóirat, a Budapesti Szemle még azon évben megindult. — Így 18-ra emelkedett az Akadémia folyóiratainak száma.

Nem szeretném azt a megjegyzést kelteni, mintha az Akadémia ez években teljesített munkáját jórészen a főtitkárnak kívánnám tulajdonítani. A valóság annyi, hogy a felolvasásokról való gondoskodás az ő feladata volt (első éveiben még nem voltak osztálytitkárok), tiszte volt végighallgatni minden felolvasást, az ő gondja volt a levelezés, az osztályok jutalmi javaslatai az ő fogalmazásában kerültek az összesülés elé, az új kiadványok az ő íróasztalán mentek keresztül. Ami azt jelenti: a l á t s z ó eredmények

l á t h a t a t l a n előkészítése volt részben az ő munkája. Nagyobb része volt 'a kényszer foltjait magukon viselő' alapszabályok kétszeri módosításában; ezek hibáit ő ismerte legalaposabban. 1866-ig az osztályok együtt tartották üléseiket, tekintettel voltak a nem szakbeli, sőt a kívül álló közönségre is. Ezentúl minden osztály a maga körében vitatja meg ügyeit, elkülönített szakmunkásság folyik, a választás is osztályonként történik. — 1869-ben megszűnik az a visszás helyzet, hogy az igazgatótanácsban az alapítók által választott tagok ülnek. Most jutnak szóhoz a tudós-tagok. Minden tudományos szak önállósul, az osztályok költségvetése elkülönül, mindenik osztály elnököt és titkárt választ magának. Ebből következik, hogy az eddigi titkok főtitkár lesz. A hivatal személyzete növekedik. Eötvös minden úton-módon könnyíteni kíván Arany terhein, a gépies tennivalókat a jegyzőre hárítva, hogy a főtitkár ne is legyen kénytelen minden nap bejárni hivatalába. De Arany lelkiismeretessége nem él ilyen szabadságokkal.

Nem kell azt képzelni, hogy a főtitkári hivatalban egy szürke öreg ember ült kelletlenül az íróasztal mellett, amint egy kedvetlen napon a fiatal Munkácsy látta, mikor egy barátjának pályaművét nyújtotta be. A főtitkár érte nyúlt, átvette, köszönt. Ha benyitunk a szomszédos főtitkári szobába, ott az íróasztalon készülöben levő Shakespeare-fordításokat látunk: A Nyáréji Álomét, 1866-ban Hamletét, 1868-ban János Királyét. 1872-től 1874-ig egymás mellé rakja fiókjában Aristophanes összes darabjainak fordítását. A hivatal nem öli ki belőle az író még hivatalos irataiban sem. Nekrológjai szűkszavúan összezsúfolt kis tanulmányok, művészi formában. Évenkénti jelentéseiben a kidőlteket sokszor egy mondattal tudja jellemezni. A palotát építő Dessewffy Emilt ezzel az idézettel: »Monumentum quaeris? Circumspice!« — Az ilyen mondatokba a megindultság szónoki bensőséget és hangot önt, mint legelső jelentésében elődének, Szalay Lászlónak említésénél: »kinek elvesztése, mint tisztviselőé is mennyire érzékeny csapás intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint éppen az ellentét, hogy én állok megürült nyomán!«

Évi jelentéseiben a száraz beszámoló adatai ritkán adnak módot kitérésre. Első megszólalása helyreigazítja azt a felfogást, mely a tudománytól rögtön szembeötlő gyakorlati hasznot kíván, másképp kozmopolitáság gyanújába veszi; nem akarja látni, hogy a találmányok, az élet apró kényelmei mind a tudomány aprópénzei. 1867-ben felteszi a kérdést: »vajjon a nyelvre nézve tesz-e annyit e tudományos intézet, amennyit e szakbeli tagjai jókora számához mérve tehetne?« Főképp a nyelvkorcsosulás idején, midőn »szavaink, szólásmódjaink . . . elhálnak, kivesznek, szókötésünk velős rövidsége szükségtelen körülírásokban mállik szét, szórendünk zavarba jó; a feloszlás processzusa immár nyelvtani alakjainkat is megtámadta?« — Korosabb kortársaink, ha fogékonyak a nyelv épsége és szépsége iránt, hányszor nem vehetik észre magukon is, amit Arany János mondott: »Ime én magam, ki folyvást törekedtem megőrizni magyarságomat, nem hosszú életem folytán,

gyermekkori emlékeim közt, néha oly szófordulatra bukkanok, mely akkor közkeletű volt, ma már engem is meglep szokatlansága által. « Nem kárhozzatja a nyelvet újító mozgalmat, hiszen »eredetét azon másokra vezethetni vissza, mely jóval előbb a kötetészetben folyt le«, — de szükségét látná, hogy »hozzáértők a rakoncátlan ujitási dühöt mérsékelni próbálják«. — 1868-ban, mikor a politikai élet minden érdeklődést magára vont, figyelmeztet: »Hogy a tudomány a politikai élet minden lendületével hátrább essék, ez nem mutatna összes államszervezetünk épségére. Mert nem az a test ép és egész: séges, melynek vére erős rohamokban, majd a szivre, majd a fejre tódul: hanem amelyben minden szerv teljes összhangban működik.« Mégis 1871-ben maga is úgy látja, nem volna méltányos panaszt emelni a szerényebb eredmények miatt. »Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni, s a tudomány férfiát kétely zsibbasztá, vajon, amit az ismeret-vágy, messze multban elenyésző századok óta, hangyaszorgalommal, vas türelemmel összehordott, nem fogja e ismét elsöpreni dúló vihar; vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség utjait megvilágítja, nem fog-e ezentul csupán kanócul használatni minden eddigi építmény elhamvasztására. Csuda lett volna-e, ha a nyelvtudós döbbenve áll meg rokonító munkájában, látva, hogy művét az erőszak országok hódítására, népfajok irtására kezdi kizsákmányolni; ha Clio eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököljog visszatértét. Ha a bölcsелем éppen választott népe tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká.« Ez az elszörnyedés keltette töredékben maradt költeményének, »A néma háboru«-nak képét, melyben a szenvedély hangja nélkül, mint néma öldöklő gépek, irtják egymást a seregek.

Utolsó jelentésében még egyszer a csendes, folyamatos munkásság érdemét dicséri. A laikus a tudomány óriási léptei helyett egy-egy év képében nagy igazságok helyett többnyire még kétséges hipotéziseket talál, világra-szóló felfedezések helyett kalandosnak látszó vállalatokat, mint ahogy avatott szem is ritkán látja meg a csírában a leendő terebélyes fát. »A tudomány döntő csatái sem oly minden naposak, sőt nem is minden évek.«

Az évek során fogyó erővel és fogyó kedvvel végezte teendőit. Jelentései egyre rövidebbek. Többször vágott volna menekülni a »kötelesség vampir-vágyá«-tól. Már megválasztásakor időlegesnek kívánta tekinteni állását. »Egy-két év megmutatja, képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat.« Elhárítja az egyetemi tanszékre szóló meghívást, el az országgyűlés határozatát, mellyel egy érdemes írónak évdíjat kíván juttatni. »Független szegénységre« vágott. »Nem pusztán a röstség hajtott volna erre, inkább az, hogy még valamit kedvem szerint dolgozhassak«, írja sógorának; »bevégezni egyetmást töredék munkáimból« — mondja Tompának.

1876 végén beadja lemondását. »Erőm hanyatlása mind inkább, s napról napra meggyőz arról, hogy a Tekintetes Akadémia iránt csak az által teljesíthetem legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról valahára lemondok.« Megmarasztották állásában. Terhein segéderővel könnyítettek. 1877-ben megismétli kérelmét. Egy évre fölmentik, helyettesről gondoskodnak. 1878-ban ezt meghosszabbítják. 1879-ben végre engednek hajthatatlan kívánságának. Fizetését azonban nem fogadja el, a lefolyt két évre sem. Így legalább a lakás megtartására kérik, tiszteletbeli főtitkárrá választják és az igazgatótanács tagjává.

A sóvárgott nyugalomban nem sokáig volt része, de az a vágya betelt: »ha magányos mélázásaim közt tán meglátogatna még a Muzsa«. 1877 »áldott őszén«, a Margit-szigeten, szinte naponként új költeménnyel gazdagszik a »Kapcsos könyv«, olyan csodálatos költeményekkel, mint a »Honnan és hová?«, a »Vörös Rébék«, a »Hidavatás«. 1879-ben befejezi a »Toldi szerelmé«-t. 1881-ben »Csaba királyfi« új dolgozatába fog. Mint az őszi nap, bőven ontotta sugarait, mielőtt titokzatosan lenyugodott.

Ez évek bőséges kincseit részben az Akadémiának köszöni az irodalom.

Akadémiánk némi módosítással elmondhatja róla, amit a francia Akadémia mondott Molière-ről: »Az ő dicsőségének nincsen semmi híja, de ő hiányoznék a mienkből.«

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava

1882. október 22-én hunyt el Arany János. Hatvanhatodik esztendejében járt, de utolsó éveiből ránk maradt munkásságának mennyisége és értéke mutatja, hogy a halálával ért veszteség túlságosan korán következett be. Ez idő tájt nemcsak a maga előrehaladott életkora nem nyomta őt, de éppen ekkoriban tudott leginkább kiszabadulni az átélta vagy átélteni kényszerült történelmi korszak béklyóinak a szorításából. A hatvanadik éve körüli Arany egyre modernebbé válik, annyira modernné, hogy a modernség nekünk is az, sőt nem egy tekintetben eléünk mutat.

1877 után írott két szakos kis verse a »Civilisatio«. Idézem :

Ezelőtt a háborúban
Nem követtek semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
A mit elvehetett elvett.

Most nem úgy van. A világot
Értekezet igazgatja :
S az erősebb ha mi csinyt tesz
Összetül és — helybenhagyja.

Aligha tévedek : nekünk és értünk fokozottabban szól, mint Arany kortársainak.

A maga korszaka fájt Aranynek. Aránylag kevés számú és életének csak bizonyos szakaiban alkotott lírai költeményei vallják, hogy az ő látszat szerint sajátos műfajához : az epikához gyakran inkább csak menekült, és lírai mondanivalóit magába fojtotta, vagy a tárgyiasság burkában adott nekik költői alakot, igen gyakran úgy, hogy az önmagával és a világgal küszködő költő szívverése nem érződött át a költői burkolaton.

De bocsánatot kérek, nem feladatomban, hogy én, a nyelvész, »műsoron kívül« pótolljak egy az Aranyt mint költőt megillető méltatást.

Csak azt akartam kiemelni, hogy Aranyt korán vesztette el a magyarság. — És ezután nem egészen két hónappal megkapta, ezt most *mi* tudjuk, — Kodály Zoltánt. Kodályt, akiben az Aranyéival sok rokon vonást vehetünk észre. A magyar költői és művészi hagyománynak szenvedélyes szerelme, a legmagasabb fokú művészetnek az elmélyült tudatossággal való zavartalan párosítása : ezeket jelölöm most csak meg közös tulajdonságaikból.

Ezért is magától értetődőnek tarthatta Kodály, hogy vállalja Arany dallamgyűjteményének zenetudományi méltatását az ismertetett nagyszabású kiadványban és a mai ünnepélyes alkalommal. Köszönjük, hogy egy majdnem teljesen ismeretlen vagy hamisan látott Aranyt fedezett fel nekünk és a tudománynak.

Az elismerés szavaival fordulunk a rendkívül fontos Arany-emlék megőrzőjéhez és jelentős szempontokból való feldolgozójához : Gyulai Ágosthoz. Örülünk, hogy irodalomtudományunknak régi jelese 84 esztendőskorában tudós pályájának ilyen állomásához jutott el, és kívánjuk neki, hogy minél több hasonló állomáshoz érjen el.

Arany dallamgyűjteményének a kiadása »a mostoha körülmények«, nem utolsósorban a megismerés miatt évtizedeken át elhúzódott. De most Aranyhoz és művéhez méltóan közkinccsé vált. Sajnos, sőt némileg talán csudálatos, nem így van Arany költői, írói, tudós műveivel vagy tevékenysége más emlékeivel. Hét évtized múlt el, anélkül, hogy a magyar szellemiség egyik legnagyobb képviselőjének megnyilatkozásai kritikái kiadásban teljességükben és hűségesen rendelkezésünkre állnának.

A megújult Magyar Tudományos Akadémia elsőrendű és időben is legelső feladatai közé iktatta ezt a kiadást, s a szakavatottság valamint a tárgyhoz való érzelmi kapcsolat szempontjából is leghivatottabb társunkat, Voinovich Gézát bízta meg a terv megvalósításával. Voinovich az Arany iránt érzett hódolat áldozatkészségével és az »Őszikék« termékenyítő sugallatával vetette magát a munkába. Hogy milyen kiváló sikerrel, a megjelent négy kötet bizonyítja.

Miután elvesztettük nagyrabecsült társunkat, aki a mai második előadásával holtában is áldozott Arany Jánosa és Arany Jánosunk emlékének, feltétlenül kíváncsiak, hogy semmiféle fennakadás vagy halogatas ne történjék a kritikai kiadás létrejöttében. Bármennyire nehezen nélkülözzük is Voinovich Gézát ezen meg egyéb területen is, ezt a munkáját folytatni kell és folytatni lehet nem holnapután, hanem — a szó szoros értelmében mondom — holnap!

Az Akadémia és a közönség nevében hálás köszönetet mondok Kürthy Éva és Jagicza Sándor énekművészeknek, hogy kiemelkedő művészettel töltötték be a tolmács szerepét Arany János és miközöttünk.

Végül megköszönöm Tolnai Gábor akadémikus társamnak, hogy volt szíves bemutatni Voinovich Géza tanulmányát.

AFGANISZTÁN MONGOL ÉS TÖRÖK NYELVEI

I.

Nyelvészeti szempontból Afganisztán kétségtelenül egyike a legérdekesebb területeknek: oly nagyszámú és oly változatos típusú nyelveket beszélnek itt, hogy az határozottan Kaukázus gazdag nyelvi térképére emlékeztet. Nem feladatunk most e nyelvek és nyelvjárások megoszlásának a taglalása,¹ sem pedig a velük kapcsolatban végzett legújabb kutatások ismertetése. Szólnunk kell azonban ebben az általános összefüggésben — ha vázlatosan is — e hallatlanul gazdag nyelvi anyag két csoportjáról, amelyek közül az egyik szervesen összefügg jelen beszámolónk tárgyával, a másik meg amavval bizonyos vonatkozásban igen szoros kapcsolatban áll. Az egyik a török-mongol, a másik az iráni nyelvek csoportja. Kezdjük a sort az utóbbival.

Az iráni nyelvek, amelyek Afganisztán legrégebb ma élő nyelvei közé tartoznak, igen változatos képet nyújtanak. Az ú. n. pamíri nyelvek, továbbá az afgán, vagy pastu, végül az afganisztáni perzsa az iráni nyelveknek egymástól világosan elkülönülő típusait képviselik, amelyeknek más és más a nyelvészeti, a történeti jelentősége, de különböző az a mérték is, amelyben a tudományos kutatások rendelkezésére állnak.

Hosszú ideig a pamíri nyelveket ismerték a legkevésbé kielégítő módon. E nyelveknek különben csak egy részét beszélik Afganisztánban, nehezen hozzáférhető völgyekben, alig megközelíthető hegyi szállásokon, aránylag kis létszámú nyelvi közösségek; más, nem éppen jelentéktelen részük India és a Szovjetunió földjén járatos. A tudományos érdeklődés akkor kezdett fokozatosan feléjük fordulni, amikor a belsőázsiai felfedezések során több fontos, korábban nem ismert iráni nyelv került elő, és nyilvánvaló lett, hogy az iráni nyelvek története szempontjából fokozott figyelmet kell szentelni a kisebb, elszigetelt nyelvek kutatásának. Valóban, rövidesen kiderült, hogy pl. a szogdnak a tanulmányozása szempontjából mekkora segítséget nyújt a

¹ Afganisztán különböző nyelveiről jó tájékoztatást nyújt G. MORGENSTIERNE, Report on a linguistic mission to Afghanistan (bevezetés), Oslo, 1926. (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning, Serie C, I, 2.)

jagnóbi. Ily körülmények közt aligha véletlen, hogy a pamíri nyelvek kutatása, tudományos feldolgozása az utóbbi évtizedekben komoly lendületet vett; eredménye máris az, hogy ZARUBIN, KLIMCICKIJ, VAVILOV, MORGENSTIERNE SKÖLD, LENTZ és mások munkái az iranisztika számára megbecsülhetetlen segítséget jelentenek, ugyanakkor pedig komoly távlatokat nyitottak a további kutatások számára.

Az afgán természetesen a régóta, többé-kevésbé rendszeresen kutatott nyelvek egyike, amely nagy általánosságban valamennyi afganisztáni nyelvénél kielégítőbb módon ismeretes. A legutóbbi évtizedekben is eredményesen folyt tovább a kutatás; elég, ha utalunk az afgán nyelvjárásokról végzett legutóbbi nyelvészeti és folklorisztikai gyűjtésekre, az afgán etimológiai szótárra, stb. Mégis tévedés volna azt gondolni, mintha itt nem is volna nagyon mit tenni. Ellenkezőleg, éppen most terelődik rá egyre jobban a figyelem az eddigi kirívó hiányosságokra, most, hogy az afgánok maguk is elkezdték anyanyelvük tudományos vizsgálását, egyben megkezdték annak fejlesztését, ápolását.

Az afgán nyelv tanítása az iskolákban, használata az államéletben, az irodalomban, a tudományban új, nem könnyű problémák megoldását jelenti, különösen, ha figyelembe vesszük a speciális afgán viszonyokat. A nyelvi járásilag annyira tagolt afgán számára mindenekelőtt egységes irodalmi és köznyelvről kellett gondoskodni. Az első kísérlet ezen a téren megtörtént, az új nyelv lényegében a kandahári nyelvjáráson alapul. Az új irodalmi nyelvről kitűnő tájékoztatást nyújt különben ZUDIN és BERTELS 1950-ben megjelent afgán-orosz szótára.² Igen figyelemreméltó, hogy az afgán Tudományos Akadémia megkezdte az új afgán irodalmi nyelv normatív nyelvtanának a közzétételét.

Merőben más a helyzet az afganisztáni perzsa kutatását illetően. Ez a nyelv sokáig igen nagy szerepet játszott az államéletben, irodalomban, stb. az afgán mellett, sőt azzal szemben. Mégis igen érdekes, hogy nem igazodott a perzsának Perzsiában használt köznyelvi formájához, hanem attól a részletekben gyakran nagyon is eltérő formában, főleg a kabuli nyelvjárás alapján, afféle irodalmi koinét alakított ki magának. Igaz, e sajátosságos afganisztáni perzsa irodalmi nyelv nem újkeletű, kivéve természetesen a modern, technikai, stb. terminológiát; előzménye századokra visszamenőleg megtalálható afganisztáni perzsa nyelvű művekben.

Az afganisztáni perzsa irodalmi nyelv sajátosságai, amelyek egyaránt érintik a szóképletet és a grammatikai strukturát, a helyi perzsa nyelvjárások alapján magyarázhatók. Sajnos, az afganisztáni perzsa nyelvjárások kutatása

² Краткий афганско-русский словарь. Составил П. Б. Зудин, под редакцией члена-корреспондента АН СССР, проф. Е. Э. Вертельса. Москва 1950. Az afgán irodalmi nyelv kialakításáról, ebben az afgán Tudományos Akadémia szerepéről, vö. e kitűnő szótár bevezetését (1–5. l.).

terén eddig alig történt valami. Nem számítva a *kábulinak* nevezett irodalmi perzsáról, valamint a bakhtiari, a badakhsáni és madaglasti nyelvjárásokról szóló kisebb monográfiákat, továbbá néhány elszórt, legtöbbször csak általánosságokban mozgó megjegyzést, jóformán az egész hatalmas anyag ismeretlennek tekinthető.³ Ez pedig annál nagyobb kár, mert a perzsának az afgánra, a pamíri nyelvekre, a török és mongol nyelvjárásokra gyakorolt nyelvtani és szókészleti hatása sokszor csak az afganisztáni perzsa nyelvjárások tádzsikos sajátosságai révén érthetők meg teljesen.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárások sajátos fejlődéséről, különleges helyzetéről persze csak akkor alkothatunk magunknak helyes képet, ha figyelemmel kísérjük a többi, legfontosabb nyelvjárásokat is. Ezek közé tartoznak elsősorban bizonyos perzsiai és indiai perzsa nyelvjárások, valamint a Szovjetunió területén, mindenekelőtt a Tádzsikisztánban beszélt perzsa, illetőleg tádzsik dialektusok. Kétségtelen, hogy az Afganisztánon kívül beszélt perzsa nyelvjárások kutatása tekintetében lényegesen jobb a helyzet, azonban nem vitás, hogy e téren a legnagyobb segítséget a tádzsiktól várhatjuk. A Tádzsik Szövetséges Köztársaság, amelynek népe előtt a sztálini alkotmány megnyitotta a kulturális felemelkedés minden lehetőségét, anyanyelvén műveli a szépirodalmat, a tudományt; ez a gazdag és felettébb becses anyag nyelvtudományi szempontból valósággal kimeríthetetlen kincsesbányát jelent. Mindenek előtt azonban különös figyelmet érdemelnek az újabban napvilágot látott lexikográfiai művek, amelyek közül messze kiemelkedik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tádzsik filiáléjának kiadásában megjelent nagy tádzsik-orosz, továbbá orosz-tádzsik szótár.⁴

A török nyelvek aránylag elég későn jelennek meg a mai Afganisztán földjén. Igaz ugyan, hogy már a nyugati türk birodalom idején Afganisztán északi és északkeleti részeit kisebb türk törzsfők hódoltatják. W. BARTHOLD feltevése szerint pl. a karlukok már a VII. vagy a VIII. század folyamán tele-

³ L. BOGDANOV, Stray notes on Kābuli Persian: Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal (New Series), Vol. XXVI (1930), 1—123. — D. L. R. LORIMER, The phonology of the Bakhtiari, Badakshani and Madaglashti dialects of modern Persian. With vocabularies. (Royal Asiatic Society Prize Publication Fund, London 1922.) — G. MORGENSTIERNE, Persian texts from Afghanistan: Acta Orientalia VI (Oslo 1928), 309—328.

⁴ A tádzsik dialektológiára vonatkozó orosz és szovjet kutatásokat részletesen ismerteti: В. С. Расторгуева, Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 1, Варзобский говор таджикского языка (Введение, 1. Обзор литературы по таджикской диалектологии, 9—19). Выпуск 2, Северные таджикские говоры: Полосышайдан-Ашт-Чут-Кассансай. Москва 1952 (Академия Наук СССР). — Таджикско-русский словарь, под общей редакцией академика Е. Н. Павловского, члена-корреспондента АН СССР Е. Э. Бертельса, Джалона Икром и Рахима Джагила, Том I, А—Н, Сталинабад — Ташкент 1946 (Государственное издательство Таджикской ССР). Е fontos szótárnak, sajnos, csak ezt az első kötetét ismerem. — Русско-таджикский словарь, под редакцией А. П. Дехоти и Н. Н. Ершова, главный редактор член-корреспондент АН СССР Е. Э. Бертельс. Таджикский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. Москва—Сталинабад, 1949. Е nagyszabású mű negyedréte alakban, 880 lapon 45 000 szót tartalmaz.

pedtek volna be ide,⁵ azonban úgy látszik, hogy a mai török nyelvű lakosság egyik csoportja sem vezethető vissza ilyen régi településre. A mai helyzet mindenesetre lényegesen későbbben alakult ki, végső formájában csak a mongol hódítást megelőző és követő időkben jegecesedhetett ki.

Afganisztán török nyelvei nyelvészeti osztályozás szerint a kipszak, úz és a turki típusú nyelvek között oszlanak meg; valamennyi kisebb-nagyobb mértékben iranizált. A legjelentősebb közülük az özbég és a turkomán. Mind a kettő természetesen szorosan összefügg a Szovjetunió területén beszélt hasonló török nyelvekkel, azoknak igen érdekes, legtöbbször ismeretlen nyelvjárásai. Különös figyelmet érdemel a Kabul közelében beszélt, közelebről eddig szintén ismeretlen kizilbas nyelvjárás. Számolnunk kell végül, főleg az északi részeken, néhány közelebről meg nem határozott török nyelvvel, ill. nyelvjárással.

Az afganisztáni török nyelveket korábban nem vetették alá nyelvészeti kutatásoknak: gyakorlatilag ismeretlennek számított valamennyi. Az első anyagközlés a harmincas évek második feléből, G. JARRINGTÓL származik, aki az andkhui özbeg nyelvjárásból közzétett egy kötet szöveget, valamint egy általános tájékoztatót, — főként a korábbi útleírások, etnológiai művek alapján — az afganisztáni török nyelvek megoszlásáról.⁶

Mint ismeretes, Afganisztán északi részein beszélt török nyelveket egyszerűen lehetetlen elválasztani az afgán határtól északra beszélt török nyelvektől és nyelvjárásoktól.⁷ Kutatásukban, tudományos feldolgozásukban természetszerűleg nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatalmas anyagot, amelyet a szovjet turkológia nyújt az özbeg, kirgiz és turkomán nyelvről.

A mongol nyelv, illetőleg mongol nyelvjárások még későbbben kerültek Afganisztánba mint a törökök. A kérdés önmagában igen érdekes: vajjon eljutott-e Afganisztánba valamilyen mongol nyelv a mongol hódítást megelőzően, vagy pl. valóban a mongol típusú nyelvek közé tartozott-e az eftalita? Gyakorlati jelentősége ezúttal azonban semmikép sincs, mert az afganisztáni mongol nyelvjárások megállapítható módon mind a mongol hódítás korából valók.

Az afganisztáni mongol nyelvet illetően hosszú ideig a legnagyobb zűrzavar uralkodott. Egyesek mongol nyelvűeknek tartották az aimakokat,

⁵ W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Berlin 1935), 100. BARTHOLD-e nézetét egyéb munkáiban is hangoztatja, pl. Enzykl. Islam, 766, s. v., Очерк истории Семиречья, Фрунзе 1943, 21. Vö. még: A. Ю. Якубовский, Вопросы Этногенеза туркмен в VIII—X вв.: Советская Этнография 1947 3/53.

⁶ G. JARRING, Uzbek texts from Afghan Turkestan. With glossary. Lund—Leipzig 1938, V, 246 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd. 34. Nr. 2.) — Uő., On the distribution of Turk tribes in Afghanistan. An attempt at a preliminary classification. Lund—Leipzig 1939, 104 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd. 35. Nr. 4.) — Vö. továbbá K. MENGES, Zum Özbekischen vom Nord-Afghanistan: Anthropos XLI—XLIV (1946—49), 673—710.

⁷ G. JARRING, On the distribution of Turk tribes, 11.

mások a hazarákat, ismét mások ezt a nyelvet kizárólag a mogaloknak vagy moguloknak tulajdonították.

Az első valóságos mongol nyelvi anyag Afganisztánból LEECH-től származik, aki azt több mint száz évvel ezelőtt jegyezte fel és tette közzé.⁸ Ezt az 1838-ból való, nem is egészen másfélszáz szót és néhány példamondatot tartalmazó anyagot, 1866-ban GABELENTZ feldolgozta és beigazolta, hogy az — a feltűnően sok perzsa elem ellenére — világosan mongol jellegre mutat.⁹ Újabb felkutatására csak 1903-ban történt kísérlet, amikor RAMSTEDT, akinek különben nem sikerült Afganisztánba bejutnia, az afgán-orsz határ közelében két mogoltól gyűjtött alig öt nap alatt némi anyagot.¹⁰ Az afganisztáni mongol nyelvről természetesen ezek után is csak felettébb vázlatos, távolról sem kielégítő képünk maradt. Annál nyugtalanítóbban hatottak azok a helyszínen megforduló kutatóktól származó híradások,¹¹ amelyek szerint a mongol nyelv után való minden érdeklődésük eredménytelen maradt, és az afganisztáni mongol nyelv ily módon kihaltnak tekinthető.

II.

Ilyen előzmények után vállalkoztam 1936—37-ben arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából megkíséreljem felderíteni, vajjon valóban eltűnt-e teljesen Afganisztán mongol hódítóinak a nyelve, ha pedig nem,

⁸ R. LEECH, *Epitome of the grammars of the Brahuiky, the Balochky and the Panjabi languages, with vocabularies of the Baraky, the Pashi, the Laghmani, the Cashgari, the Teerhai, and the Deer dialects*: Journ. of the Asiatic Society of Bengal VII (1838), 538—556, 608—620, 711—732, 780—787. E folytatásokban megjelent dolgozat tartalmazza a mogul anyagot a 785—787. lapokon, »A vocabulary of the language of the Moghal Aimaks« címen. E dolgozat, kissé átalakított formában, megjelent külön is a bombayi Földrajzi Társaság kiadásában, még pedig »Vocabularies of seven languages, spoken in the countries west of the Indus« címmel.

⁹ H. C. V. D. GABELENTZ, *Über die Sprache der Hazaras und Aimaks*: ZDMG. XX (1866), 327—334. Vö. ugyane kötetben (612—613): *Ergänzungen und Berichtigungen* von Prof. Fleischer.

¹⁰ G. J. RAMSTEDT, *Mogholica. Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan*: JSFOu. XXIII 4 (1906), 1—60.

¹¹ Dr. E. TRINKLER, *Afghanistan, eine landeskundliche Studie auf Grund des vorhandenen Materials und eigener Beobachtung*: *Ergänzungsheft Nr. 196 zu »Petermanns Mitteilungen«* (Gotha 1928), 53—54: »Trotz meiner Nachforschungen konnte ich keinen Hinweis auf das Vorhandensein mongolischer Dialekte finden. Wohl aber sprachen zur Zeit Baburs (1483—1530) die Hesareh noch mongolisch.« Meshedben, sőt Heratban a mogul nyelv után való kutatásaim során jóideig magam is csak negatív válaszokat kaptam. G. MORGENSTIERNE (Report on a linguistic mission to Afghanistan, 6) szerint azonban: »While the Mongol Hazaras have generally adopted a peculiar dialect of Persian, Mongolian is still spoken by the Taimanis about Rud-i-Gas and Adraskand near Sebzawar (the villages of Mir Mana, Bedak, Hazi kuh, Karez Sultan, Pir Surkh, Gaza and Chashma Khuni were mentioned), and possibly also between Maimana and Herat.« MORGENSTIERNE értesülései szemelláthatólag másodkézből származnak, így nem is lehetnek pontosak. Az ilyen irányú értesítések ugyanis könnyen félrevezetők, még ha a helyszínről, mogaloktól származnak is, mert mogulnak tartanak olyan településeket is, amelyek már rég elvesztették eredeti nyelvüket, vagy mogul falunak mondanak olyan helységet is, amelyben legfeljebb egy-két család vagy személy ismeri a mogul nyelvet, azt is erősen korlátozott funkciójú második nyelvként.

összegyűjtsem belőle mindazt, amit az adott körülmények között, a rendelkezésemre álló idő alatt összegyűjteni tudok.

A mogul nyelvet sikerült megtalálnom, sőt annak több nyelvjárásával is megismerkednem. Eredeti folklór-anyagra azonban a leggondosabb kutatás után sem tudtam ráakadni. Meglepetéssel láttam, hogy a mogulok jóformán mind bilinguisek, a saját nyelvükön kívül kifogástalanul beszélnek a helyi perzsa nyelvjárást, és mogul nyelvi tudásukat szinte titkolják: ezért is oly nehéz a nyomukra jutni. Az egykori mogul törzsek jelentékeny része ma már egyáltalában nem használja a mogul nyelvet, csak a helyi perzsa nyelvjárást ismeri. Ilyen körülmények között nem volt nehéz megállapítani, hogy a mogul nyelv csakugyan a kihalás útján van. Erről a folyamatról tanúskodik különben az is, hogy ahol még él a mogul nyelv, ott is tele van tömérdek perzsa nyelvjárási szókészlettel, sőt bizonyos számú nyelvtani elemmel is.¹²

Afganisztáni utam főcélja a mogul nyelv felkutatása volt, ez a munka a sajátos körülmények miatt igen nagy nehézségekkel járt. Mégis sikerült összegyűjtenem több mint 4000 szóból álló szótári anyagot, megfelelő példamondatokkal, valami kevés szöveget, végül az egyik nyelvmesteremtől megszereztem az egyik fiatalon elhunyt, perzsául, arabul és mogulul verselő mogul költőnek, *Qáder*-nak egyik autográf verses füzetét.¹³

Az afganisztáni mogul nyelvvel kapcsolatban végzett kutatásaim során megpróbáltam tisztázni azt is, vajjon él-e ez a nyelv a korábban mongoloknak tartott hazaráknál és ajmakoknál.¹⁴ Ez irányú vizsgálódásaim teljesen negatív eredménnyel zárultak, másfelől viszont igen érdekes megfigyelésekkel jártak.

Mogol nyelvi tanulmányaim mellett nem háritottam el azokat a bőven kínálkozó lehetőségeket — bár nem szerepelt eredeti programomban —, amelyek az afganisztáni török nyelvek tanulmányozására nyíltak. Ezekben az időkben e nyelvekről úgyszólván még semmi sem volt ismeretes (JARRING említett könyve is csak 1938-ban jelent meg); úgy éreztem, bármennyire is vázlatosak és nem kimerítő jellegűek lesznek feljegyzéseim, a további turkológiai kutatások szempontjából mégis csak hasznos szolgálatot tehetnek.

¹² A mogulok kétnyelvűségével kapcsolatban fontos elvi kérdések merülnek fel: mit jelent a mogul esetében a nyelvkereszteződés, mi az eredménye e nyelvkereszteződésnek? A kérdéssel a sztálini tanítás alapján részletesebben foglalkoztam a Magyar Tudományos Akadémia 1951. évi nagygyűlésén NÉMETH GYULA, A kevert nyelvrendszer kérdésehez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere) című előadásával kapcsolatban elmondott hozzászólásomban. Vö. I. Oszt. Köz. II (1952), 332—342.

¹³ Qáder költeményei forma és tartalom tekintetében a perzsa és az arab költészet hatását mutatják. Nyelvi tekintetben az általa kialakítani szándékolt költői nyelv szintén tele van arab és perzsa szókészleti elemekkel. Ezek az idegen elemek azonban egészen más természetűek mint azok, amelyekkel a beszélt mogul nyelv él. Qáder az arab és perzsa szavakat költeményeiben irodalmi alakjukban használja, minthogy azonban grammatikai, helyesírási iskolázottsága ezekben a nyelvekben nem volt eléggé mély, a legtöbbször erősen torzított formában jelentkeznek nála az idegen szavak.

¹⁴ A mogulokra, hazarákra, ajmakokra vonatkozó korábbi irodalmat vázlatosan ismerteti G. JARRING, On the distribution of Turk tribes, 79—81.

Első részletesebb feljegyzéseimet egy özbek nyelvjárásról készítettem, amelyet a maimenei Kúhí törzs beszél (kb. 200 ház), de amely ennél lényegesen nagyobb területen él; pontos nyelvjárási határokat, sajnos, sem itt, sem máshol nem sikerült megállapítanom. E nyelvjárásból egy kötetre való folklór-anyagot gyűjtöttem, köztük több prózában elmondott *dastán*-t; hozzá elég terjedelmes szójegyzéket, nyelvtani megjegyzéseket, stb. készítettem.

A másik nagyobb terjedelmű török nyelvű anyagom szintén egy özbek nyelvjárásból, a kongrátból való. Ez az anyag azonban nyelvészeti szempontból lényegesen érdekesebb és ritkább nyelvjárást képvisel mint az előbbi. A kongrát az ú. n. kipszak típusú özbek nyelvjárások közé tartozik. E nyelvjárásból főleg szóanyagot és kisebb dalokat gyűjtöttem.

A többi özbek, turkomán stb. nyelvjárásból, valamint a Kabul környéki kizilbasok nyelvéből csak törmelékanyagot hoztam haza. Minden nyelvjárást igyekeztem megnézni, ami elém került, de tanulmányozásukra sokszor csak pár nap állt rendelkezésemre, olykor mindössze néhány óra. Az ilyen anyag természetesen nem igen állhat másból, mint hosszabb-rövidebb szójegyzékekből, néhány kisebb prózai szövegből vagy dalból.

III.

Afganisztáni nyelvészeti kutatásaim eredményeit három, különböző terjedelmű kötetben szándékozom közzétenni. Az egyik tartalmazná a mogul anyagot, egy másik a maimenei-kúhí nyelvjárásra vonatkozó vizsgálódásaimat, egy harmadik pedig az általános tájékoztatót, amely egyúttal számot adna a kisebb gyűjtésekről is. Végleges feldolgozásukat, sajtó alá rendezésüket most kezdem meg, még pedig az utoljára, harmadiknak említett kötettel: mai beszámolómnak ez ad aktualitást.

Ez a kötet, amennyiben másirányú kötelezettségeim e munkában nem gátolnak, belátható időn belül napvilágot lát. E régóta tervbe vett műről (Une mission linguistique en Afghanistan), annak néhány fontosabb eredményéről szeretnék most magyar nyelven röviden beszámolni.

Mogol nyelvi kutatásaim tulajdonképpeni anyagát külön kötet tartalmazza majd, itt érdemben ezzel most nem foglalkozom. Ellenben tárgyalom mindazt, ami a történeti források és saját helyszíni gyűjtésem alapján a mogul nyelv afganisztáni megjelenésére vonatkozik. Kétségtelen, hogy a mogul nyelvet a mongol hódítások során mongol garnizonok hozták magukkal Afganisztánba, amelyek ott megtelepedtek, és lassanként teljesen akklimatizálódtak a környező iráni lakossághoz.

A mogul nyelv Afganisztánba való behatolásának korát pontosan meghatározni ez idő szerint nem igen lehet. Nagyon valószínű azonban, hogy e

folyamat általánosságban a perzsiai ilkhánok alatt zajlott le, az is felettebb valószínű, hogy az afganisztáni mongolok nem egyszerre, hanem több egymást követő hullámban érkeztek, utóljára talán már az ilkhánok bukását követő időkben. Mindenesetre igen érdekes, hogy a helyi hagyományok szerint *Darmán xán*, *Ziinal xán*, *Aryun xán* és *Buryut xán* vezetése alatt jöttek volna a mongolok Afganisztán földjére.

Nyelvészeti szempontból az afganisztáni mogul az ú. n. perem-nyelv-járások közé tartozik ugyanúgy, mint az északmandzsúriai dahúr, vagy a kanszui mongol nyelvjárások. Ez annyit jelent, hogy a mogul is aránylag korán kiszakadt a közmongol nyelvközösségből, attól elszigetelten, önállóan fejlődött tovább. E sajátságos fejlődés következményeként a mogul is megőrzött számos olyan közép-mongol korra jellemző tulajdonságot, amelyek a közmongol nyelvjárásokban teljességgel ismeretlenek, másfelől, részben a környező nyelvek hatása alatt, olyan újításokat hajtott végre, amelyek a többi, közmongol nyelvjárásokban idegenek. Ez a körülmény önmagában is eléggé magyarázza az afganisztáni mogulnak a mongol nyelvészet szempontjából való nagy jelentőségét.

De a bőségebb nyelvi anyag segítségével ma már azt is meghatározhatjuk, melyek azok a közép-mongol nyelvjárások, amelyek az afganisztáni mogollal közelebbi összefüggésbe hozhatók. Ha a nyelvi kritériumokat nézzük, akkor nehézség nélkül megállapíthatjuk, hogy az afganisztáni mogul lényegében ugyanazokat a jellemző vonásokat tartalmazza, mint a XIII—XV. századból való arab és perzsa nyelvű mongol szójegyzékek (Leideni Névtelen, Ibn Muhannā, Muqaddimat al-adab, a kiadatlan isztanbuli és párizsi szójegyzék), továbbá Rašīdu-'d-Dīn, Ĵuwainī, Qazwīnī, Evliya Čelebi és mások mongol nyelvi glosszái. E mohamedán szerzők az általuk leírt nyelvet *mogal*nak vagy *mogol*nak nevezik, tehát ugyanúgy, mint ahogy a mohamedán környezetben mohamedánná lett afganisztáni mongolok magukat nevezik.

Kétségtelen, hogy a mongol hódítások során Perzsiába és a környező területekre vetődött mongol egységek a legkülönbözőbb törzsekből kerültek ki, következésképp nincs semmi okunk arra, hogy azt higgyük: valamennyien ugyanazt a nyelvjárást beszélték, vagy éppen hogy olyan nyelvjárásokat beszéltek volna, amelyek eleve lényegesen különböztek volna a többi keleti mongol nyelvjárástól. De ugyanakkor nem vitás az sem, hogy a nyugatra sodródott mongol nyelvi közösségek, kiszakítva a nagy mongol nyelvközösségből, állandó érintkezésben a környező török és iráni nyelvekkel, lassanként külön életet kezdtek és önálló fejlődésnek indultak.¹⁵

¹⁵ Igazat kell adnunk SZANZSEJEVNAK, amikor rámutat arra, hogy a XIII—XIV. században a mongol nyelvjárások között a különbség lényegesen kisebb volt, mint a maiak között. В. Г. Д. Санжеев, К некоторым вопросам изучения исторического развития языков: Изв. АН. Наук (Отд. лит. и яз.), X (1951), 76. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, mintha a XIII—XIV. századi mongol nyelv egységes lett volna teljesen, amely még nem ismerte a nyelvjárásokat. Elegendő utalnunk az egykorú feljegyzésekre,

Ebben az értelemben, úgy vélem, nem helytelen, ha ezt a tágabb értelemben szintén mogolnak nevezhető nyugati csoportot a közép-mongol külön egységének tekintjük; ennek a nyugati közép-mongol nyelvjárás-csoportnak egyik leszármazottja a mai afganisztáni mogul. Hangsúlyoznunk kell természetesen azt is, hogy e csoport már a közép-mongol kortól kezdve nem tekinthető nyelvi szempontból teljesen egységesnek: a nyelvjárások kialakulásának tendenciái igen korán megmutatkoztak; a nyelvjárási tagoltság jól megfigyelhető magában a kihalóban lévő afganisztáni mogulban is.

Utalnunk kell arra is, hogy a mogul nyelv közép-mongol korszakból való emlékeinek felderítése terén még igen sok a teendő; e munka során különös súlyt kell vetni a perzsa, csagatáj stb. nyelvek mongol elemeinek a feldolgozására.¹⁶

Az afganisztáni mogul nyelvre vonatkozó vizsgálódásaim ismertetése során részletesen foglalkozom elődeim anyaggyűjtésével, megkísérlem kiigazítani tévedéseiket, a lehetőség szerint kiegészíteni hiányos adataikat. RAMSTEDT érdemes munkája után jóformán senki sem használta LEECH különben meglehetősen nehezen kezelhető korábbi szójegyzékét. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a két feljegyzés két egymástól merőben eltérő mogul nyelvjárás alapján készült. Igaz, ebben jelentős szerepe lehetett annak is, hogy a GABELENTZ-féle feldolgozás alapján, amelyet még leginkább figyelembe vettek, a LEECH-féle anyaggyűjtés nem sok bizalmat gerjesztett: a tömérdek félreértés, elírás, sajtóhiba valóban inkább visszariasztott, mint vonzott. Meg kell azonban mondani, hogy ezért inkább GABELENTZ, mint LEECH volt a felelős.

A LEECH-féle mogul anyag, mint jeleztem, annak idején két helyen is megjelent: a Bengáliai Ázsiai Társaság Journal-jában és a Bombay-i Földrajzi Társaság kiadásában külön is, állítólag mint az előbbi cikknek a különlenyomata. Ezt a különnyomatot használta és adta ki GABELENTZ. Nos ez a »különnyomat« semmiesetre sem a JASB-ban megjelent cikk lenyomata: más benne a szavak elrendezése, más a helyesírása.¹⁷ De ami a legfőbb, e »különnyomat« valósággal hemzseg a sajtóhibáktól, olyan hibáktól, amelyeknek nyoma sincs az említett folyóiratban megjelent cikkben (bár az sem ment teljesen a sajtóhibáktól). Érdekes, hogy a hibák jórésze sokkal inkább magya-

amelyek tudatosan beszélnek ebben a korban mongol nyelvjárásokról, azok közti különbségekről (pl. Rašidu-'d-Din). A magam, kitaj nyelvre vonatkozó, eddig kiadatlan kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvjárási különbségek a mongolban a XIII. századnál is régebbiek, sőt mi több: nyelvjárási különbségekkel kell számolnunk már a IX–X. századi kitajban is.

¹⁶ Hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden mai török nyelv mongol jövevényei származnak a közép-mongolból. A török nyelvek egy csoportjának — a szibériainak — mongol elemei renézve vő. HASAN EREN, Sibirija türk dillerinde moğol unsurları (kny. egy közelebből nem jelzett folyóirattól, 35–43).

¹⁷ A GABELENTZ által használt »különnyomathoz« nem tudtam hozzáférni, így azt sem sikerült megállapítanom, hogy a két változat közül melyik a korábbi. A JASB-ban közölt változatban nemcsak hogy kevesebb a sajtóhiba, de fonétikai jelzése is pontosabb. Egyedül ez jelzi a hosszú ā-t (ā). Egyéb hosszú magánhangzói: ī (olykor ÿ), ū; ez utóbbiak a GABELENTZ által használt különnyomatban: ee, oo.

rázható egy rossz kézírás félreértett olvasásából, mint nyomdai szedéshibákból: *eeknia* 'esik' (*íkina* helyett), *modar* 'ma' (*inodar* h.), *koma* 'után' (*koinà* h.), *kujunu* 'nyak' (*kujunn* h.), *inchman* 'vendég' (*meħmàn* h.), *unutar* 'alszik' (*nuntar* h.), *odwe* 'nap' (*odur* h.), *oknya* 'meghalt' (*okuja* h.), *nunoo* 'felszáll (lóra)' (*unnù* h.), stb. Az ilyen hibákból adódó zavart az is növelte, hogy néhány esetben a szavak értelmezésébe hiba csúszott, ami a kérdéses mogul szavak helyes azonosítását gátolta meg: a *kala* szót GABELENTZ 'Kette'-nek fordítja, a JASB-ban viszont értelmezése helyesen 'chin' (GAB. szövegében talán 'chain' állott?); *konghan* értelmezése GAB. szerint 'Licht', a valóságban az angol 'light' kétértelmű, nemcsak 'fényt', de 'könnyű'-t is jelent, a mogul szónak csak ez utóbbi a helyes értelmezése; *chah* GABELENTZ szerint a. m. 'gut, wohl', az angol 'well' szó azonban itt 'kút'-nak értelmezendő.¹⁸

Ami a RAMSTEDT-féle mogul anyagot illeti — igen érdemes munka, és csak bámulni lehet, hogy oly rövid idő alatt ilyen terjedelemben létre tudott jönni. Az csak természetes, hogy maradt benne meg nem fejtett, félreértett szó is, hogy a fonetikai feljegyzésekben itt-ott ingadozás, sőt olykor pontatlanság mutatkozik. Valóban meghökkentő az az idegenszerű benyomás, amit a mongol nyelvek felől érkező kutatóra tesz az afganisztáni mogul iranizált fonetizmusával, olykor szinte érthetetlen nyelvtani sajátásaival és nem utolsó sorban a szókészletében mutatkozó nagyszámú iráni elemmel.

A legfőbb nehézséget persze RAMSTEDT számára is az jelenthette, hogy igen gyakran olyan perzsa nyelvjárási szavakkal került szembe, amelyeket semmilyen eddigi forrásban nem talált feljegyezve. Íme néhány példa.

Egyik szövegében RAMSTEDT (Mogholica, 11) három szót ad — *sapčā*, *malda*, *masqa* —, egyiket sem fordítja le, a szójegyzékben, kérdőjellel, 'etwas Essbares' jelentéssel kíséri mindegyiket. Mind a három szó a helyi perzsa nyelvjárásból való. A *sapčā* szót feljegyeztem magam is a mogul mangut nyelvjárásból, ahol 'apró, még zöld dinnye-fajta, amelyet megesznek' a jelentése, ugyanebben az alakban és jelentésben ismeretes a heráti perzsában is; J. E. T. AITCHISON¹⁹ a szót a következőképpen jegyezte fel: *sabcha* 'the gourd of Benincasia cerifera, was eaten as a vegetable' (178). A *malda*, úgy látszik, a ritkább szavak közé tartozik, bár iráni etimológiája ennek is világos. Magam a marda és a mangut nyelvjárásban szintén *malda* alakot hallottam, értelmezése 'apróra vágott kenyér, zsírral, cukorral összegyúrva (leginkább a nők kedvelik)'. Informátoraim szerint a mogul szó jelentése teljesen meg-

¹⁸ E tévedések kiküszöbölése mindjárt megadja a rejtélyesnek gondolt mogul szavak helyes magyarázatát is. 1° *kala* 'áll'~haz. (Dzs, Dz, T) *kalla* 'áll', per. *K kalla* 'ua.', afg. *Z kala* 'голова (кота)', özb. *Qt, KM kalla* 'fej', oszm. *kelle* 'abgeschlagene Kopf; Kopf auf den eine Prämie gesetzt ist'; per. *kala* 'the face or cheek (St), *kalla* 'the head' (Haim); 2° *kongàn* 'könnyű'~mog. *R kungön*, *M kungän, kungä* 'ua.'; IM, MA, AI *köngen*; mong. *könggen* 'ua.'; 3° *chah* 'kút'~mog. *Mr čā* 'szakadék; kút' *M čā, ča* 'kút'; per. *čāh* 'a well, pit; a prison, dungeon; a snare' (St).

¹⁹ J. E. T. AITCHISON, Notes on the products of Western Afghanistan and of North-Eastern Persia: Transactions of the Botanical Society, Edinburgh XVIII (1890). Megjelent különnyomatként is; idézetem ez utóbbiból való.

egyeznek a heráti perzsában is jól ismert *čangáli*-ével, ami STEINGASS szerint a következő: 'hot bread, syrup or honey and butter made into a cake'. A *maska* szó (ez a helyes alak, a *masqa* téves feljegyzésen alapszik) ezzel szemben, azt mondhatjuk, közismert. A fontosabb adatok a következők: mog. Mr, M *maska* 'vaj'; özb. KM *maska*; szárt *maska* 'свежее коровье масло' (NALIVKIN, 82); turki *māškā* 'frische Butter' (RADL. IV, 2108); csag. *بوم* 'beurre frais' (PDC 499); per. *maska* 'fresh butter' (STEINGASS 1238); per. H *maska* 'vaj'; per. Mes *māškā*; per. Kab *maska* 'butter' (BOGDANOV, 92); jidga *masko*, mundzsi *maska* 'butter' (MORGENSTIERNE, 229); wakhi *maska* 'ua'. (MORG., 530); hind. *maska* 'butter' (PLATTS, 1035).

Könyvem második részében az ajmak, hazara és általában az afganisztáni perzsa nyelvjárásokról gyűjtött anyagomat dolgozom fel. Nem lévén iranista, ilyen anyag gyűjtése eredetileg nem volt szándékomban, amit mégis gyűjtöttem, elsősorban a magam tájékoztatására szolgált. Az ajmakok és hazarák nyelvét a mogul miatt kellett ellenőriznem; a mogollal folytatott munkám közben egyre jobban láttam, hogy a helyi perzsa nyelvjárások ismerete nélkül, igen sokszor lehetetlen lesz boldogulni magával a mogollal is. Igaz, ott a kutatások helyszínén a dolgok lényegesen egyszerűbbeknek látszóttak, mert a heráti nyelvjárást tanultam meg, s kutatásaim egész ideje alatt ez a nyelv szolgált a nyelvmestereimmel való érintkezésben kisegítő nyelvként és nem a perzsi *»hochpersisch«*. Valójában csak hazatérésem után láttam, hogy az afganisztáni perzsa nyelvjárásoktól még mindig nem állnak rendelkezésre megfelelő segédeszközök. Hosszas habozás után így határoztam el magam arra, hogy ezeket a jegyzeteimet is közrebocsátom, bármennyire is rendszertelen és véletlen gyűjtés eredményei. Egyre azonban gondosan ügyeltem: soha nem bíztam magam emlékezetemre, utólag nem bővítettem anyagomat, csak annyit és csak olyan formában közlök mindent, amint ott a helyszínen feljegyeztem.

Iranisztikai gyűjtésem külső körülményei eléggé magyarázzák azt is, hogy ezen a területen nem gyűjtöttem, sajnos, szövegeket, hanem kizárólag lexikográfiai természetű anyagot.

Az ajmakok körül végzett kutatásaim eredményeként rövidesen tisztázódott, hogy nyelvileg semmi közük a mogulokhoz. Az *aimaq* vagy *čār aimaq* 'négy ajmak' RAMSTEDT informátorai szerint a *jamšīdī*, *hazara*, *firuzkūi* és *tejmanī* törzsekből áll. Az én értesüléseim szerint a hazarákat nem számítják az ajmakokhoz, a *jamšīdik* viszont perzsa területen élnek, így róluk nem igen esik szó. Anyagom a *firuzkūi* és *tejmanī* törzsek nyelvéből származik, még pedig az utóbbi két változat: a *Zeī duyān* és a *Γōr*-ban lakó *tejmanīk* nyelve szerint.²⁰

²⁰ Az ajmakokat régebben többen Afganisztán mongol nyelvű lakosságához számították. Legutóbb a 'négy ajmak' közé tartozó *tejmanī*kkal kapcsolatban merült fel ez a feltevés (vö. 11. jegyzetemet). Kutatásaim alapján ezt a feltevést is el kell utasítanom.

Az általam megvizsgált ajmakok nyelve félreérthetetlenül perzsa nyelv-járás, amely elég jelentékenyen eltér pl. a herátitól, szókészlet szempontjából azonban semmi feltűnőt nem tartalmaz. Kétségtelenül találni benne török elemeket, itt-ott egy-egy mongol szót is, mindez azonban általánosan jellemző az afganisztáni perzsa nyelvjárások túlnyomó részére, így a kérdéses török és mongol szavak jórésze általánosan ismert a herátiban is.

Ami a hazarákat illeti, első felületes vizsgálódásra is meg lehetett állapítani, hogy ezek sem valamilyen mongol dialektust, hanem perzsa nyelv-jarást beszélnek.²¹ A hazara szókészlettel mégis rendszeresen és egész afganisztáni tartózkodásom alatt állandóan foglalkoztam.

A szakácsom ugyanis egy fiatal hazara volt a Dai zengi törzsből, aki bár igen jól ismerte a heráti nyelvjárást, mégis — mindjárt munkám elején — konkrét tárgyakkal, szerszámokkal kapcsolatban a szokásos helyi elnevezések helyett azok hazara nevét említette. Ily módon sok olyan szót kévert a beszédébe, amelynek mongol jellege első hallásra is feltűnt, vagy pedig más vonatkozásban lényegesen eltért az általában használt perzsa nyelvjárási elnevezésektől.

Ettől kezdve tervszerűen gyarapítottam hazara szókészleti anyagomat, persze csak a ritka vagy erősen eltérő hangalakú szavakra korlátozva magamat. Gyűjteményem végül is több mint ezer szóra gyarapodott és a következő hazara törzsek nyelvére terjedt ki: *Bēsut*, *Jáyurt*, *Dáikundī*, *Dáizangī*, *Orazýán*, *turkman hazara*, *Gazničī*.²²

A legfeltűnőbbek a hazara szókészletben kétségtelenül a mongol elemek. Ezek nagy része olyan, hogy a mogul sem ismeri, sőt akad köztük nem egy, amelyet ez idő szerint semilyen más környező perzsa nyelvjárásból nem tudok kimutatni. Íme mutatóba néhány mongol eredetű hazara szó: *áluqa* Dz 'kalapács', *ál'ya* B, T ~ mong. *aluqa*; *qádur* Dz 'sarló' ~ mong. *qaduyur*, ord. *хауыр*; *bēlē* B, Dz, T 'bőrkesztyű' ~ mong. *begelei*, kalm. *bēlē*; *buryasu* B '(fehér) fűzfavessző' ~ mong. *buryasun*; *čēiji* Dz 'mell', *čējin* B, T, *čēji* Dj ~ mong. *čegeji*, ord. *тш'еджи*; *yuja* B, Dz, O, T 'comb' ~ mong. *yuya*; *sūdri* B,

²¹ A hazarákra vonatkozó újabb irodalomból figyelemreméltó: Э. Г. Гаффердерг *Формы брака и свадебные обряды у джемшидови хезарэ: Советская Этнография* 1936. —, ELIZABETH E. BACON, *An inquiry into the history of the Hazara Mongols of Afghanistan*: *Southwestern Journal of Anthropology* VII (1951), 230—247.

²² Téves az a nézet, amely szerint a hazarák két nagy csoportra oszlanak: Dai-Kundi és Dai-Zengi (vö. G. JARRING, i. mű 79; a Dai-Sengi helyesírás, angol szövegben, semmiképpen sem helyeselhető). H. W. BELLEW, *The races of Afghanistan, being a brief account of the principal nations inhabiting that country* (Calcutta 1850), 114—115 szerint eredetileg a hazaráknak tíz csoportja volt. Közülök a következőket sorolja fel, amelyek a múlt század közepén is ott éltek: *Jághuri*, *Bihsúd*, *Dáhi Zangi*, *Dáhi Kundi*, *Gaur*, *Dáhi Rawád*, *Dáhi Chopán*, *Dáhyá*. E törzsnevek közül a fentiekén kívül kutatásaim során még csak a *Dáhi Chopán*-nal találkoztam, amelyet magam *Dai-Choppán* alakban hallottam. E törzsbe tartozó hazarákra azonban nem sikerült bukkannom, így ilyen szavak gyűjtésében nem szerepelnek.

Dz, T 'dér', *šudri* DJ, G, O ~ mong. *sigüderi*, kalm. *šüdr*, ord. *süber*. E mongol elemeknek különös jelentősége van a további kutatások szempontjából, és nem kis tanulsággal szolgálnának abban az esetben, ha beigazolódnék, hogy a hazarák vagy azoknak jelentős részei valóban a mongol nyelvű népek közé tartoztak.

Mongol szavak meglelte valamely afganisztáni nyelvben ebben a vonatkozásban meglehetősen semmitmondó: ilyen elemek bőségesen kerültek az afganisztáni nyelvek szókészletébe az egykori mongol hódítás emlékeiként. E mongol szavak többsége azonban műveltség szó, vándorszó, s bár végső eredetük világos, a közvetlen átadót a legtöbbször lehetetlen megjelölni. Vegyük a következő esetet: haz. B, T *ǰauǰi* 'zabla'; mog. MA *ǰūjai* (a szó az afganisztáni mogulban ismeretlen); mong. *ǰayurǰai*, *ǰuujai* < *ǰayur-* 'harap, rág'; ord. *ᠳᠡᠵᠤᠳᠠ*; kh. *ᠳᠡᠵᠤᠳᠠ*; csag. MA *ǰūjai*; turki, kirg. *jojay* (BELLEV); wakhi *ǰauǰi*; bur. *ǰauǰi* (az utóbbi kettőre vö. BENVENISTE: Journ. As. 1948, 179). Anélkül, hogy a közvetlen átadó nyelvek kérdését felvetnők, a felsorolt adatok (teljességre nem törekedtünk) hangtani szempontból világosan két csoportot mutatnak. Az érdekesebb kétségtelenül az a csoport, amelyet a hazara, a pamiri wakhi, valamint a burusaszki képvisel, ez a csoport ugyanis végső fokon a mongol szónak egy sajátos afganisztáni változatát őrizte meg.

Természetesen nem minden hazarából is kimutatható vándorszónak lehet a végső eredetét megjelölni. Ezek a szavak számos eddig nem tisztázott probléma megoldásához nyújthatnak hasznos segítséget. Példaképen hadd utaljak két olyan szóra, amelyek megfelelői megtalálhatók már a XI. sz.-i Maḥmūd al-Kāšyarī török szótárában, anélkül azonban, hogy ezáltal török eredetük minden kétséget kizáró módon biztosítottak volna tekinthető.

Haz. B, Dj, O, T *kəzlik* 'kés' (késes, hogy etimológiailag idetartozik-e haz. Dz *kiľjik* 'ua.') ; Kāš. *kāzlik* 'kleines Messer, wie es die Frauen am Mantel tragen' (BR., 107) ; Abū Hayyān *kāzlik* (CAFEROĞLU, 48) ; csag. *kezklik* 'kis zsebkés' (RADL. II, 1180, PdC 459) ; kirg. *kizdik* (RADL., uo.) ; oszm. *kizlik* 'ein kleines Messer, das Federmesser, die krumme Spitze der Säbelklinge' (RADL. II, 1391), *gizlik* 'a small sheath-knife; an eastern pen-knife', *gezlik* 'a clasp knife, also a kind of sabre' (REDHOUSE, 1544) ; per. *kizlik* 'a knife, penknife, scarper, clasp-knife, razor ; the curved point of a sword' (STEING., 1027), *gizlik* 'a small long-handled knife ; a sort of penknife with a crooked point and narrow at the other end, chiefly brought from Egypt' (STEING., 1088), *kazlak*, *kizlik*, *gazlak*, *gizlik* 'a long-handled knife, a knife-poniard' (НАИМ II, 632, 714) ; tdsz. *gizlak* 'маленький нож с длинной ручкой для подчистки написанного чернилами ; складной нож' (PAVLOVSKIJ I, 120).

Haz. B, Dj, Dz, T *ôgrá* 'durva liszt, ebből készült étel (más néven *dalda*)';
 Kaš. *ôgrá* 'Fadennudel; Nudeln, Suppe' (az első szótagban bizonyos meggon-

dolások alapján *ö*-t olvasok; BROCKELMANN a szótárában kétszer is előforduló szónak nem ismerve fel az azonosságát *ökrä* és *ügrä* olvasatokat ad; BESIM ATALAY egységesen *ügre*-t olvas); ujj. *ögrä* 'Brei' TTT VII, 26; RACHMATI a szót *ügrä*-nek olvassa, azonban GABAIN, Alttürk. Gramm., 323, már helyesen *ögrä*-t ad); csag. *ögrä* (MA, 151, jelentése azonos a mong. *ečekesen budān*-ével); szag., kojb., kacs. *ügrä* 'die Suppe, Brühe, Suppe mit feiner Grütze' (RADL. I, 1813; ezekben a nyelvjárásokban a szókezdő *ü* szabályosan korábbi török *ö*-nek felel meg, vö. szag., kojb., kacs. *ügrän*- 'lernen' <*ögrän*-); mis., szimb., tuba, sór *ürä* 'ein dünner Grützbrei; Brei aus feiner Grütze mit Milch (tuba, sór)' (RADL. I, 1826); per. *ugrā* 'gruel, pottage' (STEING., 90, a szót eredetinek tartja); afg. *ūgrā* 'кушанье из масла, риса и зелени' (ZUDIN, 49); hinduszt. *ogrā* és *oghrā* 'a mixed mess, a dish like khičri, gruel, pottage' (PLATTS, 106, szerinte a szó hindi eredetű).

A hazara szókinsben találunk olyan elemeket is, amelyek világosan iráni eredetűek ugyan, de nem tartoznak a tulajdonképeni (nyelvjárási) perzsa szókészlethez. Ilyennek látszik pl. a haz. B *allāša* 'áll', amely nem mutatható ki az irodalmi perzsából, viszont megtalálható a badakhsáni perzsa nyelvjárásban *alauša* alakban, egybevetethők vele a következő pamíri adatok: szgl. *alašē*, *alaše*, *alāša*; isk. *alaxšā*, *alāša*; wakhí *alaša*, *aɣlaṣā*, *ala(χ)šā*. Ezeket az iráni adatokat különben JAKOBSONH finnugor alakokkal is összekötötte.²³

Ha nem is nagy számmal, de akadnak a hazarában olyan szavak is, mint *oqra* B, Dz, T 'szem', amelynek ez idő szerint lehetetlen megjelölni közelebbi eredetét vagy rokonságát. A hazara szókészletnek e csoportba tartozó része tartalmazhat olyan elemeket is, amelyek Afganisztán, esetleg más területek eltűnt nyelveiből valók.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárásokból gyűjtött szókészleti anyagom főként Herátból és Kabulból származik. E két helynév ezúttal inkább általános tájékoztatást jelent, semmint pontos nyelvjárási területet; gyűjtésemben nem korlátoztam magamat Herátra és Kabulra, figyelembe vettem a közeli környékről szolgáltatott adatokat is, arra azonban ügyeltem, hogy a távolabbi vidékről származó, vagy kellően nem ellenőrizhető eredetű szavak gyűjtésembe bele ne kerüljenek. Meg kell jegyeznem, hogy kabuli adataim nem azonosak azokkal, amelyeket BOGDANOV említett monográfiájában közölt. BOGDANOV ugyanis hangsúlyozza, hogy célja a kabuli perzsa irodalmi nyelv, a kabuli »hochpersisch« leírása és mellőz mindent, ami megállapíthatóan

²³ H. JAKOBSONH, Arier und Ugrofinnen (Göttingen 1922), 218. Vö. G. MORGENSTIERNE, Indo-Iranian frontier languages II (Oslo 1938), 380; I, 233, 387 (par., or., sgn., pas. adatok). Vö. H. SKÖLD, Materialien zu den iranischen Pamirsprachen (Lund 1936), 141, n° 99 (5d).

nyelvjárási jellegű. Ezzel szemben magam elsősorban a nem köznyelvi, nyelvjárási természetű anyagra terjeszkedtem ki Kabulban is.²⁴

Könyvem harmadik és utolsó részében afganisztáni török gyűjtésem anyagát szándékozom kiadni és feldolgozni, még pedig — mint azt már jeleztem — a kúhí-maimenei rész kivételével.

Török anyagom legjelentékenyebb része az özbeg nyelvből, pontosabban annak kipszak típusú nyelvjárásaiból származik. Feljegyzéseim zöme a *qonrát* törzs nyelvéből való, lényegesen kisebb terjedelmű az, amit a *qatayan*, *dörmän*, *laqai* törzsek nyelvjárásaiból összeszedtem.²⁵ Ez esetben is a szóképzlet kutatását tartottam főfeladatommak és csak mellékesen gyűjtöttem verses és prózai szövegeket.

A kipszak nyelvtípusra jellemző lényeges hangtani sajátosságok mind a négy nyelvjárásban megtalálhatók, nevezetesen: a szókezdő *j*- a köztörök *y*-vel szemben, a szóvégi és szótagvégi *γ*- (*-g*)-nek *-u* (*-ū*)-vá válása, az intervokalikus *-k*- (*-q*-) és *-p*- zöngésülése (ez utóbbi jelenség itt sem általános, csakúgy, mint ahogy nem az a kipszak nyelvek túlnyomó részében). Íme néhány példa: Qr, Qt, D, L *jüräk* 'szív' (Kaš. *yürük*), Qr, Qt, D, L *jaq* 'állkapocs' (K *yanqaq*; *yaγay*), Qr, Qt, *jäl* 'év' (K *yil*); Qr, Qt, L *taγ* 'hegy' (K *taγ*), Qr, Qt *jaγ* 'zsír, vaj' (K *yaγ*), Qr, L *ázū* 'záfog' (K *azīγ*), Qr, Qt *ajū*

²⁴ A megvizsgált afganisztáni perzsa nyelvjárásokban szép számmal találunk török és mongol jövevényszavakat (engem főleg ezek érdekelték elsősorban), melyek nemcsak a nyelvkereszteződés törvényeinek a vizsgálata szempontjából jelenthetnek komoly segítséget, de olykor függőben lévő problémák tisztázását is elősegíthetik. BOGDANOV, Stray notes, 117 a kabuli irodalmi perzsából feljegyezte az *uγur* 'mortar' szót, ezt én Kabulban *oγur* alakban hallottam. MORGENSTIERNE, Frontier languages I, 232, a paracsiból *oγur* alakot jelez. Ezekhez csatolandók: hazara *oγor* T 'kölyű, famozsár', *oγur* B 'ua.' (saját feljegyzésem); csag.; *اوغور* 'mortier de bois' (PDC 68) helyesen *oγur*-nak olvasandó, vö. csag., turki *oγur* 'ein hölzerner Mörser' (RADL. I, 1011); tádzsik-*ūgur* 'чупа' (Бертельс 740). A szót MORGENSTIERNE perzsa eredetűnek tartja, BOGDANOV kételkedik ebben, de eredetét nem tudja megjelölni. A szó kétségtelenül mongol eredetű, vö. mong. *oγur*, *oγuur* 'mortier, vase à piler, moulin à pilons' (Kow. I, 366), kalm. *ūr*, kh., ord. *ūr*, bur. *ūr*, ur. Az intervokalikus *-γ*- tehát a mai nyelvjárások nagy részében eltűnt, a közép-mongol bizonyos nyelvjárásaiban még meg kellett lennie, mint azt az itt felsorolt török és iráni adatokon kívül a mandzsu *oγo* 'ua.' is mutatja. A közép-mongolban van a szónak még egy sajátos alakja: *a'ur* (Mongolok Titkos Története, Hua-yi yi-yü), ami egy korábbi *aγur* alakra megy vissza, valóban, az irod. mong. szintén ismeri ezt a változatot (vö. Kow. I, 37). Érdekes, hogy a szónak ez utóbbi változata is behatolt jövevényként a török nyelvekbe, vö. szárt *aγir* (NALIVKIN 258). A mongol szóról I. Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского языка и халхаского наречия (Ленинград 1929) 231, 247.

²⁵ E törzsek G. JARRING idézett művében a korábbi irodalom alapján *Koungrad*, *Qungrad*, *Qungrat*, *Qongrat*, *Qataghan*, *Qattaghan*, *Kattaghan*, *Durmen* és *Lokai* alakban szerepelnek. Közülük a *gongrat* és a *dörmän* törzs jól ismeretes a török történetírókból és költői művekből; vö. VÁMBÉRY Á., A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben (Budapest 1885), 421–422. A *Qatayan* tulajdonképpen földrajzi név, a *Laqai* pedig egy kisebb törzsi egységnek a neve, amely LOGOFET özbeg törzsi listáján kívül eddig nem igen fordult elő máshol. Annál nagyobb a jelentősége a legújabban megjelent következő kitűnő monográfiának: Б. Х. Кармышева, К вопросу о происхождении Локайцев: Советская Этнография 1952, 4.11–29, amely különben kitűnően megvilágítja a Tádzsik Szövetséges Köztársaság területén lakó laqaiok összefüggéseit afganisztáni szomszédaikkal is.

,medve' (K *ađıy*), Qr, Qt *aččā* 'keserű' (K *ačıy*), Qr, D, L *jaurān* 'lapocka', Qt *jaurun* (K *yaırın*); Qr *ēgin* 'gabona' (K *äkin*), Qr, Qt *joıarā* 'felfelė' (K *yoıarı*), Qr, Qt *jāγā*l- 'összetörık' (K *yıqıl-*); Qr, D, L *qaβaq* 'szempilla' (K *qapaq*, Br. *qabaq* olvasata helytelen), Qr, D *tōβā* 'fejtető' (K *tōpā*).

Az egyes adatesoportok közt az általános egyezéseken túl bizonyos kisebb nyelvjárási különbségek is megfigyelhetők, mint pl. Qr *jamāz* 'lágycék', L *jamāz*, D *jāmbāδ* (K *yamāz*).

Szókészleti szempontból is találunk elég érdekességet. Általában az iráni fonétizmus köntöse alatt igen bőséges régi török szóanyaggal állunk szemben; a megvizsgált kipszak típusú özbeg nyelvjárások szókészlete különben a közeli török nyelvek közül erősen emlékeztet a kirgizre.

Ritkább szavai közül megemlítiük itt a következőket: *jauryan* 'vegetáriánus' (K *yavryan aš* 'Suppe ohne Fleisch'), *juıurčqa* 'lucerna' (K *yurınča*, *yurınčya*; a szó igen érdekes, monográfiát érdemelne²⁶); *ēšāl-* 'lerázni magáról (homokot)' (K *āšıl-*), *münā-* 'faragni (fát)' (K *münā-* 'an den Rändern beschneiden'); *pālāk* 'bél, kanóc (mécsesben)' (K *bālik*, mong. *bilta*); *ūmgān* 'a nyak elülső része' (K *ūmgān* 'Halsvene'), stb.

Az eddig ismeretlen afganisztáni kipszak típusú török nyelvjárások új anyagukkal természetesen hozzájárulnak a régi kipszak nyelvek magyarázatához is. Így, többek között, a magyar szempontból annyira jelentős kún nyelvi szókészlet egyik-másik problémájának a tisztázásához közelebb visznek az afganisztáni özbeg adatok, bár, jól tudjuk, az özbeg ág nem tartozik a kún legközelebbi rokonaihoz. Ilyenek pl.: *erınčāk* 'lusta, henyélő' (CC *erınček* 'faul, Faulheit'), *bijā* 'kanca' (CC *bej* 'Stute'), *bezgāk* 'hideglelés' (CC *bezgek* 'das kalte Fieber'), *būi* 'tarantella' (CC *böv* 'Spinne'), stb.

Másfajta, bonyolult kérdéseket idéz fel a következő adat: özb. Qr *očar*, *uočar* 'vásár, bazár'. E szó így külön is, de a *bāzār očar* 'ua.'¹ kifejezésben is használatos. A kongráton kívül feljegyeztem a parhanacsiból is, még pedig *učar* alakban. A szó nem teljesen ismeretlen a törökségben, megvan a kumükben, ahol *učar*-nak ejtik (NÉMETH GY.: KSz. XII, 152), a csagatájban, ahol az *اوچار* írásmódot (PCD 47) ugyancsak *učar*-nak olvassák (RADL. I, 1723 'der Markt'), sőt a törökből átkerült a mongolba is ugyanebben az alakban (*učar*, a kiadatlan isztanbuli mongol szójegyzék, 156 b, szerint). A török szó etimológiailag összefügg az új-perzsa *bāzār*-ral, illetőleg a közép-perzsa *vāčār*-ral. (Ide tartozik, nyilván közvetve, a magyar *vásár* szó is.) Az etimológia helyessége aligha vonható kétségbe, és, ami mindennél fontosabb, újra ráirányítja figyelmünket a török nyelv régi, közép-perzsából származó, jövevényszavaira. A kérdést már többször, többen is érintették, megnyugtató eredményekre azonban eddig még nem jutottunk; érdemes volna, ha az eddig kel-

²⁶ B. LAUFER, Sino-Iranica (Chicago 1919), 214–215, a lucerna egyéb nevei közt csak röviden foglalkozik néhány idetartozó adattal, anélkül azonban, hogy a szó eredetét tisztázná.

lően nem tisztázott problémákat iránistáink és turkológusaink újra vizsgálat alá vetnék.²⁷

Az özbeg nyelv turki típusába tartozik említett maimeno-kúhí anyagom, valamint az a kevés feljegyzés, amelyet a *Parḡanači* és a *Qarlâq*, ill. *Dârêna-qarlâq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem. Ez a nyelvtípus megőrizte az eredet-szókezdő *y*-t, a szóvégi és szótagvégi *-γ* (*-g*)-t, illetőleg azt *q*- (*-k*)-ra változtatta. A határt nem is mindig könnyű megvonni a turki típusú özbeg nyelvjárások és a turki dialektusok között. Különösen kétséges ebben a tekintetben a *qarlâq* helyzete; alighanem az az álláspont a helyes, amelyik a *qarlâq*-okat teljesen el kívánja választani az özbegektől (vö. JARRING, i. mű 72). Meg kell jegyeznünk, hogy sem a *qarlâq*-ok nem tekintik magukat özbegeknek, sem az özbegek nem sorolják őket saját törzseik közé.²⁸

Az egyes özbeg nyelvjárások között nem merevek a határok, s különösen az egymással közvetlenül érintkező dialektusokban találkozunk nyelvjárásilag idegen elemekkel. Annál meglepőbb, hogy ezzel szemben az özbeg és a turkomán között mindkét nyelv beszélői éles különbséget tesznek. Nem egy özbeg tanítóm sorozatosan figyelmeztetett arra, hogy a kért szót náluk így és így mondják, ezzel szemben a turkománok — helytelenül — ugyanazokra a fogalmakra egészen más szavakat használnak. Ezt az elutasító álláspontot megtaláltam a turkománoknál is; mindkét esetben tudatossággal állunk szemben, amely egy sajtószerű (özbeg, illetőleg turkomán) nyelv-helyességi felfogással van egybekapcsolva. A jelenséget nem tarthatjuk pusztán kurióznak, sem pedig olyasvalaminek, amely a kérdéses nyelvek fejlődésének csupán mai állapotára volna jellemző. Ellenkezőleg, nyomai régen megtalálhatók: a XIII—XIV. századi kipsak-arab (perzsa) szótárak számos esetben a kipsak szóval párhuzamosan feltüntetik a megfelelő kipsak szó úz vagy turkomán változatát is. Ez a párhuzamosság, ill. ellentét ugyanezekben a szavakban jelentkezik a mai kipsak típusú özbeg és a turkomán nyelv szókészletében is.²⁹

Úz típusú anyagom felettébb szerény. A turkománból az *Aqča*, *Naḡorlâ* és *Qâzâl ayaq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem egy egészen kis terjedelmű szó-

²⁷ A török nyelvek régi iráni elemekre vonatkozó eddigi kutatásoknak turkológus szemmel megírt igen jó kritikája: J. НЕМЕЦ, Probleme der türkischen Urzeit - Bibliotheca Orientalis Hungarica V (Budapest 1942—47), 89 köv. Az eddigi kutatások során nem választották el elegendő gondal a feltehető indo-iráni jövevényeket az irániaktól, általában nem vetettek súlyt a kölcsönzések kronológiájára.

²⁸ Az afganisztáni karlukokról az eddigi irodalom alapján vö. G. JARRING, i. mű 71—73. Az általam hallott *Dârêna* nyilván összefügg egyik települési helyük ismert nevével, a *Deraim*-mal.

²⁹ Ilyenek pl. a leideni névtelen kipsak szótárból (M. TH. HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894): kipsak (=k.) *quyaš* 'nap' ~ turkomán (=t) *günâš*; k. *kârtmâ* 'körte' ~ t. *armut*; k. *kökân* 'kékény' ~ t. *alu*; k. *borla* 'bor' ~ t. *yüzüm*; k. *qoçqar* 'kos' ~ t. *qoç*; k. *âçki* 'kecske' ~ t. *kâçi* (HOUTSMA ezúttal sem jelzi egyik szónál sem a nyelvjárási különbséget a kipsak-német részben, csak az arab írásos rész tájékoztat helyesen); k. *čiyit* 'sajt' ~ t. *bânir*; k. *kindik* 'köldök' ~ t. *göbäk*; stb.

jegyzéket és néhány dalt. Terjedelmesebbek azok a feljegyzéseim, melyeket a *qizilbašok*, pontosabban az *aušarok* nyelvéből készítettem.³⁰ Nyelvészeti szempontból különösen ez utóbbi nyelvjárás figyelemreméltó.

Rövid beszámolómban megpróbáltam számot adni arról, mit tartalmaz majd készülő művem afganisztáni nyelvészeti kutatóutam eredményeiből, néhány jellemzőnek gondolt példa segítségével megkíséreltem bemutatni gyűjtésem természetét, igyekeztem kibogozni azokat a szálakat, amelyek új gyűjtésem a közelebbi és távolabbi területek problémáihoz fűzik. Hangsúlyoznom kell azonban itt is, hogy magam vagyok az első, aki tisztában van e vállalkozás korlátaival és hiányosságaival. De úgy érzem, a nyelvtudománynak e széles, szerteágazó területén, ahol a legtöbb esetben a számbavehető előmunkálatok is hiányzanak, érdemes vállalni az úttörés szinte elkerülhetetlen tévedéseit és botlásait.

Anyagom végleges formájában sem ad teljes és végleges képet egyik megvizsgált nyelvről sem; a későbbi kutatások feladata ezt az anyagot kiegészíteni, sőt nem egy esetben ki is igazítani. Gyűjtésem azonban jelenlegi töredékes formájában is módot ad több, általános nyelvészet szempontjából fontos elvi kérdés felvetésére. Ezek tárgyalását most mellőztem, nemcsak azért, mert szétfeszítenék beszámolóim kereteit, hanem azért, mert ezek mindegyike külön monográfiát érdemelne. E téren, úgy vélem, többeknek is lesz mondanivalójuk. E problémák közül egynek, az afganisztáni mongolnak a nyelvkereszteződés szempontjából kínáló tanulságainak a megvizsgálását Sztálin nyelvtudományi tanításai alapján egy más alkalommal magam is megkíséreltem.

³⁰ Az afganisztáni *qizilbaš* település legfontosabb irodalmát I. G. JARRING, i. mű 76–78.

ZSIRAI MIKLÓS

A SZOVJETUNIÓBAN ÉLŐ FINNUGOR ÉS SZAMOJÉD NYELVROKONAINK NÉPNEVÉNEK HASZNÁLATA

A Szovjetunió területén élő urali nyelvrokonainkkal először általában az oroszország ismerkedett meg és nevezte el őket hol az illető nép, hol a szomszédok körében hallott megjelölések szerint. Ezek az eleinte etnikai tartalom és hangforma tekintetében is ingadozó elnevezések lassanként megszilárdultak és irodalmi közvetítéssel Európaszerte elterjedtek. A magyar nyelvben többnyire a XVIII. században honosodtak meg, a tudományos érdeklődés növekedése következtében egyre mélyebb gyökereket vertek nálunk s bizonyos téves politikai mozgalmak érzelmi túlzások szertelenségeit nem számítva romantikusan meleg hangulati velejáró tapadt hozzájuk. Bízvást állíthatjuk, hogy nálunk senki sem érzi őket csúfneveknek ; a csúfnévi eredet föltevését a nevek komoly etimológiai vizsgálatának eredményei is határozottan megcáfolják.

Amint ismeretes, a Szovjetunió területén élő nyelvrokonaink életében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom örvendetes fordulatot jelent : felszabadította őket a cári elnyomás igája alól s intézményesen biztosította politikai, gazdasági, művelődési fejlődésüket. Ezzel párhuzamosan célirányosnak látszott a rosszemlékű régi külső elnevezések helyébe olyan népnevek hivatalos használatba vétele, amelyek az egyes felszabadított nyelvrokonok belső használatában ősi idők óta közkeletűek, tiszteletben állanak, s a népi önérzet nyelvi megtestesítőinek tekinthetők. Ez az új életet jelképező népi önelnevezések rendszere a Szovjetunióban ma már nemcsak a hivatalos használatban jutott uralomra, hanem a társas együttélés minden vonatkozásában elterjedt.

Nekünk, mint az urali nyelvcsalád legnyomósabb tagjának, nemcsak diplomáciai illendőségből, hanem szocialista meggyőződésből, gyengédségből, testvéri szeretetből is csatlakoznunk kell ehhez a természetes és korszerű népnévhasználati reformhoz. Tisztelettel javasolom tehát, hogy ezentúl nyelvrokonainkat a saját maguktól régóta állandóan használt s a Szovjetunióban is kötelezővé tett következő nevekkel illessük :

<i>Korábbi elnevezés</i>	<i>Új népnév</i>
vogul	manysi

osztják.....	chanti
zürjén	komi
votják	udmurt
cseremisiz	mari
laplʲ.....	száme
jurák-szamojéd	nyenyec
tavgy- «	nganaszán
osztják- «	szelkup
Jeniszeji- «	enyec

Az ajánlott névalakokhoz a következő megjegyzéseket tenném :

1. A *vogul* jelentésben használt *manysi* az oroszban *manszi* alakban vált általánossá. Figyelembe kell vennünk, hogy magában a vogulban nem *n*, hanem következetesen *jésített* *n* és nem *sz*, hanem minden pontosabb fonetikus átírásban *jésített s* szerepel, ennek a hangnak pedig kétségtelenül *š* a fonetikai benyomása, úgyhogy a magyar alaknak ajánlott *manysi* sokkal közelebb esik az eredeti vogul alakhoz, mint az oroszban történeti hagyományokon alapuló *manszi*.

2. Az *osztják* helyett ajánlott *chanti* szókezdő mássalhangzója palatális réshang, nem pedig laryngális hang s így a *ch*-val való írás mindenképpen megokoltnak tekinthető.

3. A szakirodalmi névrövidítési formák egyéni kezdeményezéseknek tekinthetők s így a végleges rövidítések kialakulása a jövőre bízható.

Zavarok, félreértések elkerülése végett a régi elnevezés követendő :

1. korábban megjelent könyv- és sorozatcímekben ;

2. idézetekben ;

3. folytatólagosan megjelenő munkálatok, sorozatok címében a régi elnevezés mellett zárójelben közölni kell az új elnevezést is.

A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztálya foglalkozott a fenti javaslattal s azt részletes megvitatás után elfogadta.

SZABOLCSI BENCE

ÚJ KINAI NÉPDALGYŰJTEMÉNYEK

Eldadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. IX. 22-én tartott ülésén

Az alábbi dolgozat szerzőjének mindenekelőtt elnézést kell kérnie olvasóitól azért a fogyatkozásért, amely miatt tanulmánya nem számíthat teljes értékű tudományos munkának: nem bírván a nyelvet, amelynek legújabb zenei irodalmáról be szeretne számolni, hanem csak dallamait ismerhetvén meg »első kézből«: fordításra és fordítókra, tehát közvetítésre volt ráutalva. Maga az irodalom, amelyből a kínai zenéről való ismereteit meríthette, francia, német, orosz és angol nyelvű; igaz, hogy részben kínai szerzőktől való, részben közvetlenül kínai forrásmunkákra támaszkodik.

Beszámolónk három rövid szakaszra oszlik: először a kínai népdalgyűjtés történetének fővonalaival kívánja felvázolni, azután a kínai zeneelméletnek egy bennünket közelről érdeklő problémakörét, az ötfokúság esztétikáját ismerteti, végül néhány mai kínai kiadvány anyagát igyekszik bemutatni.

Kína zenéjéről az európai tudomány a XVIII. század francia jezsuita misszionáriusaitól hallott először közelebbit; ők közölték az első kínai dallamokat is. *Du Halde* atya például, 1736-ban kiadott háromkötetes út- és ország-leírásában (*Description de la Chine*) 5 melódiát tett közzé s köztük egy olyan dallamot (»Lien-Ye-Ain«) indított útjára, mely azután kétszáz évig sem vesztett európai népszerűségéből; 1767-ben *Rousseau* zenei lexikonja közölte, a XIX. század kezdetén *Weber* használta fel *Turandot*-jában, 1804-ben *John Barrow* illusztrálta vele útleírását (*Travels in China*), és csak néhány évvel ezelőtt *P. Hindemith* is feldolgozta zenekari »Metamorfózisai«-ban.

Du Halde-nál gondosabb és részletezőbb adatközlő *M. Amiot* atya, akinek a kínai zenéről szóló emlékiratai (*De la musique des Chinois, tant anciens que modernes*) 1780-ban jelent meg Párizsban, a pekingi jezsuita misszió jelentéseinek VI. kötete gyanánt, s azután jó száz esztendőn át legfőbb forrása maradt az európai zenetudománynak Kína zenéjét, főleg hangszerait illetően.

Már ezekből az első közleményekből kiderült, hogy Kína egész sor zenei vonatkozásban: a hangmérés, hangolás, hangszerépítés, zeneesztétika és zenei nevelés terén messze megelőzte az európai zenekultúrát. Ismeretlen, izgató, szépségében és idegenségében egyaránt vonzó világ tárult fel itt a

meglepett európai muzsikus előtt; s hangsúlyoznunk kell, hogy »idegen-ségében is vonzó«, mert például a hagyományos kínai előadásmód számos sajátosságával a nyugati ízlés máig sem bírt megbarátkozni, a kínai dallam-világ legszembeesőbb sajátossága, a pentatonia pedig ugyancsak különleges egzotikum maradt a nyugat- és közép-európai zeneiség számára.

De — természetesen — mindezeket a híradásokat évszázadokkal megelőzték maguk a kínai dokumentumok; krónikák, vallásos és szépirodalmi művek, bölcséleti traktátusok zenei vonatkozású szakaszai, sőt maguk a dallamfeljegyzések is. Minthogy itt elsősorban a népdalgyűjtés kérdése érdekel bennünket, hadd soroljunk fel néhány idevágó adatot.

A hagyomány tudni véli, hogy maga a kínai gondolkodás alapvetője, *Konfucius* volt egyben az élő néphagyomány, a népi dalok és dallamok első rendszeres gyűjtője, időszámításunk előtt 500 körül. De hírt ad arról is, hogy már Konfucius előtt 5—600 évvel, tehát 1000 táján, a Csou-császárok idején szokásban volt az énekes néphagyomány bizonyos formájú rendszeres gyűjtése. A császár ugyanis ötévenként bejárta birodalmát, mindenütt egybegyűjtötte az idős embereket, tanácsukat kérte a kormányzás ügyeiben s elénekeltette velük a helyi népballadákat, hogy mások is megtanulják s hogy belőlük is megismerje a nép valódi életét. Az ilyen módon összegyűlt dalok száma állítólag 3000 volt, — Konfucius mindössze háromezret vett fel belőlük a klaszszikus »Dalok Könyvé«-be. Kínai zenetudósok e dalok hangnemét is részletezik; azt mondják például, hogy túlnyomórésztük *mi*-pentaton lírai dal volt, kisebb részük *la*-pentaton szertartásos ének, míg a *re*-végződésű pentatonia a Sang-dinasztia alatt, tehát i. e. 1500 táján, virágjában állott, de a Csou-k alatt, vagyis úgy 1000-től kezdve már divatját multá. Akármint van, a Dalok Könyve csak szövegeket őrzött meg, zenét nem, — az első, vele kapcsolatos dallamokat csak a XIII. és XVI. században jegyezték fel (időszámításunk szerint), a XVIII. században pedig a teljes gyűjteményhez új melódiákat szereztek. A kínai nép között mindenesetre máig hosszú sora él a Dalok Könyvéhez tartozó ősi dallamoknak (néhányat mi magyar zenészek is hallhattunk és feljegyezhattünk a Világifjúsági Találkozó alkalmával) s egyik itt tárgyalandó új gyűjteményünk épp az idevágó dallamok közlése révén számíthat különös jelentőségre. A *Si-csing* mindenesetre a kínai nép első nagy dalgyűjteménye, népdalgyűjtemény már a szó mai tudományos értelmében, s ilyen minőségben közel háromezerestendős távlattal nyitja meg a távolkeleti folklóre történetét.

Rendkívül jellemző, amit erről az első nagy gyűjtési munkáról maga a kínai hagyomány elbeszél. *Sze-ma Cs'ien*, a történetíró, i. e. 100 körül készült művében, a Si-csi-ben ezt írja: »Minthogy az egyes tartományok és ország-részek érzésben, szokásban különböznek egymástól, mindenünnen egybegyűjtötték a népdalokat, melyekben maguk az erkölcsök nyilatkoznak meg, s egyeztetették őket a dallamokkal és sípokkal. Ezen a módon tökéletesítették,

ami hiányos volt és új helyzetet teremtettek; megerősítették a jó kormányzatot és elterjesztették a helyes nevelést. «A történetíró szavaiból annak a sajátos zenei éthosz-tannak szelleme árad felénk, amely Kína egész zenei gondolkodására jellemző; később még foglalkozunk vele. Mindenesetre jegyezzük meg, hogy a gyűjtés, a rendszerezés és a feljegyzés szükségének felismerése már régi századokban kimutatható, s azóta is ismételten találkozunk vele a kínai zene és népköltészet történetében. Vu-ti császár, időszámításunk előtt 100 körül, megalapította a *Jüe-fu* nevű állami zenehivatalt; ennek az volt a feladata, hogy gondozza az udvari szertartásokat, az előkelők, az idegenek és a nép zenéjét, egyetlen archivumba gyűjtse a nemzeti dallamokat és bevezesse a tiszta hangolást. A Szung-dinasztia idején, tehát a mi feudális középkorunk századaiban, 1000—1200 táján, négyféle népi énekmondóról beszélnek a kínai irodalmi források: megkülönböztetik a tündérmesék, a vallásos történetek, a históriás énekek és a rejtvénydalok előadóit, s megemlítik, hogy műsorukat a korabeli irodalom, többek között a regényirodalom, már módszeresen megrögzíti, könyvbe foglalja. A klasszikus irodalom mellett így szinte állandóan van hírünk a népies vagy népi költészetéről is, — hiszen a kettő a társadalom egészséges, emelkedő korszakaiban mindenütt, Kínában is, szorosan érintkezik és egybefonódik; Li-Taj-po, Tu Fu és Po Csü-ji nagy költészete nemcsak merít a népi hagyományból, hanem vissza is kerül a néphez s megtermékenyíti a közösség költészetét »odafent« és »odalent« egyaránt.

Folytassuk most a kínai zene európai irodalmának rövid áttekintését. A XIX. század közepétől kezdve sűrűsödik a bibliográfia s épp ezért csak a legfontosabbra szorítkozunk. A hetvenes-nyolevanas években úttörő művekkel s egyben az első megbízhatóbb dallamközlésekkel jelentkezik a német, hollandi és angol zenetudomány. G. *Wagner* tanulmánya a kínai zeneesztétikát világítja meg (*Bemerkungen über die Theorie der chinesischen Musik und ihren Zusammenhang mit der Philosophie, Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens* 1877), *Van Aalst* »Chinese Music«-ja (Sanghaj—London 1884, új kiadása 1933) először tárja fel Kína régi dallamhagyományát, B. J. *Gilman* (*Chinese Musical System, The Philosophical Review, Boston* 1892) megkezdte a fonográf felvételeken alapuló behatóbb dallamvizsgálatot. A. *Dechevrens* (*Etudes sur le système musical chinois, Sammelb. der Intern. Musikgesellschaft II. 1901*) a kínai zene hangsorait vizsgálja, A. C. *Moule* (*Chinese musical instruments, Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society XXXIX. 1908*) a hangszerekről ad számot. Még jobban megélénkül a terület 1910-től kezdve; Maurice *Courant* egy máig alapvető tanulmányban foglalja össze a kínai zene történetét (*Essai historique sur la musique classique des Chinois, Lavignac* »Encyclopédie de la musique«-je I. kötetében, 1913), Erich *Fischer* gondosan elemzett fonográf felvételek nyomán mutat rá a kínai többszólamúság, a hangrendszer, a ritmus és a dallamszerkezet addig meg nem figyelt különösségeire

(Beiträge zur Erforschung der chinesischen Musik, Sammelb. der Internationalen Musikgesellschaft XII. 1911), Louis *Laloy* népszerű könyvben hirdeti a kínai zene esztétikai értékeit (La musique chinoise 1910), *Van Oost* páter, XVIII. századi elődeinek hagyományát követve, fontos adalékokat közöl a mongol-kínai határvidék népzenejéről (Chansons populaires chinoises de la région Sud des Ortos, Anthropos 1908—15); Richard *Wilhelm* a kínai klaszszikusokból állít össze zenefilozófiai antológiát (Chinesische Musik, Frankfurt 1927), Erich von *Hornbostel* a kínai hangjegyzírásra és a vele összefüggő improvizációs gyakorlatra hívja fel a figyelmet (Ch'ao-t'ien tze, eine chinesische Notation und ihre Ausführungen, Archiv für Musikwissenschaft 1919), majd a kínai zene első tudományos hitelű gramofonfelvételeivel ajándékozza meg az európai zenetudományt (a Musik des Orients c. sorozatban 1932). Állítsuk a sor végére az utolsó másfél évtized három jelentős művét; egyik John Hazedel *Levis* Peipingben kiadott könyve, a »Foundations of Chinese Music« 1936-ból, a másik Roman Iljics *Gruber* szovjet tudós összefoglaló fejezete az »Isztorija muzikalnoj kulturi« c. nagyszabású zenetörténeti kézikönyvében (Moszkva—Leningrád 1941), a harmadik Curt *Sachs* német zene-tudós »The Rise of Music in the Ancient World« című könyvének (New York 1943) kínai zenéről szóló szakasza. Mindezek főleg Kína zenéjének esztétikai, formai és hangtani értékelése szempontjából hoztak újat, sőt jelentősen újat; magát a vizsgálandó zenei anyagot nem bővítették számottevően. Viszont külön hely illeti a legújabb kézikönyvet, a kínai zenekultúra mai szempontú összefoglalását: G. *Sneijerszon* »Muzikalnaja kultura Kitaja« című művét (Moszkva 1952).

Mindezek, mint láttuk, európai kutatók tudósításai, hozzászólásai és fejtegetései voltak. A döntő fordulat kétségtelenül ott kezdődött, amikor Kína zenészei önmaguk kezdték nemzetük, népük zenéjét ismertetni a külföld, a világ számára. Ilyen volt már *Wang Kuang-ki* tanulságos cikke Richard Wilhelm említett német kiadványában, 1927-ben; ilyen *Chih Meng* angol- és *Chao Mei Pa* francianyelvű könyve: Remarks on Chinese Music and Musical Instruments, New York 1932, illetve La cloche jaune, Bruxelles 1932. Teljessé vált a fordulat, amikor a felszabadult népi Kína új szempontokból vette vizsgálat alá a maga ősi és sokrétű dallamkincsét.

Három kiadvány jutott el hozzánk a felszabadult, a népi demokráciává szerveződött Kína új, tudományos igényű népdalgyűjteményeiből. Mind a három a maga urává lett nép öntudatos tekintetével veszi számba Kína évezre-des zenei hagyományát, a népi hagyomány igaz értelmezéséért vívott küzdel-meit s azt a rendkívül sokrétű, mondhatnók sokstílusú zeneiséget, mely a kínai műveltség többezeréves életét tükrözi.

A sokstíluság, melyet említettünk, valóban nem túlzás: nemcsak egy-más felett, nemcsak időbeli rendben, hanem egymás mellett, egyidejűleg is

ott tenyésznek egymás szomszédságában a különböző dallamstílusok, akárcsak a kínai nyelv különböző nyelvjárásai és hanglejtésformái. Mint ahogy a Szovjetunióról, Kínáról is helyesen mondták, hogy egész világrész, — nemcsak törzsek és néprészek, hanem egész nemzetek olvadtak fel benne az idők folyamán.

A szóbanforgó három kiadvány, mint mondtuk, már a felszabadult, a mai népi-demokratikus Kína hírmondója. A legkorábbi közülök Szingapurban jelent meg 1948-ban, az egy évvel későbbi Világifjúsági Találkozónálunk is megfordult *Csao Fung* szerkesztésében (*Si-csing ti jin-jo csi cs'i-t'o*, magyarul »A Si-csing dallamai és más dalok«; Szingapur e kiadványnál csak a nyomdai előállítás helyét jelenti: a kiadó a peipingi Demokratikus Össz-kínai Ifjúsági Szövetség, ill. a »Kínai Művészeti Szakiskola« volt). A második kiadvány címe: *Min-csien jin-jüe jen-csiu ce-liao* (Népzenei tanulmányanyag): *Csung-kuo min-csien ko-cs'ü hszüan* (Kínai népdalok gyűjteménye), a Központi Zeneakadémia Tanulmányi Osztályának kiadása 1951-ből; szerkesztőjét és megjelenési helyét nem ismerjük. — Végül a harmadik *Ho Csi-fang* szerkesztésében északi Senhs i népdalait közli (*Sen-szi min-ko hszien*), a kínai Népirodalmi Tud. Társaság kiadásában (Sanghaj 1951).

Mi az új ezekben a gyűjteményekben? Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, szóljunk egypár szót arról, ami bennük immár ismerős. A dallamok ősi ötfokú hangrendszerére gondolunk, arra a sajátos dallamépítési elvre, mely — úgy látszik — hatalmas ívben kapcsolja össze, vagy állítja egymás mellé Földünk bizonyosfajta régi műveltségeit, talán — Engels meghatározásával — a barbárság középső fokának, talán a kései kőkorszak bizonyos fázisának, talán az anyajogi fejlődésfoknak megfelelően. Mindezek egyelőre pusztá találgatások, ma még nem áll módunkban az ötfokú dallamvilágokat közös vagy nem-közös, de határozott történelmi, földrajzi, társadalmi nevezőre hozni, bár egyáltalán nem lehetetlen, hogy ez valamikor sikerülni fog. Volt és van olyan nézet, amely szerint az ötfokúság *minden fajta* zenekultúra bizonyos fejlettségi fokán szükségszerűen fellépő, tehát egyetemes fejlődéstörténeti jelenség. Számunkra azonban elfogadhatóbbnak tűnik az a feltevés, hogy az ötfokú stílusok elterjedése *bizonyos gócpontok körül* történt, hogy tehát térképe *kezdeményező és befogadó* területekre oszlik s hogy a kezdeményező központok mögött valóban határozott kultúrák, illetve határozott társadalmi formációk állnak. Bármiképp álljon a dolog: maradjunk meg annál a kétségbevonhatatlan megállapításnál, hogy az ötfokú hangrendszerek az ó- és újvilág legkülönbözőbb ősi népeinél jelen vannak, hogy bennük szinte világ-részenként sajátos stílusformák válnak külön s hogy ezek között az egyik legjellegzetesebb, amelyet valamikor középázsiai típusnak próbáltunk elnevezni (Ethnogr. XLVII. 242. és LI. 242.), egész sor népi dallamstílust fog össze, főleg török és mongol jellegű népeket, köztük a kínait, de — legmesszebb nyugaton — a régi magyar dallamvilág jórészét is. Kétségtelen az is, hogy

ennek az ötfokúságnak legelső számbavétele, rendszerezése, tudatosítása a régi Kínában történt meg. Mint a kínai népzene alapvető hangrendszerét, a kínai tudomány a legkülönbözőbb összefüggésekbe állította, a legkülönbözőbb módokon igyekezett megmagyarázni, annál inkább, mert ehhez az ősi hangrendszerhez a kínai nép évszázadokon, sőt évezredekken keresztül kitartóan ragaszkodott, ugyanakkor, amikor a fejlett kínai zeneelmélet és akusztika már sokkal bővebb, többretű és bonyolultabb hangsorokat ismert. Érdekelhet bennünket, hogy maguk a kínaiak ezt a hangsort hogyan és mivel magyarázták. Itt azonban, mielőtt a részletekbe mennénk, előre kell bocsátanunk néhány szót a kínai zeneesztétika alapvető jellegzetességéről. A régi, de alighanem ma is élő és ható kínai felfogás szerint a zene oly szorosan és szervesen kapcsolódik az emberhez, az élethez, a valóság törvényeihez, oly közvetlenül tükrözi őket s oly közvetlenül hat vissza rájuk, hogy az ember nevelésének, a nép, a társadalom irányításának és szervezésének, a világ megőrzésének vagy megváltoztatásának egyik legfőbb eszköze lehet. Innen a zene állandó kapcsolata a közösség, az állam életével, a kormányzati rendszerrel, de a világ-mindenség, a természet törvényeivel is. S innen a kínai zenefilozófia sokszor elvontnak tűnő fejtegetései, a zenei éthosz-tan, a zenei kozmológia különleges rendszere, az az alapvonalaiban mindig világos, de részleteiben sokszor alig követhető filozófiai hagyomány, mely legközelebből a görög zenei gondolkodás hasonló törvényeire emlékeztet bennünket; ahogyan Kína gyakorlati zenetudománya, főleg akusztikai eredményei is az ógörög zenetudományhoz állanak legközelebb. Idetartozik tehát az ötfokúság sajátos — és a népi hagyomány, a népi gyakorlat kialakulásához képest nyilván utólagos — megalapozása a kínai elméleti művekben, az a különös rendszer, amelyet alább röviden ismertetünk.

Az ötös szám — ez elmélet szerint — Kína életének alapvető száma. Nemcsak öt hangról hallunk, hanem öt színről és öt ízről is, öt gabonafajról, öt ételszabályról és öt büntetésről, öt bolygóról, öt alapelemről és öt világtájról. Öt emberi viszonylatot tanít a legendában Jao és Sun császárok tanácsosa (őszinteséget az uralkodó és miniszterei között, szeretetet a szülők és gyermekek között, hűséget a barátok között, öregek és fiatalok helyes viszonyát, férfi és nő tevékenységének helyes megkülönböztetését); öt fokozatot állapít meg a Csou-császárok kora-feudális rangsora; a népmondában ötszínű drágakővel javítja ki Nü-kua istennő a megrepedt égboltot, öt sárkány őrzi a Ta-ku folyam torkolatát, öt húrt szerel a legrégebb hárfára és citerára Si-ta, a mesés feltaláló. Az öthangú rendszert a hagyományszerű kínai zene-érzék zártnak és tökéletesnek érzi; a félhang beiktatása ellen például azzal az érveléssel tiltakozik, hogy kezünkön is fölösleges volna a hatodik ujj. Képzelnék el most az öt alaphang jelképes vonatkozásokkal átszőtt táblázatát; ha az egyes hangokhoz hozzáfűzzük a velük kapcsolatba hozott jelentést, a táblázat így alakul:

A hang neve :	1. (do) <i>kung</i> vagy <i>kuan</i>	2. (re) <i>csang</i>	3. (mi) <i>csüe, csio</i> v. <i>csiao</i>	4. (szó) <i>cse</i>	5. (la) <i>jü</i>
Jelentése :	észak Merkur fa (természetes növekedés)	kelet Jupiter víz (lefelé- hullás)	közép Saturnus föld (közös alap)	nyugat Venus érc (művi te- remtés, munka)	dél Mars tűz (felfelé- törekvés)
	fekete vagy : zöld	ibolyaszín piros	sárga fehér	fehér fekete	piros sárga
	tavaszi vagy : termékeny harmonia	nyár tavasz	ősz ősz	tél tél	— nyár
	vagy : őszutó november	tél január	tavaszelő március	nyárelő június	nyárutó augusztus
	császár	miniszter	nép	államügyek	mindenség
	vagy : uralkodó	hivatalnokok	nép	munkák	javak
	tigris	sárkány	ló	kakas	sértés

Kiegészíti mindezt az a sajátos hangolási adat, melyet Curt Sachs említett könyvében olvasunk : az alaphang (a mi szolmizációs rendszerünkben : do) az égnek bemutatott áldozat szertartásának, a szekund (re) a nap-áldozatának, a kvint (szó) a föld-áldozatának, a szext (la) a hold-áldozatának jelölte meg a hangnemét ; a tercéről nem olvasunk, a kvart és a szeptim pedig köztudomásúlag hiányzanak a hangsorból. A szertartásos dallamokat ennek megfelelően havonta transzponálták. És hadd idézzük az egész rendszerrel kapcsolatban a Konfucius tanítványainak tulajdonított *Li-csi* egyik jellemző passzusát, mely egyszeriben bepillantást enged a teljes kínai zene-éthoszba :

»A hangok az ember szívében keletkeznek. A mozgásba jött érzelmet, melyet a forma törvénye szabályoz, hangnak nevezzük. Rendszerben és nyugalomban élő nemzetségek hangja nyugodt és vidám, mert törvényeik szelídek ; nyugtalan nemzetségek hangja mérges, mert törvényeik nyomasztóak ; pusztuló népek hangja fájdalmas, mert polgáraik kétségbeesettek. A lant hangja a törvényekhez igazodik. Az alaphang nem más, mint a fejedelem, a második a tisztviselőt jelenti, a harmadik hang a népet, a kvint a munkákat, a szext a tárgyi javakat. Ha ez az öt hang rendezett viszonyban áll egymással, nem keletkeznek disszonáló hangzatok. De ha az alaphang nem tiszta : nyomorúság támad, mert a fejedelem fennhéjázó. Ha a szekund nem tiszta : pusztulás köszönt be, mert a tisztviselők romlottak. Ha a terc nem tiszta : gyász fenyeget, mert a nép haragszik. Ha a kvint nem tiszta : reánk tör a szenvedés, mert a munka túlságosan súlyos. Ha a szext nem tiszta : itt a veszedelem, mert a javak hiányosak. Ha pedig mind az öt hang disszonál, az az általános felbomlást jelenti, — ahol ez történik, ott közel az ország pusztulása.«

Világosan megmutatja ez a fejtegetés, hogy a régi kínai zeneesztétika ott áll a primitívek zene-mágiájának és a klasszikus kultúrák zenei nevelés-tanának keresztútján. Már felismeri, hogy a zene nevelő hatása rendkívüli és általános (hiszen ugyancsak a Li-csi hangoztatja máshelyütt, hogy »a nép helyes irányításában a zene a legfontosabb«), de még telve van mágikus hiedelmekkel és a tükrözés folyamatát rendszeresen megfordítja; felismeri az »egészséges társadalom, egészséges zene« helyes törvényét, de visszajáról olvassa le: szerinte a rossz zene vonja maga után a felbomló államot. Tudjuk, így gondolkozott Platon és számos tanítványa is; és hogy a görög-latin zeneelméletet általában mily behatóan foglalkoztatták az imént felvázolt kérdések, arra nézve elég humanista zenetudományunk egyik legtekintélyesebb művét, *Glareanus* 1547.-i »Dodekachordon«-ját idéznünk (II. könyv 12–13. fejezet).

Ennyit kellett elmondanunk a pentaton zene régi kínai értelmezéséről, mert hiszen maga a hangrendszer bennünket a magyar zene szempontjából is érdekel, és mert a pentatonia ősi hagyománya a mai kínai népzében is rendkívüli erővel és következetességgel érvényesül. Most azonban az ősi Kína küzdelmekkel és szorongásokkal, hiedelmekkel és legendákkal teli világából valóban lépünk át a mai felszabadult Kína napfényesebb világába és próbáljuk megismerni azon a néhány gyűjteményen keresztül, melyet az imént említettünk.

Mi tehát az új ezekben a gyűjteményekben? Maga a dallamvilág, melyet változatos sokféleségében élénk tárnak, csak részben jelenthet újdonságot, hiszen, mint mondtuk, kétszáz év óta az európai zenetudomány sok mindent megismerhetett belőle a különböző tudományos vagy népszerű kiadványokból. De új a mód, ahogyan a nép dallamkincséhez közelednek, új a szempont, a cél, a szándék, mely nem egzotikus érdekességet, nem idegenszerű furcsaságokat keres a kínai nép dalaiban, hanem összefüggő, történelmi egész részének és tükröképének látja e régi és új dalokat, elválaszthatatlan egységben magával a közösséggel, melynek létéből fakadtak, a nép életének számtalan helyzetével és fázisával, a nép régi és új történelmének számtalan eseményével és fordulatával. Épp ezért öntudatosan új a közlés módja is: a dalok egy-egy vidék stílusán kívül egy-egy korszak, egy-egy társadalmi osztály hanghordozását, világnézetét, költészetét képviselik és eszerint állnak össze történelmi, földrajzi, néprajzi csoportokba. Így Ho Csi-fang gyűjteménye, mely északi Senhszi (Senhszi, Kanszu, Ninghszia) tartományok énekeit közli, a következőképp tagolódik: I. Régi népdalok. A) A jobbágykor munkadalai. B) A jobbágysorban élő nők életéről szóló dalok. C) Rögtönzött dalok, köztük paraszti énekek és házassági, lakodalmi dalok. II. Új népdalok. A) Forradalmi énekek az agrárforradalom idejéből, részben rögtönzések jellegűek. B) Japán-ellenes, Kuomintang-ellenes, háborús ellenállási dalok a legutóbbi évekből.

Ho Csi-fang gyűjteménye, mint láttuk, Északi Kínát (Senhszi), Csao Fung kiadványa Déli Kínát (Jünnan) képviseli, a *Min-csien ko-es'ü* pedig a legfőbb kínai országrészek keresztmetszetét adja, 13, ill. 14 csoportban. A második és harmadik kiadvány modern kótairással él, az első az ú. n. francia szolmizáció tabulatúra-szerű jelrendszerével: számokkal jelzi a hangokat, pontokkal a hangmagasságot, vonalakkal a ritmust (az egykori Chev  -féle szám  r  s  s   nekiskol  k módjára). Csao Fung kiadványa,   lt  lanos elméleti bevezető után, a Si-csing   si dallamait, majd j  nnani népdalokat (  sszesen 132-t, k  z  l  k 59-et dallammal) k  z  l, nevezetesen, külön szakaszban, a j  nnani népi árnyjátékok, az   . n. »teng-tiao«-k anyagából ad ízelítőt és ez országrész házassági és temetési (dobbal és f  v  hangszerekkel kísért)   nekeit ismerteti. Ho Csi-fang gyűjteménye, mint eml  tett  k, Senhszi körzetére szorítkozik (99 dallam 5 csoportban), m  g a *Min-csien ko-cs'  * a következő országrészeket k  pviseletti: Senszhi (17 dallam), Hopei (3 dallam), Sanhszi (6 dallam), Szujj  n, Tungpei   s Hunan (3—3 dallam), Csiangszu   s Szecsuan (1—1 dallam), Nei Mong-ku, azaz Belső Mongólia (4 dallam), Csinghai (5 dallam), Hszincsiang, azaz Keleti Turkesztán   s J  nnan (3—3 dallam), Hszikang (2 dallam); amihez függelékül 4 színházi dal j  r  l (a dallamok összes s  ma 58).

Stílus szempontjából s  munkra legérdekesebb, s  t legmeglepőbb a lehetőségek, a fokozatok rendkívül gazdag skálája, mely az egyszerű, három- vagy négysoros, tisztán ötfokú dallamtól a többhelyütt kromatiz  lt, tág hangterjedelmű és bonyolult szerkezetű terjedelmes dalkompoz  ci  kig vezet. Legbonyolultabbak természetesen a színházi dalok; de a *Min-csien ko-cs'  * tanúsága szerint egyszerűbb és bonyolultabb formák ugyanegy körzetén belül, egymás mellett is   lhetnek (gondoljunk csak minálunk a régi és új stílus egyidejű, egymásmelletti életére) s az olyan speciális gyűjtemények, mint a Csao Fung vagy Ho Csi-fang  ,   r  nylag sz  k területeken is kimutatják a régi stílus fokozatos átmenetét és feloldódását az   jba. Megjegyezzük itt, hogy Ho Csi-fang gyűjteménye változatokat is k  z  l, többször ugyanazt a dallamot eltérő végződéssel,   g  szen az autentikus és plagális zárlatok módjára (296—97, 321. l. stb.). Alábbi hangjegyp  ld  inkban — melyeket könnyebb áttekintés kedv  ert közös hangrendszerbe transzpon  ltunk — az átmeneti típusokból is igyekszünk szemelvényeket adni. — Az anyag gazdagságán kívül, mind e dallamokkal kapcsolatban főleg négy, s  munkra, magyar zenekut  t  k s  m  ra különösen fontosnak tűnő tan  ls  got szeretnénk összefoglalásul kiemelni.

1. Régi hagyom  ny   kínai területeken (mint   szakon Senhszi és délen J  nnan),   si, hagyományos alapformának tűnik a szimmetrikusan tagolt négysoros dallamstr  fa; ugyanitt nem egyszer   l  fordul — néhol már csak a sorv  gz  kben, kadenci  kban jelentkezik — a kvart- vagy kvint-transzpozíciós szerkezet, a dallamsorok mélyebben való megismétlése, vagyis az a dallam  p  tkezt  si elv, melyet ugyan  gy, tehát pentaton hangrendszer keretében, a

régi magyar népzeneből is ismerünk (itt és a mari népzeneben Kodály Zoltán tette a legbehatóbb vizsgálódás tárgyává), s mely talán közös középázsiai forrásra vezethető vissza. Az északi dallamok között 3%, a déliek között 15%-nyi az idevágó dallamok száma. (L. 1—12. sz. dallampéldánkat; vö. a magyar anyagból Kodály, A magyar népzene 1952.-i kiad. Vargyas-szerkesztette példatárának 2., 19., 20., 53., 70., 96., 98., 106., 117., 126., 128—29., 131., 139., 191. sz., valamint a Kodály-féle Iskolai Énekgyűjtemény II. 421., 433. és 452. sz. dallamával.)

2. Általában több a régi magyarral rokon dallamtípus, mint eddig feltételeztük; ilyen szempontból főleg egy különleges parlando-típust emel-nénk ki, melynek létezéséről eddig nem tudtunk s melynek nemcsak dallam-szerkezete, hanem egyes dallamkezdő fordulatai is ismerősek számunkra, székely, alföldi, dunántúli dalokból és balladákból. (L. a 13—16. sz. dallam-példákat; melléjük állíthatók a felsorolt magyar rubato-dallamok.)

3. Mint a volgai népeknél (a csuvasoknál és mariknál) vagy a mongolok-nál, itt is túlnyomó a szó-végződésű pentatonia: északon 55, délen 23, átlag-ban 30%; a többi jobban megoszlik a különböző lehetőségek között. Ezek-ből, a szó-típus mellett, leggyakoribbnak északon a *re*-, délen a *la*-pentatoniát találjuk (17, illetve 30%).

4. Különösen érdekes az ötfokú hangrendszer meglazulásának, felbom-lásának útja, mely e gyűjteményekben szinte kézzelfoghatóan rajzolódik elénk. Úgy látszik, ennek a folyamatnak egyik döntő tényezője, hogy a »két-rendszerű« (azaz két különböző, de közös hangok révén érintkező ötfokú hangsorban mozgó) dallamokban egyiknek a hangjai, mint járulékos (»pien«) hangok, fokozódó hangsúllyal benyomulnak a másikba. (17., 20—21. sz. példa.) Van azonban a diatonizálódásnak és kromatizálódásnak más útja is. (18—19. sz. példa.)

Egy-két esetben — az 1951 novemberében nálunk tartózkodott kínai művé-szek, s főleg *Zsen Hun* kartársunk jóvoltából — alkalmunk volt a gyűjtemé-nyek feljegyzéseit a dallamok élő előadásával egybevetni. (L. 22. sz. példán-kat.) Ilyenkor kiderült, hogy a feljegyzések igen lelkiismeretesek s legfeljebb az előadás apróbb árnyalatait — amelyek helyi vagy személyes jellegű módo-sítások is lehetnek — hagyják figyelmen kívül. Minden okunk megvan tehát rá, hogy e feljegyzésekben a ma élő kínai népi hagyomány hiteles rögzítését lássuk; ami az egész világ zenetudománya számára annál fontosabb, mert számos esetben sokévszázados dallamok első tudományos írásbafoglalásáról van szó. Maga az összehasonlító magyar népdalkutatás pedig érdeklődéssel figyelhet fel e Távolkeletről érkező, mind gazdagabb és mind meggondolkoz-tatóbb dallamtörténeti tanulságokra.*

* Az előadást illusztráló kínai dalokat Török Erzsébet énekelte.

Ho Csi Fang 299.

Ho Csi Fang 305.

Ho Csi Fang 341.

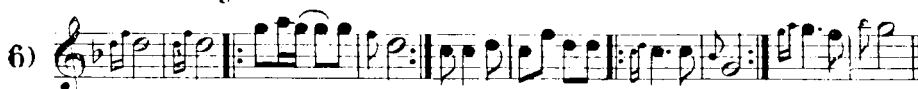
Ho Csi Fang 316.

Ho Csi Fang 335.

Csao Fung 27.

Csao Fung 30.

Csao Fung 33.

Min Csien Ko Cs'ü 12.

(Vö. Van Oost ordoszi gyűjt. Ethnogr. 1934. 152. 49. sz. dallam.)

Min Csien Ko Cs'ü 13.

Min Csien Ko Cs'ü 39.

Min Csien Ko Cs'ü 54.

Ho Csi Fang 293.

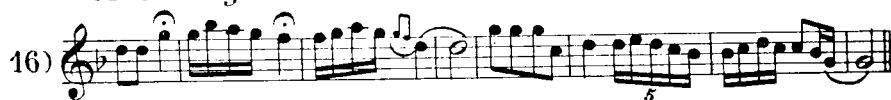
Ho Csi Fang 309.

Ho Csi Fang 313.

Csao Fung 35.

(L. A melódia tört. 1950. 130.)

Ho Csi Fang 295.

Min Csien Ko Cs'ü 34.

Min Csien Ko Cs'ü 35.

Min Csien Ko Cs'ü 56.

Min Csien Ko Cs'ü 62.

Min Csien Ko Cs'ü 10.

TAMÁS LAJOS :

ALBÁNIAI TANULMÁNYUTAM. AZ ALBÁN NEMZETI ÉS IRODALMI NYELV KÉRDÉSE

* *Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. I. 19-én tartott ülésén*

Beszámolómat három részre osztom : az elsőben tanulmányutamról általában, a másodikban az Albán Tudományos Intézet (ATI) munkásságáról és a készülő albán-magyar szótárról, a harmadikban pedig az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdéséről beszélek.

Ez utóbbira azért fogok külön kitérni, mert a nemzeti és az irodalmi nyelv kérdése Sztálin döntő jelentőségű nyelvészeti cikkei és levelei nyomán új megvilágításban vetődik fel nemcsak a Szovjetunió népeinek akadémiáin, hanem a népi demokráciákban s így nálunk is. Pais Dezső tagtársunk legutóbb a szegedi nyelvészkongresszuson tárgyalta a magyar irodalmi nyelv fejlődésének és kialakulásának eddig alig vizsgált problémáját s úttörő kísérletet tett a marxizmus-leninizmust alkotó módon tovább fejlesztő sztálini elvek alkalmazására.

Őszinte örömmel készültem erre a beszámolóra, hiszen tárgyánál fogva is újabb bizonyága annak, hogy a népi demokráciák tudományos életében — a hatalmas Szovjetunió vezetésével — nemcsak gazdasági és politikai, hanem kulturális téren is mindinkább megvalósulnak a baráti együttműködéssel és kölcsönös támogatással megoldott feladatok. E feladatok számontartásából és megoldásából a felszabadított népek Akadémiái is mindinkább igyekeznek kivenni részüket.

I.

A mult év áprilisában Erdey-Grúz Tibor, Akadémiánk főtítkára értesített, hogy az albán-magyar kulturális szerződés keretében hosszabb időre a baráti Albán Népköztársaságba utazhatok, hogy ott az ATI vezetésével és kutatóival tapasztalatcserét folytassak s nyomtatásra készítem elő az első albán-magyar szótár Budapesten készült nyers kéziratát.

Július elsején szovjet repülőgép vitt Tiranába. Háromórás, számomra rendkívüli élményt jelentő út után érkeztem meg az albán fővárosba, ahol az ATI vendégeként egészen szeptember 10-ig maradtam. Sokat vártam ettől a tanulmányúttól, de még többet kaptam. Szeretetremlő vendéglátóim jóvol-

tából és szüntelen segítségével — útitervem maradéktalan megvalósítása mellett — több tanulmányi kirándulás során megismerkedhettem Enver Hodzsa népének országával, a hősi albán nép országépítő munkájával. Tanúja lehettem annak a proletár nemzetköziség jegyében folyó gazdasági és kulturális együttműködésnek, melynek keretében a szovjet és népi demokratikus szakemberek válllvetve támogatják az új, szocialista hazát építő albán nép soha nem látott erővel kibontakozó erőfeszítéseit.

Kétségtelen, hogy egyetlen európai népi demokráciában sem vártak oly súlyos feladatok a fasiszta rablóhadjárattól feldúlt és kirabolt ország újjáépítőire, mint éppen a sokat szenvedett Albániában. Súlyosak voltak ezek a feladatok először azért, mert a hosszú évszázadokon keresztül a népre nehezedő feudális kizsákmányolás, a bégek, agák, bajraktárok uralma, valamint a több évtizedes imperialista rablógazdálkodás leküzdhetetlennek látszó akadályokat gördített a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés útjába egészen addig, míg a Szovjet Hadsereg világraszóló győzelme az albán szabadságmozgalom, a Nemzeti Felszabadító Háború (Lufta Nacional-Çlirimtare) diadalának feltételeit meg nem teremtette. És még súlyosabbá váltak ezek a feladatok azért, mert a fasiszta olasz és német intervenciók a második világháborúban feldúlták Albánia városait és falvait, tönkretették a hidakat, utakat és kikötőket, felélték és elhajtották az állatállományt s egészben véve több mint huszonöt milliárd forintnyi anyagi kárt okoztak a fejlődésében amúgy is visszatartott országnak.¹

A Szovjetunió állandó, önzetlen támogatására támaszkodó néphatalom az 1944 november 29-én kivívott teljes felszabadulás óta nemcsak a fasiszta barbárok embertelen pusztításainak nyomait tüntette el, hanem az országépítés terén is kimagasló, forradalmi jelentőségű eredményeket ért el. Amikor a szótári munkálatok befejezése és a Magyar Nyelvtudományi Intézet munkáját ismertető ankét után országjáró kirándulásokra mentünk, már alig láthattuk nyomát annak, hogy a fasiszták mintegy 1300 falut dúltak fel s csak Korcsában (Délalbania) figyelmeztetett kísérem, Stefanaq Pollo, az ATI alelnöke, hogy a vásáraitól évszázadokon át ismert kereskedőváros: Voszkopoj, ma is romokban hever. Északtól délig rendbehozott műutakon közlekedtünk az Intézet rendelkezésemre bocsátott autóján s mindenfelé feltűnt a sok bitumenes út, amire nagy szükség is van főleg addig, míg a felszabadulás előtt egyáltalában nem létező vasúti hálózat sűrűbb nem lesz. Ma már vasút köti össze Tiranát nemcsak Durrës városával, a legfontosabb kikötővel,

¹ Ld. bővebben P. Manesha könyvét: Albánia a szocializmus útján. Szikra. Budapest, 1951. 48. l.; Albánia újabb történetéről kitűnően tájékoztatnak a következő munkák: Enver Hodja, Rapport au Ier Congrès du Parti Communiste d'Albanie sur l'activité du Comité Central et sur les devoirs nouveaux du Parti. Tirana, 1948; Enver Hodja: 10 années d'existence sous la conduite du Parti. Tirana, 1952; sok tanulság meríthető Pierre Courtade magyarul is megjelent Úti Naplójából (Szikra. Budapest, 1950).

ahová vasárnaponként mentünk el hétvégi pihenőre, hanem a fővárostól délkeletre fekvő Elbasan-nal is. Durrës partvidékén munkásüdülők sorakoznak egymás mellett s ezek száma országsszerte gyarapszik, hogy az 1945 óta csaknem négyszeresére szaporodott munkásosztálynak biztosítsa a megérdemelt pihenést. Utunk vasárnaponként a tiranai s a legmodernebb szovjet gépekkel felszerelt, több mint 20 000 orsós Sztálin-Textilkombinát mellett vezetett el s gyönyörködhattunk az út mentén épült emeletes munkásházakban, melyekből egész kis városka kerekedik ki. A Szovjetunió műszaki és anyagi segítségével készült a szelitai vízierőmű is, mely villamos energiával és kitűnő ivóvízzel látja el a fővárost, ahol állandóan folynak a vízvezetéki hálózatot továbbfejlesztő munkálatok.

Ma már épül az északalbániai Mati-folyón az ötéves terv egyik legnagyobb alkotása, a villamos vízierőmű is, mely az ország kétharmadát fogja ellátni, dolgozik a lecsapolt maltyi mocsárvidéken épült modern berendezésű cukorgyár, a shkodrai dohányfinomító s a két- és ötéves tervnek itt fel sem sorolható számos más ipari üzeme. A mocsarak lecsapolásával egyidőben el fog tűnni a ma már teljesen megfékezett malária (1938-tól 1951-ig 60%-ról 15%-ra csökkent a megbetegedések száma) s a vetésterület az ötéves terv végére 1945-höz képest a kétszeresére fog emelkedni. Ez teszi majd lehetővé, hogy Albánia önellátó országgá váljék.

Mindebből kiviláglik, hogy Albánia, mely 1944-ben a kapitalista fejlődés nagyfokú megkerülésével jutott el a szocializmus küszöbére, ma a Szovjetunió segítségével és az Albán Munkapárt vezetésével igen gyors ütemben fejlődik modern agrár-ipari országgá. A felszabadulás előtt elmaradt mezőgazdasággal és fejletlen iparral rendelkező agrárország volt, melyet a feudális és fasiszta uralkodó osztály az imperialista nagytőke gyarmatává züllesztett s a fasiszta beolvasztók prédájául vetett oda. Mussoliniék nyíltan hangoztatták, hogy egy-két nemzedéken belül az albán nyelv lomtárba kerül.

Az ország történetén végigpillantva megállapíthatjuk, hogy a hosszú évszázadok során alig akad néhány évtized, amikor a szabad, vagy legalább viszonylag szabad fejlődés lehetősége adva volt. A XIV. sz. végén kezdődő és 1912-ig tartó török rabság folytonosságát csak Szkender bég 25 éves szabadságharca szakítja meg a XV. sz.-ban, míg a XIX. sz.-ban sűrűn ismétlődő felkeléseket, Rrapo Hekalét és másokét, rendre vérbe fojtja az önkényuralom. 1912-ben az albán nép lerázza ugyan a török igát s kikiáltja a függetlenséget, de ezentúl az imperialista rabság ellen kell küzdenie, melynek a feudális nagyurak és a fasiszta burzsoázia a szálláscsinálói. A nemzeti függetlenség, a független albán állam, polgári forradalom nélkül született meg s így a hatalom továbbra is a feudális osztály kezében maradt.

A polgári demokratikus fejlődés lehetőségéről tulajdonképpen csak az Ahmed Zogu népellenes uralmát megelőző néhány év (1920—1924) folyamán beszélhetünk. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom mozgósító hatására

1920-ban az albán nép is fegyvert ragadott s Vallonában (Vlorë) a tengerbe szórta az olasz imperialistákat. Ezután néhány évig viszonylag liberális és demokratikus kormányok következtek. Az imperialista támogatással 1924 végén visszatérő Zogu azonban ismét elállja a haladás útját, bebörtönzi, száműzeti vagy megöleti a köztársaság híveit s előkészíti az 1939-ben bekövetkező fasiszta okkupációt, melyet az olasz nagytőke behatolása előzött meg. Zogu silány földreformja porhintés volt a nép szemébe, az a néhány koszovói család, akit mocsaras vidékekre telepített, nagyrészt a malária áldozata lett, a megmaradtakat pedig a felszabadulás után azonnal máshová helyezték el. A parasztság kizsákmányolása miben sem különbözött a török elnyomók módszereitől. Zogu diktatúrája idején alakultak meg a nagyobb városokban az első kommunista szervezetek, melyek már akkor Enver Hodzsa mögött sorakoztak fel s gyorsan gyarapodva az 1941-ben megalakult Albán Kommunista Pártba tömörültek. Zogu csak a fasisztabarát, népellenes írókat és folyóiratokat tűrte meg s sietett betiltani a néhány hónapon keresztül megjelenő Bota e re (Új Világ) c. folyóiratot, mely a szocialista forradalom eszméjével rokonszenvezett s lelkesedéssel fordult a szovjet irodalom s a haladó orosz és nyugati irodalom remekei felé. Ez a sors érte az elnyomás ellen lázadozó Migjeni »Szabad versek« c. kötetét is.

A fasiszta okkupáció éveiben indult meg az albán hazafiak, munkások, parasztok, értelmiségiek áramlása a hegyekbe, ahol egyre nagyobb partizán egységek vették fel a harcot az idegen betolakodókkal az 1941. évi illegális konferencián megalakult kommunista párt vezetése alatt. A Párt szervezte meg az 1943 nyarán megalakult Albán Felszabadító Néphadsereget is. Dicső harcainak, az ország szabadságáért és függetlenségéért elesett hőseinek emlékeit külön múzeumban gyűjtötték össze s ez volt az első múzeum, melyet Tiranában meglátogattam. Az ott látottakat tanulmányi kirándulásaink során kísérim elevenítették meg személyes tapasztalatokon alapuló elbeszéléseikkel és magyarázataikkal s egyik legnagyobb élményem az volt, hogy az ATI kutatóinak nagy része, férfiak-nők egyaránt, alig tíz éve még fegyverrel kezükben mint partizánok vagy mint a néphadsereg tagjai harcoltak a hazájukra rontó imperialista fosztogatók ellen.

A pogradeci (ochridai) tó partján St. Pollo megmutatta azt a helyet, ahol olasz páncélkocsik elleni hősi küzdelemben elesett A. Xhuvaninak, az ATI Nyelvészeti Osztálya vezetőjének fia. V. Konomitól, az ATI gazdasági vezetőjétől tudtam meg, hogy a Történeti Osztály fiatal munkatársnője Mediha Jasa csak úgy maradt életben, hogy Zihni Sako, a népszerű író és költő, a tiránai fasiszta őrség éberségét kijátszva, éjnek idején valósággal becsempészte egy kórházba, ahol még idejében megoperálhatták. Mediha Jasa ma a klerikális reakció történetének megírásához gyűjti az anyagot s típusa a felszabadult albán nőnek, akinek a feudalizmusban még a családon belül sem volt egyenjogúsága. Ma a nőt a férfival egyenlő jogok illetik meg a magán-,

politikai és társadalmi élet minden területén.¹ Izlám szokás szerint fekete feredzsét hordó és fátyollal letakart arcú nőket inkább csak északon láttam, Tiranában már az öregebb asszonyok is levetették a fátyolt.

A nemzeti felszabadító háború dicsőséges harcai a kommunisták vezetése mellett sziklaszilárd erkölcsi-politikai egységgé kovácsolták az albán dolgozó népet, mely az olasz neofasiszták, a tito- és monarchofasiszták gyűrűjében a végre kiharcolt szabadság és függetlenség birtokában a szocializmus bevezetésén erősödővé építi ki hazáját. Ennek az erkölcsi-politikai egységnek valóságát éreztem fenn Krujában, Szkender bég várának büszke romjai között, a pogradeci tó mellett, amikor azt hallottam, hogy egy albán parasztlány élete vesélyeztetésével fogott el egy a határon átdobott titóista kártevőt, továbbá a lenyűgöző augusztusi fesztiválon, ahol Albánia minden vidékéről festői népviseletben vonult fel az ország népe, hogy bemutassa a népzene, a népi táncművészet legjavát. Ott, az albán nép nagy fiáról Qemal Stafáról, a szabadság-hős költőről elnevezett hatalmas tiranai stadionban voltam tanúja annak a határtalan szeretetnek és lelkesedésnek, mellyel az egész dolgozó nép övezi felszabadító harcának hős szervezőjét, az országépítés bölcs irányítóját: Enver Hodzsát.

II.

1944 november 29-én nem egészen két héttel Tirana felszabadítása után az albán nemzeti felszabadító hadsereg Shkodrából is kiűzte az ellenség maradványait s Jugoszlávia területén üldözte őket tovább. A felszabadító hadjárat diadala nemcsak a gazdasági és társadalmi, hanem a kulturális fejlődés útjából is elhárította az évezredek akadályait. A feudális rendszer teljes szétzúzása után az ország kulturális és tudományos életét is szinte alapjaitól kellett újjáépíteni, illetve megszervezni.

Csak néhány jellemző adatot említünk a megdöntött uralkodó osztályok bűnös »kulturpolitikájának« jellemzésére. Korcsában, az ország gazdaságilag fejlettebb déli részében, 1886-ban nyílt meg az első albán tanítási nyelvű elemi iskola, a Shkumbin-folyó melletti Elbasan városában pedig 1909-ben az első tanítóképző. A korcsai elemi iskola megnyitása szorosan összefügg az albán Újjászületés mozgalmával, mely a többi balkánfélszigeti nép szabadságmozgalmával együtt az 1877/78. évi orosz-török háború után kapott erőre s a kereskedő és ipari burzsoázia érdekeinek képviselésében indította meg a harcot az önálló, független Albániáért, a nemzeti nyelvért, irodalomért, tudományért s nagy érdeklődéssel fordult a nép felé.² Az albán újjászületés előharcosai általában az emigrációban küzdenek haladó eszméik győzelméért s munkáik is többnyire külföldön jelennek meg: Görögországban, Romániában, Bulgáriá-

¹ Constitution de la République Populaire d'Albanie. Tirana, 1951. Article 17.

² Dh. S. Shuteriqi, Letërsia e re shqipe. Tiranë, 1950. 11, 23. l.

ban, Olaszországban, majd Amerikában. Az első korcsai elemi iskolában azokból az albán tankönyvekből tanítottak, melyeket a 'Shoqëria e Stambollit' (Konstantinápolyi Társaság) bukaresti fiókszervezetének tagjai írtak déli albán nyelven s Bukarestben készültek. Hiába fenyegette egyházi átokkal a görög-ortodox egyház az albán patriótákat, hiába támasztott állandó nehézségeket a török uralom, Közép- és Délalbániában még a múlt század végén további néhány iskola nyílt meg s az is gyakran előfordult, hogy a görögnyelvű iskolákban titokban tanítottak albánul. Mindamellett az albán közoktatás ügye egyes helyi kezdeményeken túlmenően nem tudott felvirágozni s bizonyos fellendülést csak az 1912—24 közötti időszak hozott a függetlenségi nyilatkozat utáni években, amikor már néhány középiskolát is szervezhettek. Főiskolák alapítására csak a felszabadulás után kerülhetett sor.

Ilyen előzmények után érthető, hogy a felszabadulás pillanatában Albánia lakosságának 85%-a nem tudott írni-olvasni, mivel a tanulás az elnyomó kisebbség előjoga volt s az írástudatlanság főleg az északi hegyvidéken öltött szinte hihetetlen arányokat, ahol a bajraktárokkal az élén még a nemzeti rend is továbbélt s csak 1944 után indult bomlásnak. Ez a százalék erősen megközelíti azokat az arányokat, melyeket a Szovjetunió számos elmaradt népénél találunk (pl. Üzbekisztánban, Burját Mongóliában, stb.) a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme idején s melyet azóta teljesen felszámoltak.¹ A néphatalomnak ezen a téren is jóvá kellett tennie a tömegeket szellemi sötétségben tartó letűnt rendszer gonosz mulasztásait. 1946-ban törvényt hozott az általános tankötelezettségről, kiépítette az általános és középiskolák hálózatát s a népművelési szervek és tömegszervezetek mozgósításával megindította az írástudatlanság elleni harcot (lufta kundër analfabetizmit), mely gyors ütemben halad a teljes győzelem felé. A felszabadulás óta több mint 200 000 ember tanult meg írni-olvasni s ez a szám állandóan gyarapszik, hiszen még 1949-ben kormányrendelet tette kötelezővé minden állampolgár számára az írás-olvasás mielőbbi elsajátítását. Annak idején a Szovjetunió is hasonló intézkedésekkel harcolt a munkások és parasztok kulturális színvonalának emelése érdekében s Sztálin a XVI. pártkongresszuson külön kiemelte az általános tankötelezettség megvalósításának fontosságát a kulturális forradalom szempontjából.² Az 1952—53. tanévben indult meg a hétéves általános iskolai oktatásról szóló rendelet végrehajtása, mely különösen az albán falu kulturális felemelésének döntő eszköze.

Az első felsőfokú tanintézet: a Pedagógiai Főiskola 1946-ban nyílt meg s feladata középiskolai tanárok képzése. A népgazdaság különböző ágainak szakemberszükségletéről megfelelően szervezett, jól felszerelt technikumok és szakiskolák gondoskodnak, melyek eredményes működéséhez szovjet

¹ Ld. a Voproszi jazikoznanyija v szvetye trudov I. V. Sztalina (Moszkva, 1952) c. munkában Szanzsejev cikkének vonatkozó részét, 327—28. l.

² I. V. Sztálin Művei, XII. köt. 321. l. Szikra.

tanárok nyújtanak nagy segítséget. A magasabb képzettségű szakkáderek a Szovjetunió és a népi demokráciák egyetemén tanulnak. Budapesten is mintegy 90 albán hallgató végzi egyetemi tanulmányait s nyelvünk elsajátítását — mely nem kis munkát jelent nekik — nagy mértékben fogja megkönnyíteni a nemsokára megjelenő albán-magyar szótár, melynek létrejöttében Schütz Istvánon, a Magyar Távirati Iroda munkatársán kívül két nálunk tanuló albán hallgató is közreműködött.

Az albán tudományos élet legfontosabb, forradalmi jelentőségű eseménye a felszabadulás után azonban az akadémiai funkciókat is ellátó Albán Tudományos Intézet megalapítása volt 1947-ben. Ezzel egyszersmindenkorra vége szakadt annak a korszaknak, amikor az albán nyelv, az albán történelem, néprajz, bibliográfia s általában a nemzeti tudományok kérdéseivel túlnyomóan idegen tudósok foglalkoztak a Kristoforidhik, Mitkok, Fan S. Nolik és mások mellett s külföldi szakemberek kutattatták az ország természeti kincseit imperialista gazdáik megbízásából.

Az ATI nyelvi és irodalmi, történelmi és gazdaságtörténeti, végül pedig természettudományi és biológiai szakosztályainak keretében először nyílt lehetőség arra, hogy az albán nép saját kezébe vegye saját tudományának ügyét. A marxizmus-leninizmus tanításainak mindinkább elmélyülő alkalmazásával az albán kutatók és tudósok olyan tudományt teremtenek, mely Sztálin szavaival élve: »nem keríti el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet, kész a népnek a tudomány minden vívmányát átadni, amely a népet nem kényszerből, hanem önkéntesen, szívesen szolgálja«. M. Konomi, az ATI első elnöke, megnyitó beszédében büszkén jelenthette ki: »A tudomány és a kultúra szabad fejlődésének minden feltételét megteremtettük hazánkban«.¹

Az ATI vezetősége még 1947-ben az albán népgazdaság és tudomány adott helyzetéből és szükségleteiből kiindulva mérte fel az egyes szakosztályokra váró feladatokat. Az egyik legsürgetőbb tennivalónak az egységes nemzeti és irodalmi nyelv kérdésének tudományos megvitatása bizonyult, mellyel az 1952. év folyamán két ülészak: a januári és a szeptemberi foglalkozott. Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérek.

A Nyelvészeti Szakosztály legnagyobb tervmunkája az Albán Értelmező Szótár, mely a szótári bizottság gondozásában több éve készül s értesülésem szerint ez év vége felé jelenik meg. Hasonlíthatatlanul nehezebb körülmények között, gyéresebb irodalmi és tudományos előzmények után és szerényebb anyagi eszközökkel kell ezt a nagyjelentőségű feladatot albán kartársainknak megoldaniok, mint nekünk. Körülbelül 20—22 000 címszót, sok kifejezést fog tartalmazni s addig is, míg az Albán Nagyszótár meg nem jelenik, a nyelv-

¹ Buletin i Institutit të Studimeve, Nr. 1. 9. I. Tiranë, 1947. A Buletinnek ma már külön természettudományi és külön társadalomtudományi számai jelennek meg.

használat szabályozójának szerepét kell betöltenie. Az ATI vezetősége lehetővé tette, hogy készülő albán-magyar szótárunk anyagát ennek a gazdag kéziratnak alapján vizsgáljuk felül, egészítsük ki, dolgozzuk át. Ez rendkívül nagy segítséget jelentett, mert hiszen egészen más dolog egy éppen most kikristályosodó, jó és vitatható újításokat nap-nap után felvető, a gyors fejlődést nem mindig egyenletesen követő szókészletet megragadni, az irodalmi nyelvi kétféleség útvesztőiben eligazodni, mint egy olyan nyelv szótárán dolgozni, melynek a társadalmi fejlődés kedvező vagy kielégítő feltételei között kialakult, de mindenesetre kialakultabb és ezért jóval könnyebben megragadható szótári szókészlete van. Érthető tehát, hogy az albán szótárak írói sok olyan fogas kérdésbe ütköznek, melyek pl. az orosz-magyar vagy francia-magyar szótárakkal kapcsolatban fel sem merülnek (milyen mértékben köznyelvi egy adott szó? melyik változat tekintendő köznyelvinek? hogyan érzékeltessük a szókészlet mozgását? milyen módon veendő figyelembe és mennyire az irodalmi nyelvi kétféleség? stb.). Az is érthető, hogy albán munkatársaink és főleg A. Xhuvani támogatása és segítsége nélkül az albán-magyar szótár megírása számunkra szinte lehetetlen lett volna, az együttműködés eredményeként viszont alig kétséges, hogy sikerült nagy mértékben elkerülnünk az ATI segítsége nélkül készült szótárak hibáit. Azt, hogy három munkatársam (A. Xhuvani mellett E. Çabei és A. Kraini) támogatása milyen méretű volt, legjobban mutatja, hogy nyers kéziratunk átdolgozása és kiegészítése, egyenlőtlenségeinek eltüntetése csaknem két teljes hónapon át napi 8—9 órás munkát igényelt. Ezalatt jutott idő arra is, hogy elvi kérdéseket megvitasunk, részletkérdéseket tisztázzunk, aminek az értelmező szótár is hasznát látta: meghatározások, értelmezések váltak így pontosabbá, a példaanyagba több közmondás került s néhány száz szót is átvettek a mi nyers kéziratunkból. Szerény viszonzása volt ez a mi szótárunkba került néhány ezernek.

Megbeszéléseink során helyesnek bizonyult az a döntésünk, hogy az albán-magyar szótár törzsanyagát a toszk¹ jellegű irodalmi nyelv képezze. Emellett a hangalakbeli eltéréssel ejtett geg szavakat is közöljük a megfelelő toszk szóra való utalással (pl. *anmik* vö *armik*, *kangë* vö *këngë*, *kambë* vö *këmbë*, *mbram-* vö *mbrëm-*, stb.) s a tipikusan eltérő szókezdő hangcsoportokat is utalással oldjuk meg. Így a szótár geg szövegek megértéséhez is jelentős, bár nem minden esetben teljes segítséget nyújthat, geg (és toszk) tájszavakat ugyanis viszonylag keveset vettünk fel. Kihagytuk nyers kéziratunknak azokat a — főleg napilapokból gyűjtött — címszóit, amelyek az albán szóképzés szabályaival nehezen vagy egyáltalában nem férnek össze, a 'rosszul hangzó' neologizmusokat (pl. *fuqimisht* 'erőteljesen, hatalmasan', amelyet a *fuqi* 'erő, hatalom' szóból képeztek a helyes *vazhdim* 'folytatás' — *vazhdi-*

¹ A toszk és geg nyelvjárásról és irodalmi nyelvről lejjebb szólunk bővebben (ld. III. rész).

misht 'folytatólagosan, folyamatosan' szópár mintájára). A többé-kevésbé meghonosodott idegen szavak mellett a szócikk végén zárójelben felvettük a helyettük egyre jobban meghonosodó albán megfelelőket a nyelv tisztaságára vonatkozó lenini tanítást tartva szem előtt: *abnegacion* (*vetëmohim* 'önmegtagadás' a *vetë* 'saját maga' és *mohim* 'tagadás' szavakból), *abuzim* (*shpërdorim*), *akompanjim* (*shoqërim*), *anemik* (*i pagjak*), *predominioj* (*mbizotëroj*), *proklamoj* (*çpall*), stb. s ugyanúgy jártunk el sok török eredetű szóval is, ezek ugyanis az össznépi nyelvből gyakran a tájnyelvekbe vagy a városi zsargonokba szorulnak vissza, vagy máris feledésbe merültek: *asqer* 'katona', (*ushtar*), *bahçevan* 'kertész' (*kopshtar*), *batakçillëk* 'csalás' (*mashtirim*), *byrëm* 'tessék!' (*urdhëro*), stb. Mellőztük általában a csak az öregebb nemzedékek nyelvében előforduló turcizmusokat is. Ezzel szemben súlyt helyeztünk az élő mindennapi nyelvben gyakran előforduló állandó kifejezésekre, a társalgás nyelvének frazeológiájára.

Az albán-magyar szótárral kapcsolatban sok helyesírási kérdés is felmerült, mert bár az ATI még 1951-ben kiadott egy jól megfontolt helyesírási szabályzatot (Ortografia e gjuhës shqipe. Tiranë), a helyesírásban mindmáig számos ingadozás tapasztalható, amelyek fokozatos megszüntetése kívánatos és lehetséges. Ezeket a kérdéseket külön ankét keretében vitattuk meg a nyelvészeti szakosztály munkatársaival. Megfontolásra érdemesnek találták azt az álláspontomat, melyet Shuteriqi is képviselt a szeptemberi ülészen tartott előadásában,¹ hogy a szóvégi *b*, *d*, *g*, *gj*, *dh*, *z*, *v* mássalhangzóknak a beszélt toszk nyelvben előforduló zöngétlenedését ne jelöljük fonetikusán (pl. i *math* 'nagy' zöngétlen szóvégi mássalhangzóval; de i *madhi* 'a nagy' zöngéssel, mert ebben az alakban a *-dh-* nincs szóvégeben), hiszen pl. az orosz *gorod-goroda* sem alkalmazza a fonetikus jelölési módot. A zöngétlenülés jelölésének elhagyásával a nyelvi egység ügyének is jó szolgálatot teszünk, mert a gegben a fenti mássalhangzók minden helyzetben zöngések s így megkönnyítjük a helyesírás megtanulását, ami az írástudatlanság ellen folyó sikeres harc szempontjából sem közömbös. Az ATI a helyesírás kérdéseivel való beható foglalkozást továbbra is fontos feladatának tekinti s teljesen tudatában van annak, hogy bár az 1951. évi szabályzat nagy lépést jelentett előre, a végleges rendezés ügye még nem tekinthető lezártnak.

Az Értelmező Szótár készítése és a helyesírás gondozása korántsem meríti ki a nyelvi és irodalmi szakosztály munkásságát. Nemrégiben jelent meg a korán elhunyt K. Cipo kétkötetes albán leíró nyelvtana,² mely a toszk irodalmi nyelv szabályainak eddig legrészletesebb és legjobb kézikönyve.³

¹ Mbi gjuhën tonë letrare kombëtare, 14. l. (kézirat).

² Gramatika shqipe. Tiranë, 1949; Sintaksa. Tiranë, 1952.

³ K. Cipo, az elbasani születésű tudós, volt közoktatásügyi miniszter, a nyelvészeti osztály főnöke volt A. Xhuvani mellett. Albán nyelvtanát oroszra is lefordították.

1951 augusztusában kezdődtek a 25 000 szavas albán-orosz szótár munkálatai, mely a tervek szerint 1953-ra készül el. Behatóan foglalkozott a szakosztály a tudományos és műszaki nyelv egységesítésének kérdésével, ami a közoktatás és a népgazdaság szempontjából igen lényeges. Ezt egyfelől a szocialista fejlődés gyorsasága, másfelől pedig a kapitalista fejlődés csökevényessége következtében örökölt hiányosságok teszik halaszthatatlanul szükségessé. A nyelvi és irodalmi szakosztály intézi a szovjet és a haladó világirodalom remekeinek fordítását is, melyek közül egyre több jelenik meg albánul is. 1951-ben jelent meg Sztálin »Marxizmus és nyelvtudomány« c. korszakalkotó művének fordítása.¹ Nemsokára antológiák fognak megjelenni a népi líra és epika legjavából.

A történeti és gazdaságtörténeti szakosztály munkatársai tevékeny részt vesznek tankönyvek írásában s monográfiákat készítenek (A. Buda pl. Szkender bégről és koráról készít alapvető munkát). Igen sok anyagot gyűjtött össze az Újjászületés korának (1878—1912) feldolgozásához, valamint Albánia legújabbkori történetének megírásához, főleg moszkvai, szófiai, bukaresti és budapesti levéltárakból. Eredményesen végzi a marxizmus-leninizmus klaszszikusainak albánra fordítását s a Párttörténeten kívül máris lefordította Marx, Engels, Lenin és Sztálin legfontosabb műveit. Nagyot fejlődött az ATI kebelében szervezett Történeti Levéltár, melyet úgyszólván a semmiből kellett megteremteni. Széleskörű, az egész országra kiterjedő gyűjtőmunka előzte meg az első albán múzeumok: a Régészeti és Néprajzi, valamint a Természettudományi Múzeum megnyitását 1948-ban.

A természettudományi és biológiai osztály, mint azt Sotir Angjeli hangoztatta a munka megkezdésének napján, különösen nehéz körülmények között indult. A természettudományi munkának még kevésbé voltak hagyományai, kevés volt az erre alkalmas, megfelelő képzettségű szakember, de ezeknek helyes megszervezésével és a Szovjetunió segítségével ez a szakosztály is számottevő eredményeket tudott elérni. Már kezdettől fogva, helyzetfelmérő és adatgyűjtő munkája mellett, igyekezett a népegészségügy és népgazdaság szempontjából legfontosabb kérdéseket napirendre tűzni és megoldani. Kiépítette a meteorológiai és vízmérő állomások hálózatát, rendszeresen foglalkozni kezdett az újraerdősítés kérdésével, mely utóbbi a fasiszta rablógazdálkodás nyomainak eltüntetése, továbbá a szárazság és karsztosodás elleni harc szempontjából egyike a legégetőbbeknek. A Közegészségügyi Minisztériummal együttműködve feltérképezte a maláriás vidékeket s közzétette az egyes vidékekre vonatkozó statisztikai adatokat. Rendszeres expedíciókat küldött az ország ipari és gyógynövényeinek felkutatására, az ásványi kincsek és érclek lelőhelyeinek felkutatására, foglalkozott a talajjavítás, az állattenyésztés kérdéseivel. Nemrégiben kezdte meg munkáját a korszerű, szovjet műszerek-

¹ Mi çështjen e marksizmit në gjuhësi. Tiranë.

kel felszerelt anyagvizsgáló intézet. A természettudományi és biológiai szakosztályra különösen sok és nehéz feladat hárul a kétéves tervet követő ötéves terv végrehajtásában, a minisztertanács tehát határozatot hozott, hogy a más szervekhez beosztott szakemberek hetenként egy napot az ATI-ben dolgozzanak. Ez nemcsak munkaerőben jelent erősítést, hanem a tudományos munka és a gyakorlat kapcsolatát is szorosabbra fűzi.

Az ATI munkája átfogja az albán gazdasági és kulturális élet csaknem minden területét; működését az egész albán dolgozó nép szeretettel, nagy figyelemmel és érdeklődéssel kíséri. Az albán tudományos és kulturális életnek ez a legfőbb központja és műhelye most további hatalmas fellendülés előtt áll. Mint K. Paparisto, az ATI elnöke közölte a múlt év májusában tartott beszámolójában: a tudományos dolgozók létszáma 1951-től 1955-ig három és félszeresére, az intézet költségvetése pedig négy és félszeresére emelkedik. Az ország termelő erőinek tervszerű fejlesztésével, a szocializmus alapjainak lerakásával párhuzamosan soha nem tapasztalt gyors ütemben fejlődik és fog fejlődni továbbra is a tudomány és a kultúra, mely 1944 végétől mostanáig máris többet fejlődött, mint a feudalizmus hosszú évszázadai alatt. Az utóbbi nyolc esztendőben pl. hasonlíthatatlanul több könyv jelent meg Albániában, mint azelőtt több száz év alatt.

Az ATI fejlődésének szilárd politikai és anyagi alapját az albán dolgozó nép teremti meg, amely az Albán Munkapárt és Enver Hodzsa vezetésével gyors ütemben eleven valósággá váltja az ötéves népgazdasági tervet. Nincs már messze az idő, amikor megvalósulhat az albán kultúra munkásainak nagyszerű terve: az ATI átalakulhat — Albán Tudományos Akadémiává.

III.

Az ATI munkásságának rövidre fogott ismertetése után áttérek az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdésének megvilágítására. Távolról sem kimerítő tárgyalás a célom, mert erre elsősorban az albán nyelvészek hivatottak; a probléma azonban mind általános nyelvészeti szempontból, mind pedig az irodalmi nyelvek kialakulásának története szempontjából annyira érdekes, hogy áttekintő elemzése számunkra még ebben a formában is sok hasznos tanulsággal járhat. Sok tanulsággal már azért is, mert mint Avanyeszov Sztálin nyomán megjegyzi: »A nemzetek kialakulásának útjai a különböző adott viszonyoktól, a kapitalizmusba való átmenet idejétől, a nemzeti felszabadító mozgalmak jellegétől függően igen különbözők. Köztudomású, hogy ezt a kérdést Sztálin a nemzeti kérdéssel foglalkozó egész sor klasszikus munkájában dolgozta fel. A tényleges, adott történeti feltételektől függően a különböző nemzeti nyelvek fejlődése is igen változatos formákat

ölt . . .¹ Mint látni fogjuk, az albán nemzeti nyelv fejlődésének is megvannak a maga sajátosságai a többinek fejlődésével egyező vonásai mellett.

Emlékeztetnünk kell itt mindenekelőtt azokra a fejtegetésekre, amelyekkel Sztálin a nemzeti nyelv fejlődését, jellegét és szerepét világítja meg. A nemzeti nyelvről Sztálin ezeket írja : »A továbbiakban a kapitalizmus megjelenésével, a hűbéri széttagoltság felszámolásával és a nemzeti piac kialakulásával kapcsolatban a népek nemzetekké fejlődtek, a népek nyelvei pedig nemzeti nyelvekké. A történelem azt tanítja, hogy a nemzeti nyelvek nem osztálynyelvek, hanem az egész nép által használt nyelvek, közösek a nemzet valamennyi tagja és egységesek az egész nemzet számára.«² Az egységes és közös nemzeti nyelv — mint arra már Marx rámutatott — úgy keletkezik, hogy a nyelvjárások a gazdasági és politikai koncentráció következtében szintén koncentrálódnak, összpontosulnak.³ A nemzeti nyelv — mondja tovább Sztálin — magasabb forma, melynek a nyelvjárások, mint alacsonyabb formák alá vannak rendelve.⁴ Az irodalmi nyelv viszont nem holmi második nyelve a népnek, nemzetnek, hiszen nincs külön alapszókincse és nyelvtani rendszere,⁵ nem áll szemben az egész nép által használt nyelvvel, hanem — mint Tomasevskij mondja — »mintaszerű, kidolgozott nyelv, mintegy általánosítása a népnyelv kifejezési lehetőségeinek . . .« Az irodalmi nyelv nem azonos az »irodalom nyelvével« vagy a »költői nyelvvel«. Az irodalmi nyelv használata messze túllépi a szépirodalom határait. Ezt a nyelvet és a helyes, mintaszerű beszéd szabályait tanítják az iskolában, amelyek a leíró nyelvtanokban és szótárakban tükröződnek. Az irodalmi nyelvnek sajátos szabályai vannak, »amelyeket mi a 'helyesség' és az 'általánosan kötelező alkalmazás' jellegével ruházunk fel.«⁶ Ilyen értelemben használjuk mi is az »irodalmi nyelv« kifejezést, hangsúlyozva, hogy közte és a szépirodalom nyelve között szoros, állandó kapcsolat áll fenn.

Ezek előrebocsátása után vizsgáljuk meg, milyen a helyzet a mai Albániában a nemzeti és irodalmi nyelv szempontjából.

Annak ellenére, hogy a felszabadulás után fokozott koncentrációs folyamat tapasztalható, mely sokkal erősebb, mint a századforduló óta volt, a feudalizmus társadalmi-gazdasági viszonyai között sajátosan fejlődött nyelvjárások és városi nyelvváltozatok még mindig igen elevenek, bár a szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyainak a nyelvjárási széttagoltság elvben már egyáltalában nem felel meg. Természetes, hogy a felszabadulás óta eltelt

¹ A Nyelvtudományi Intézet Közleményei 1951. II. évf. 2. sz. 56. l.

² Marksizm i voproszi jazikoznanyija, 10. l.; Marxizmus és nyelvtudomány, 13. l. Szikra.

³ K. Marx és F. Engels Művei IV. köt. 414. l. (orosz kiadás). V. ö. ehhez még Lenin Művei I. köt. 153. l. Szikra.

⁴ uo. 12; 15. l.

⁵ vö. Lomtyev, T. P.: Marksizistko-lenjinszkoje ucenyije o nacionalnih jazikah. Voproszi Filozofiji 1950. 2, 10. sz. 40. l.

⁶ Irodalomtudományi Értesítő 1951. 2. sz. 93. l.

nyolc-kilenc esztendő alatt az új társadalmi rendnek sem állhatott módjában megteremteni azt a nyelvi egységet, amelynek létrejöttek ugyan a feltételei, de megvalósulása csak fokozatosan megvalósuló összpontosulás eredménye lehet. Tudjuk, hogy a kapitalista fejlődésben élenjáró nemzetek sem érkezhettek el — mindaddig míg fennáll a kapitalizmus — a nemzet minden tagját egyaránt felölelő nemzeti nyelvi egységig, mert a kapitalizmusban még nem tűnhet el a város és falu, a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbség, a termelő erők nem oszlanak el egyenletesen az ország minden részében s a műveltség is az uralkodó osztályok monopóliuma marad. E nemzetek irodalmi nyelvei hiába tekintenek vissza olyan középkori előzményekre, mint Dante, Boccaccio, Petrarca, Wicliff, Chaucer, majd az 1539. évi Villers-Cotterets-i rendelet, az olasz, angol, a francia nemzeti nyelv gyakorlatilag még ma sem minden egyes franciának, főleg pedig nem minden munkásnak és parasztnak egységes és közös nemzeti nyelve. Ezek az egységes nemzeti nyelvek kialakultak és tovább fejlődnek, sőt bizonyos fokig terjednek is az elnyomott osztályok között, elvben ezeknek is nemzeti nyelvei, de a gyakorlat síkján a kapitalizmus társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai nem teszik lehetővé e fejlődés teljes kibontakozását. Érthető tehát, hogy a sokkal későbbi előzményekre visszatekintő, a kapitalista koncentrációból lényegében kimaradt albán nyelv nem juthatott el az egységes nemzeti és irodalmi nyelv fejlődési fokára s jelenleg még messze van attól, hogy minden albán gyakorlatilag is lényegében azonos normák szerint beszéljen és írjon albánul. Az albánok csupán nyelvjárásilag különböző nyelvközösségének a szocializmus viszonyai között kell döntő módon megerősödni és végleg kialakulnia. Ennek eredményeképpen ki fognak küszöbölődni azok a nyelvjárási jellegzetességek, melyek ma még elég nagy számban őrzik a feudális mult emlékét.

Vessünk egy pillantást a szépirodalom nyelvi viszonyaira. Ha Mark Ndoja, Kolë Jakova, Lazar Siliqi, Mark Gurakuqi verseit olvassuk, akkor az irodalmi nyelv geg változatával van dolgunk, ha pedig Aleks Çaçi, Dh. S. Shuteriqi, Zihni Sako, Shevqet Musaraj, Fatmir Gjata, Luan Qafëzezi verses és prózai műveit nézzük, ott viszont az irodalmi nyelv toszk változata bukkan fel. Érdekes, hogy Shuteriqi, az Albán Írószövetség alelnöke, eredetileg gegül írt,¹ majd a nemzeti és irodalmi nyelv kérdésében vallott meggyőződéséhez híven a toszkra tért át s így írta meg egyebek között az első nagy albán regényt is, melynek címe 'Çlirimtarët' ('A Felszabadítók').

Igen tanulságos számunkra, amit Shuteriqi a toszk mai szerepéről ír: »A Párt és az állam vezetőin kezdve, az albánul írók széles tömegei ma a toszkot használják, akár északi, akár pedig déli születésűek . . . Ma a sajtó nyelve a toszk, mindennemű propaganda ezt a nyelvjárást használja, kezdve a rádión. A tudományos nyelvtannak s az Albán Tudományos Intézet szótárának toszk

¹ vö. Letërsia e re shqipe, 251—266. l.

az alapja, a marxizmus-leninizmus klasszikusait erre a nyelvjárásra fordítják le s eredeti irodalmunknak is túlnyomóan ez a nyelve. Ma már nemcsak írják déli nyelvjárásunkat, hanem lassan északon is kezdik beszélni, különösen a városokban és a nagyobb ipartelepeken. Ugyancsak ő utal arra a jelentős kiegészítő, központosító szerepre, melyet a sajtó, a nagybárá toszk irodalom, a rádió, a közoktatás mindennapos hatása jelent.¹ Az ATI néhány ankétján személyesen tapasztaltam, hogy egyes munkatársak toszkul, mások pedig gegül vettek részt a vitában, persze kölcsönösen igen jól megértve egymást s nemcsak azért, mert szakemberek voltak. Ezért beszél A. Xhuvani egy bizonyos szűk értelemben veendő »kétnyelvűség«-ről (»diglosie«), hiszen a toszk és a geg nem két egymástól elütő nyelv, »hanem egyetlen nyelvnek két egymáshoz közel álló dialektusa«.² Tehát ő is a csupán nyelvjárásilag különböző nyelvi közösséget hangsúlyozza. A helyzet megvilágítása céljából itt említjük még Sterjo Spasse író megállapításait: »az egységes irodalmi nyelv hiánya nagyban akadályozza a sikeres nyelvoktatást; az egyik tanár gegül, a másik toszkul oktat, az iskolai szövegek sem egységesek, a helyesírás sem, így a nyelv meglehetősen mozaikszerűen tárul a tanulók elé«.³

Összefoglalva az eddigieket: a beszélt nyelv terén bizonyos fokú s egyre erősödő koncentráció megindulása mellett a területi nyelvjárások még élnek, az irodalmi nyelvnek pedig két változata használatos: egy kevésbé egységes és ritkábban használt geg és egy jóval egységesebb és egyre általánosabbá váló toszk.

Mielőtt a mai nyelvi helyzet történeti gyökereit vennők szemügyre, vizsgáljuk meg röviden azokat a fontosabb eltéréseket, melyek a geg és toszk nyelvjárásokat általában jellemzik.

Köztük földrajzi határnak a Shkumbin folyót tekintik, mely körülbelül ugyanolyan értelemben választja el, illetve köti össze az északi és déli nyelvterületet, mint a Loire Franciaországban, vagy a Spezia—Rimini-vonal az északi és középső olasz nyelvterületet. A Shkumbin Tiranától délre, szorosan Elbasan alatt folyik egy festői völgyben és nagyjából kelet-nyugati irányban, úgyhogy a főváros maga is geg területen, geg környezetben fekszik.

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, beszélhetünk-e külön geg és külön toszk nyelvjárásról, illetve főnyelvjárásról, geg és toszk nyelvjárástípusról, vagy pedig egyszerűen csak az albán nyelv *tájszólásairól* lehet szó. A kérdést újabban albán tudósok vitatták meg s mindkét álláspontnak akadtak hívei.

¹ Buletin për shkencat shoqërore 1952. I. köt. 55. l.

² Id. az 1951. évi szeptemberi ülészen mondott előadásának kéziratát (1. l.). Az ülészen gazdag és tanulságos anyaga Xhuvani hozzászólásával együtt 1953. tavaszán jelent meg, úgyhogy teljes terjedelmében már nem tudtam felhasználni. Vö. Buletin për shkencat shoqërore 1952. IV. köt. 1—132. l.

³ Buletin për shkencat shoqërore, i. h. 80. l.

Stefanaq Pollo, Szanzsejev nyelvjárás-tájszólás meghatározásából¹ kiindulva tagadja két külön albán nyelvjárás létezését, mert szerinte a gegnek és a toszknak nincs külön nyelvtani rendszere és alapszókincse, pusztán hangtani és néhány alaktani különbség van közöttük.² Hivatkozik Sztálinra, akinek tanítása szerint: »egyes helyi nyelvjárások a nemzetek kialakulásának folyamán a nemzeti nyelvek alapjává válhatnak és önálló nemzeti nyelvekké fejlődhetnek« (S. Pollo aláhúzása).³ Pollo úgy véli, hogy az albán fejlődés eltér az orosz, francia, olasz, spanyol stb. nemzeti nyelvek fejlődésétől, amelyek alapját csakugyan a kurszk-oreli, Ile-de France-i, toszkánai, kasztíliai területi nyelvjárás képezi. Szerinte az albán esetében nem beszélhetünk egyetlen területi nyelvjárásról, hiszen csak tájszólásokat fogad el, az albán nemzeti nyelv kialakulását két tájszólás állandó közeledése jellemzi, miközben fokozatosan küszöbölődnek ki a hang- és alaktani különbségek. Érdekes, hogy ebben a fejlődésben Pollo szerint is a toszk játssza a főszerepet (!) Albánia déli részének erőteljesebb gazdasági, politikai és kulturális fejlődése következtében. Nézetét osztja Andrea Varfi író is, megjegyezve, hogy a toszk irodalmi nyelvet egység jellemzi, míg a geg irodalmi nyelv távolról sem egyöntetű.⁴ Eqrem Çabei és Lirak Dodbiba, az ATI munkatársai viszont nyelvjárásokról beszélnek, úgyhogy Pollo a januári ülésszak végén mondott záróbeszédében a kérdés eldöntését feladatként jelölte meg.

Dh. S. Shuteriqi a második (szeptemberi) ülésszakon tért vissza a kérdésre. »A két nyelvjárás közelségét« — mondotta — »az albán nyelv minden kutatója hangsúlyozta. Ez a közelség többeknek azt a nézetet sugallta, hogy nincsenek nyelvjárásaink, csak tájszólásaink. Van két nyelvjárásunk. Mind-egyiknek megvan a maga alapszókincse és nyelvtani rendszere, amelyek általában és igen jelentős mértékben egybeesnek az egész nyelv alapszókincsével és nyelvtani rendszerével.«⁵

Állásfoglalásunkat meg fogja könnyíteni, ha szemügyre vesszük az északi és déli vidékek legfeltűnőbb eltérő nyelvi sajátosságait. Meg kell jegyeznünk, hogy a geg és a toszk nyelvi eltérésekről itt csak általában beszélhetünk, hiszen mind északon mind pedig délen több nyelvjárás, illetve tájszólás él s ezek közül a shkodrai és elbasani a geg típusú, a szűkebb értelemben vett

¹ »A nyelvjárás az egész nép által beszélt nyelv helyi válfaja; nyelv, amely a néptömegeket az egész nép területének egy bizonyos részén szolgálja; van nyelvtani rendszere és alapszókincse; történeti fejlődésében és e fejlődés belső törvényei szerint alá van rendelve az egész nép által beszélt nyelvnek, mint alacsonyabb forma a magasabb formának. Ezért a nyelvek olyanok, mint az önálló folyók, a nyelvjárások pedig csak mint a patakok... A nyelvjárásoktól meg kell különböztetnünk a tájszólásokat (govor), amelyek nem nyelvtani rendszerükben és alapszókincsükben, hanem hangtani sajátágaikban térnek el egymástól.« (A Nyelvtudományi Intézet Közleményei 1951. 3. sz. 38. l.).

² Buletin për shkencat shoqërore, i. h. 71. l.

³ uo. 37. l.; Melléklet a »Marxizmus-Leninizmus Kis Könyvtára« 63. sz.-hoz, 1. l.

⁴ Buletin për shkencat shoqërore, i. h. 85. l.

⁵ Mbi gjuhën tonë letrare kombëtare, 3–41. l.

toszk pedig a toszk típusú irodalmi nyelvnek vált alapjává. Lényegében tehát a két utóbbinak eltéréseiről lesz szó.

Annyi a nyelvjáráskutatás hézagossága mellett is megállapítható, hogy az északi vidékek nyelvjárásilag, illetve tájszólásilag tagoltabbak, mint a déliek: a Malcija e Madhe, Mirdita, továbbá Shkodra, Gruda, Hoti, Triepshi, Puka, Dibra, Prizren, Gjakova, Elbasan nyelvjárásaihoz csatlakozik még a jugoszláv elnyomás alatt élő mintegy 600 000 koszovói albán nyelve, míg délen a szűkebb értelemben vett toszkot, az ú. n. *çamërishte* és *labërishte* tájszólásokat beszélnek s toszk jellegűek a görög- és délolaszországi albán tájszólások is. Észak és Dél nyelvjárási tagoltságának mértékéről jó képet ad pl. a multidejű melléknévi igenév, melynek a *kaloj*, 'átmegyek, áthaladok' ige esetében hét geg (*kalue*, *kalu*, *kaluem*, *kaluemun*, *kalumun*, *kalumën*, *kalum*) és egy toszk alakját találtam (*kaluar*). Ezt az arányt persze helytelen volna általánosítani.

E. Çabei szerint az albán nyelv a középkor végéig meglehetősen egységes volt; a görög- és délolaszországi albán telepek nyelvének tanúsága szerint a kései középkor déli (toszk) nyelve közel állott a XVI–XVII. századi északi (geg) nyelvhez. A ma tapasztalható különbségek legnagyobb része ezek szerint néhány évszázad alatt keletkezett.¹ Így pl. a *kl-*, *gl-* mássalhangzó csoport régi geg nyelvmélekben is előfordul, ma csak a déli *çamërishte* és délolaszországi nyelvjárások őrzik (pl. *gluha* > *gjuhë* 'nyelv'; *kluhem* < *quhem* 'hívnak' stb.). A nyelvjárások, illetve tájszólások mai állapota tehát a török hódoltság hűbéri széttagoltságának következménye volna, ami persze nem zárja ki egyes — főleg alaktani — sajátosságok régebbi kialakulását. Bizonnyos fokig az elkülönülést mozdíthatta elő Bushati pasa északi és Ali pasa déli feudális állama is, bár egyikük sem volt hosszabb életű (1760–1831, illetve 1788–1822).²

Ezek után térjünk át a nyelvi eltérések ismertetésére. A legfeltűnőbb geg hangtani sajátosság az orrhangú magánhangzók bősége, míg a toszk csak orális magánhangzókat ismer, pl. *zâ* — *zë* 'hang', *frê* — *fre* 'zabla, kantár', *mullî* — *mullë* 'malom', *hû* — *hu* 'karó', *hÿj* — *hyj* 'bemegyek, belépek'. Az orrhangú magánhangzók történetével függ össze a toszk rotacizmus is, melyet

¹ vö. M. Lambertz, *Albanisches Lesebuch*. Leipzig, 1948. I. köt. 306. I. és II. köt. 229. I., továbbá *Buletin për shkencat shoqërore*, i. h. 87. I.

² Az albán történelem hézagos ismerete miatt nem tudnám itt lemérni, milyen volt az egyes feudális földek (birtokok, államok) határainak viszonylagos állandósága, hogyan változtak ezek a határok s hogy mindennek milyen hatása lehetett az egyes területi nyelvjárások vagy tájszólások kialakulására. Kétségtelen azonban, hogy az északi vidékek nagyobb nyelvjárási tagoltságának közelebből kimutatható történeti okai vannak, amelyek ismerete nélkül nem lehet megírni az albán nyelvjárások történetét. Érdekes feladat továbbá annak megállapítása, hogy az albán törzsek és törzsszövetségek területeihez képest hogyan alakult a feudális földek területe. További érdekes kérdés annak tisztázása, hogyan függ össze a Mati folyótól északra fellelhető nyelvállapot a nemzeti rendnek fennmaradásával egészen a legújabb időkig.

sokan — így magam is¹ — a román nyelv hasonló jelenségével, a hangzó-közi *-n-*nek *-r-*ré válásával hoztuk kapcsolatba. A rotacizmus hozta létre az olyan geg-toszk alaki eltéréseket mint *zani* — *zëri* 'a hang', *mullini* — *mulliri* 'a malom', *Shqipnia* — *Shqipëria* 'Albánia', *anmik* — *armik* 'ellenség' (lat. inimicum) stb. Ez a hangváltozás már a legrégebbi, XVI. századi toszk szövegekben felbukkan² s N. Jokl szerint valamikor talán a gegben is meg lehetett, ami azonban még közelebbi bizonyításra szorul. Toszk *r* számos ige multidejű melléknévi igenévi alakjában geg *m* helyén is állhat: *punuem* — *punuar*, *kaluem* — *kaluar*, *bam*, *bâ* — *bërë* stb. Az *-uem/-uar* végű alakok egyben azt is mutatják, hogy a toszk *-ua-* kettőshangzót a gegben *-ue-* képviseli, melyet a legtöbb helyen *-u-*-nak ejtenek (ilyenek még: *duerët* — *duarët* 'a kezek', *shkruej* — *shkruaj* 'írok', *mue* — *mua* 'nekem' stb.). Jellegzetes toszk sajátosság a szóvégi zár- és fűvőhangok zöngétlenülése: *djeg* — *djek* 'elégetek', *plumb* — *plump* 'ólom', *vënd* — *vënt* 'hely, ország', *qëngj* — *qëng* 'bárány', *brez* — *bres* 'öv, nemzedék', *gardh* — *garth* 'kerítés', *urov* — *urof* 'bükköny' stb. Emiatt pl. a főnevek határozott és határozatlan alakja a toszkban mássalhangzóváltakozást mutat: *garth* — *gardhi*, *dhëmp* — *dhëmbi* (göngöl: *gardh* — *gardhi*, *dhamb* — *dhambi*, váltakozás nélkül), de vannak olyan szavak is, amelyeknél a zöngétlen alak általános, pl. *drih* — *drihi* 'gabona'. Végül említsük meg, hogy a toszk *mb*, *nd*, *ngj* a gegben *m-mé*, *n-né*, illetve *nj-nyé* egyszerűsödik a dibrai nyelvjárás kivételével: *mbaroj* — *maroj* 'befejezek', *ndryshim* — *nryshim* 'különbség', *këndoj* — *knnoj* 'énekelek, olvasok', *ngjeshur* — *njeshun* 'övezett' stb.

Több hangtani eltérés találkozása egyazon megfelelő szóban gyakran jelentősebb alaki különbséget eredményez: *punuem(un)* — *punuar*, *ngjeshur* — *njeshun*, *dhëmp* — *dhamb* stb.

Alaktani szempontból a következő eltérések a legfeltűnőbbek:

Az imperfektum végződése:

¹ Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Budapest, 1935. 145—147. l. Tekintettel arra, hogy szláv szavakban általában már nincs rotacizmus, a jelenség (pl. *lunä* > *lurä*, *cine* > *cire*, stb.) nyilván régi a románban s így kapcsolatát a toszk rotacizmussal ma sem tekintjük valószínűtlennek. Az albán-román nyelvtörténeti és történeti kapcsolatok részletekbe menő tisztázására a testvéri népi demokratikus kapcsolatok nyujtanak soha eddig nem adódott és a történeti igazság kiderítése érdekében feltétlenül kihasználható lehetőséget, az azóta megismert marxizmus-leninizmus módszere pedig a biztos vezérfonalat nyújtja nemcsak az albán-román kapcsolatok tisztázásához, hanem a román nép és nyelv kialakulása kérdésének megoldásához is. Ez a biztos vezérfonál fent idézett munkám megírásakor teljesen ismeretlen volt előttem s így az albán-román kapcsolatok kérdése inkább csak mint a kontinuitást cáfoló érv érdekelt s így nem mélyedtem el kellőképpen azok tisztázásába, amit ma helytelennek tartok. Természetesen, elsősorban a román és albán tudósok illetékesek az itt felmerülő kérdések tisztázására, hogy az ezen a téren lesűrhető eredmények a majd ezután megjelenő román történelmi kézikönyvekben is felhasználhatók legyenek.

² Matranga 1592-ben kiadott katekizmusában már megvan. Vö. M. Roques, Recherches sur les anciens textes albanais. Paris, 1932. 20. l.

Toszk :	Geg :
puno(n)ja	punojshem
puno(n)je	punojshe(sh)
punonte	punojte
punonim	punojshim
punonit	punojshit
punonin	punojshin ¹

Feltűnő a jövő idő képzésében jelentkező eltérés is. A gegben az ún. újlatin típust találjuk 'habeo' segédigével, délen pedig az ún. balkánnyelvi típust 'akarni' jelentésű segédigével. Megjegyzendő, hogy az utóbbi geg területen is előfordul :

Toszk :	Geg :
do të shkruaj 'írni fogok'	kam me shkruë ('habeo scribere')
	do të shkruëj

A feltételes módnak (kondicionális) is van északon újlatin típusa (a *kam* 'habeo' imperfektumából és az infinitivuszból), emellett azonban mind északon mind pedig délen a balkánnyelvi típus is előfordul :

Toszk :	Geg :
do të shkrua(n)ja	kishjem me shkruë ('habebam scribere'), do të shkruëje

A leglényegesebb különbségnek azonban a főnévi igenév meglétét, illetve hiányát tartják. Ez az igealak ugyanis délen egészen kiveszett s csak egy-két megkövesedett maradványa van (pl. *domethënë* 'azaz, ugyanis'), északon azonban elevenen él s különösen a shkodrai tájnyelv használja nagy előszeretettel. Használata a mondat szerkesztést is érinti, a geg mellékmondatokat takarít meg vele, a toszk viszont konjunktívussal szerkesztett mellékmondatokkal él. A főnévi igenév tehát már a mondatban területére vezet bennünket. A helyzetet a következő M. Ndoja-tól hallott példa szemlélteti :

Geg : Erdha me të thanë me shkue në Durrës sepse duem me u la

Toszk : Erdha të të them të vemi në Durrës sepse duam të lahemi

'Eljöttem megmondani (neked), menjünk Durrës-ba, mert fürödni akarunk'.

A geg mondatban két cselekvő (*me thanë, me shkue*) és egy szenvedő infinitívuszt találunk (*me u la*), a toszkban pedig csupa konjunktívussal

¹ A különbség magyarázatát ld. pl. Dr. Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache c. munkájában* (Wien, 1908. 175. l.).

szerkesztett mellékmondatot (*të them, të vemi, të lahemi*). Érdekes szórendi sajátossága a gegnek, hogy a személyes névmás a *me* előszócska és az ige között foglal helyet (*me të thanë*; mintha az angol 'to tell you' helyett 'to you tell' állna). Más esetekben a toszk a *për të* + *participium perfectum* szerkezetet használja a geg infinitivusz helyén: *Erdha për të shitur* ca *drithë* — *Erdha me shitë* ca *drithë*.¹ Megjegyzendő, hogy a körülírt toszk szerkezet az északi nyelvterületen is előfordul:

Toszk :	Geg :
për të skhuar	me shkue
	për të shkue

A főnév határozott, illetve határozatlan alakjának használatában is találhatunk különbségeket; előszócskák után a geg a határozatlan alakot kedveli olyan esetekben is, amikor a toszk a határozott alakhoz nyúl: *mbi malin e Tomorrit* — *mbi mal të Tomorrit* 'a Tomorr hegyén'.²

Az ismertetett fontosabb eltérések alapján nem kétséges, hogy a geg és a toszk között nemcsak hangtani, a szavak kiejtését érintő, hanem különböző típusok formájában jelentkező alaktani, sőt itt-ott mondattani különbségek is vannak. Ugyanígy idézhetnénk példákat a szókészlet, sőt az alapszókinces területéről is (a 'tej' gegül *tamël*, toszkul *qumësht*, a 'sós' melléknév *i njelmë*, illetve *i kripur*, a geg *û*, toszk *uri* 'éhség' szavakról csak a beavatott tudja, hogy közös eredetűek; a *qasem* ige a gegben 'eltávolodom', a toszkban 'közeledem' jelentésű stb.). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mindezen különbségek szinte eltörpülnek az egyezések mellett, amelyeknek ismertetését itt meg sem kísérelhetjük.

Mindamellet, ha helyesen értékeljük az ismertetett eltéréseket, arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy az albán nemzeti és irodalmi nyelv — megkésve bár, de ugyanazon az úton halad, melyet az orosz, francia, olasz nyelv követett, hogy tehát nem *tájszólások* fokozatos közeledésével alakul ki (S. Pollo), hanem egy meghatározott *területi nyelvjárás*, a szűkebb értelemben vett toszk alapján.

Ismertes, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a Szovjetunióban is voltak népek, amelyek a nyelvi kérdést még 1917 előtt viszonylag jól megoldották (tatárok, baskiok, azerbajdzsániak), de akadtak szép számban olyanok is, melyek szétszórt törzsekben élve sem írásbeliséggel, sem pedig közös nemzeti nyelvvel nem rendelkeztek, mert a cári önkényuralom alatt, a feltétlenül szükséges történeti feltételek hiánya miatt, törzsi dialektusokra szakadozott nyelvük nem tudott a nemzeti nyelv színvonalára emelkedni. Számos török, finn-ugor és más nép nyelvi kérdésének

¹ vö. K. Cipo, *Gramatika shqipe*, 120. l.

² vö. M. Lambertz, i. m. I. köt. 18. l.

ügyét a szovjethatalom karolta fel és juttatta révbe s a megoldás módja általában az volt, hogy a nemzeti és irodalmi nyelvet egyetlen területi nyelvjárás alapján alakították ki, akár volt a nyelvi problémával viaskodó népnek valamilyen irodalmi nyelve, akár nem. Az özbegek pl., a reakciós osztályokkal szemben, akik a XV. században kialakult, arab-perzsa elemekkel elárasztott, régies és a népnyelvtől elszakadt irodalmi nyelvhez ragaszkodtak, végül is győzelemre vitték a taskend-fergani városi nyelven alapuló s így az élő népnyelvben gyökerező új irodalmi nyelv ügyét. Az írásbeliség nélkül a szocialista korszakba átlépő hakaszok irodalmi nyelvét viszont a szagaj-kacsini területi nyelvjárásra építették fel.¹ Nyilvánvaló, hogy a további fejlődés során a többi hakasz törzs nyelvének is ebben kell feloldódnia. Ezekben az esetekben tehát az egyetlen területi nyelvjárás alapuló nyelvi koncentráció elve érvényesült, illetve érvényesül.

De lényegében ez az elv érvényesült akkor is, ha egyik-másik nép nyelvjárásai túlságosan is eltérőek voltak ahhoz, hogy egyetlen területi nyelvjárás alapján lehessen megoldani az egységes és közös nemzeti és irodalmi nyelv kérdését. Ilyenkor a szovjet nyelvészek a nyelvjárások egymáshoz való viszonyának, elterjedtségének, jelentőségének és egyéb figyelembe veendő körülményeknek a mérlegelésével néhány néppel kapcsolatban két főnyelvjárásnak bizonyuló területi nyelvjárást is kénytelenek voltak irodalmi nyelvek alapjául kiválasztani. A mari (cseremis) nép számára pl. külön hegyi és külön erdei cseremis irodalmi nyelvet teremtettek s hasonlóképpen jártak el az erza- és moksa-mordvinok, továbbá a Komi Köztársaság lakóinak és a velük rokon permjének esetében is.²

Mivel a toszk és a geg távrolról sem különbözik abban a mértékben, mint pl. az utóbb említett finn-ugor népek főnyelvjárásai, nézetem szerint két külön irodalmi nyelvnek a szüksége — az albán fejlődés sokkal kedvezőbb nyelvi adottságai mellett — fel sem merülhet. Beke Ödön említi,³ hogy egy hegyi és egy erdei cseremis néhány heti együttlét után megérti egymást, ugyanakkor azonban nem kétséges, hogy egy Shkodra környéki és egy délalbániai paraszt már néhány órai társalgás után leküzdi a jelentkező nehézségeket. Igen soknak talán még ennyire sincs szüksége, mert — mint Shuteriqi megállapította — a toszk ismerete már északon is kezd terjedni s azt sem szabad felednünk, hogy a déli geg (középalbán) nyelvterület — a Mati és a Shkumbin között — jóformán csak hangtani sajátásaiban különbözik a toszktól. Jelentősebb nehézségekről inkább csak Albánia északi harmadában lehet szó, Középalbánia lakói pedig az északiakat és a délieket is viszonylag könnyen értik meg.

¹ vö. ezekhez N. A. Baszkakov: Razvityije jazikov i pizmennosztyi narodov SzSzsR. Voproszi Jazikozn. 1952. 3. füz. 19—23. l.

² vö. Lakó György: A kis szovjetnépek irodalmi nyelvéről és szótáiról. MNyr. 1951. 415. kk. 1.

³ MNyr. LV. köt. 53. l.

Végeredményben : a két albán főnyelvjárás eltérései nem oly mélyrehatóak és szerteágazóak, hogy — addig is míg az egyre gyorsuló fejlődés során az egységes nemzeti és irodalmi nyelv ki nem alakul és közkinccsé nem válik — együttesen ne tölthetnék be a nyelvnek Sztálintól megfogalmazott szerepét : a gondolatcsere, a kölcsönös megértés, az emberek közötti érintkezés eszközeként szerepét.

Ezt a szerepet a geg-toszk irodalmi nyelvi kétféleség egyébként már a felszabadulás előtti évtizedek során is betöltötte. Akár gegül, akár pedig toszkul írt akkoriban valaki, írásait az egész országban egyaránt olvasták és megértették s így — mint Shuteriqi mondja¹ — az albán irodalmi nyelvnek — alapszókinccs és nyelvtani rendszer tekintetében bizonyos fokig eltérő — két formája volt. Ez a két forma nem elszigetelten élt egymás mellett, hanem — mint lejjebb látni fogjuk — közeledett egymáshoz.

Az irodalmi nyelvi kétféleség gyökerei mélyen visszanyúlnak a múltba. A geg nyelvemlékek sora 1462-ben kezdődik egy keresztelési formulával s a XVI. században csaknem egyidőben tűnnek fel a terjedelmesebb geg és toszk szövegek : Gjon Buzuk vallásos szövegei (1555), és Luka Matranga délolasz-országi toszk katekizmusa (1592). A XVII. században Pietro Budi albán püspök jó 900 oldalnyi szöveggel gyarapítja a geg vallásos irodalmat,² Frangu i Bardhë (Franciscus Blancus) pedig terjedelmesebb latin-albán szótárat tesz közzé, melyről kiadója és magyarázója, M. Roques megjegyzi, hogy nem az élő geg nyelvet tükrözi, hanem inkább az egyházi irodalom megértését szolgálja.³ A század második felében gegül írta meg Cuneus Prophetarum c. munkáját Pietro Bogdan püspök, később üszkübi érsek.⁴

A XVIII. századtól napjainkig, a kétféle irodalmi nyelv további változásának vagyunk tanúi. Megjegyzendő azonban, hogy az Újjászületés legnagyobb alakjai (Sami és Naim Frashëri, Çajupi) toszkul írtak s hogy Naim Frashërival először jelenik meg az albán irodalomban az igazán nagy nemzeti költő és művész,⁵ ami a toszk irodalmi nyelv súlyát igen megnövelte. K. Kristoforidhi, az elbasani ezüstműves fia, a nagy patrióta fordító és szótáríró, nemcsak egy minden geg számára érthető geg irodalmi nyelvet igyekszik tudatosan megteremteni, hanem komoly eredményeket ér el a toszk irodalmi nyelv kialakításának terén is.⁶ Nem hiába nevezték az »albán nyelv atyjá-

¹ Mbi gjuhën tonë letrëre kombëtare, 8. l.

² P. Budi nyelvről K. Cipo írt tanulmányt : Vërejtje fonetike, morfologjike e sintaktike mbi »Doktrinën e Kershtenë« të Budit : Buletin për shkencat shoqërore 1952. I. köt. 5—33. l.

³ Le Dictionnaire albanais de 1635. Paris, 1932. 42. l.

⁴ vö. G. Weigand : Balkan-Archiv 1927. III. köt. 173—207. l.

⁵ Naimi és mások verseiből szemelvényeket közöl a haladó és szocialista költőket ismertető Albán Költők Antológiája. Budapest, 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó.

⁶ Életéről és működéséről Dh. S. Shuteriqi írt alapos tanulmányt : K. Nelko-Kristoforidhi (1830—1895). Monografi mi jetën dhe botimet e tij. Buletin i Institutit të Shkencave. No 1—2. 3—37. l., No. 3. 3—22. l.

nak» («baba i gjuhës shqipe»). Kétségtelen azonban, hogy akár gegül, akár pedig toszkul írtak, az Újjászületés nagy patriótái és írói mindig az egész albán néphez szóltak, az egész nép felszabadulásáért harcoltak s ez a nemzeti öntudat, a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából hatalmas lépést jelentett a haladás útján.

A mult század vége óta megjelenő külföldi albán újságok és folyóiratok nyelve rendszerint toszk, bár Raguzában, Triesztben és másutt a geggel is találkozunk. Az egységes nemzeti és irodalmi nyelv kérdése az 1912-ben kezdődő rövid függetlenségi korszakban is állandóan foglalkoztatja a legjobb hazafiakat és írókat, de a kérdést nem tudják dűlőre vinni. Az első világháború idején Albániát megszálló imperialista monarchia katonai hatóságai 1917-ben megszervezik a Shkodrai Irodalmi Bizottságot (ennek A. Xhuvani és Ndre Mjeda is tagja volt), amely a déli geg és elsősorban az elbasani városi nyelv alapján helyesírási tervezetet dolgozott ki. Geg tájnyelveken, főleg Shkodra nyelvén írtak az északalbániai katolikus klérus papi írói, még azok is, akik hűek maradtak a néphez s nem váltak az idegen imperializmus eszközeivé, mint a reakciós Fishta és társai. A szegényparaszti származású Ndre Mjeda és a kommunistákkal rokonszenvező Migjeni (Milosh Gjergj Nikolla) haladó költészetük számára az északi geg tájnyelvet választják, hiszen shkodrai születésűek voltak mindketten. A shkodrai katolikus klérus irodalmi iskolája, Fishtëával az élén — mondja Shuteriqi¹ — »a széthúzás szellemét honosította meg a nyelv területén, mert elhagyta az Újjászületés íróinak a nyelvjárásokat egymáshoz közelítő hagyományait s így provincializmusba süllyedt; az északi hegyvidék alnyelvjárásait művelte«. Ugyanakkor Fan S. Noli ortodox püspök, műfordító és író, az 1924. évi liberális-demokratikus kormány feje, az autokefál ortodox albán egyház előharcosa, nagy jelentőségű munkásságával a toszk irodalmi nyelv fejlődését mozdította elő.

A nemzeti felszabadító háború alatt és után a toszk jutott túlsúlyra. Még az illegalitásban megjelent a Zëri i Popullit, Shevqet Musaraj szatirikus eposza a »Balli Kombëtar«, mely mindenfelé rendkívüli népszerűségnek örvendett,² »maga az a tény« — mondotta L. Dodbiba, az ATI munkatársa — »hogy Pártunk felszabadító harcunk folyamán toszk nyelven szólt hozzánk s hogy gegek és toszkok erre a hívó szóra keltek fel az ország felszabadítására, a szocializmus alapjainak lerakására... maga ez a tény mutatja, hogy van közös nemzeti nyelvünk«.³

Kétségtelen, hogy a mindmáig bizonyos mértékben fennálló irodalmi nyelvi kétfeleség annak a következménye, hogy a fiatal albán burzsoázia, mely elsősorban kereskedő (komprador) és agrárburzsoá elemekből állott, mint osztály nem volt képes a hatalmat forradalmi úton saját kezébe venni

¹ Letërsia e re shqipe, 156. l.

² vö. Albán költők Antológiája, 42–49. l.

³ Buletin për shkencat shoqërore 1952. I. köt. 88. l.

s ezért nem is kerülhetett sor — a felszabadulás előtti korszakban — arra a politikai és gazdasági koncentrációra, mely nélkül az egységes nemzeti nyelv nem fejlődhetik ki, nem jöhet létre az egységes irodalmi nyelv.

Helytelen volna azonban azt gondolni, hogy az irodalmi nyelv egységesítése céljából mi sem történt.

Míg a XV—XVIII. századi albán szövegek vagy kizárólag geg, vagy pedig tisztára toszk jellegűek, az Újjászületés korától kezdve — mint erre már fentebb céloztunk — világosan megmutatkozik az a törekvés, hogy a geg és toszk szókészletbeli, nyelvtani és helyesírási eltéréseit valamennyire áthidalják. Így pl. Kristoforidhi, egyébként régebbi geg auktorok nyomán, a helyesírásban visszaállítja az *ë*-vel jelölt magánhangzót (vö. román *păr, măr* stb.), mely a toszkban ma is hangzik. Ennek következtében pl. a *bukë* 'kenyér', *lugë* 'kanál' szavakat a geg és toszk helyesírás szerint egyformán kell írni, de a gegben a szóvégi *ë*-magánhangzót nem ejtik, a tőhangzó viszont hosszú: *būk, lūg*. Toszk hatás érvényesül a kettőshangzók írásjegyeinek használatában is. Mivel a toszkban az *ua, ye, ie* általában megmaradt, a megfelelő szavakban a geg helyesírás is jelöli ezeket annak ellenére, hogy a geg kettőshangzók szinte mindenütt *u, y, i*-vé egyszerűsödtek: *shkruaj* — *shkruej* (ejtsd: *shkruj*), *shlyej* (ejtsd: *shlyj*) stb. Az *mb, nd* a gegben *m, n*-né hasonult, ennek ellenére a geg helyesírás jelöli a mássalhangzócsoporthoz: *mbaroj*-t ír és *maroj*-t ejtenek, *shkëndi*-t ír és *shknni*-t ejtenek stb. Teljes következetességről persze nem beszélhetünk. Némi hatást a geg is gyakorolt a toszk helyesírásra. Főnevek többesszám alakjait, egyes igealakokat, továbbá nőnemű szavak bizonyos eseteit az Újjászületés toszk írói még szóvégi *-ë*-vel írták, ma pedig ezt az *-ë*-t már a toszk helyesírás sem jelöli, akkor sem, ha még ejtik.¹ Geg (középalbán) ejtésmód az alapja a mostanában erősen terjedő *humbën* 'elvesztettek', *u dogjën* 'elégtek' írásnak *humpnë, u doqnë* helyett. A szókészlet kiegyenlítődére célzó törekvést találunk az Újjászületés korában Jani Vretonál, de Sami és Naim Frashëri nyelvében is fordulnak elő gegizmusok.²

Nem vitatható, hogy ezek a törekvések a kétféle irodalmi nyelvet több szempontból még közelebb hozták egymáshoz, de a legrégebbi szövegek óta fennálló kétféleséget nem szüntették meg, legfeljebb csak enyhítették abból a célból, hogy mindkét irodalmi nyelvet az ország minden részében általánosan érthetővé tegyék. Még az sem sikerülhetett a fennálló politikai, gazdasági és kulturális viszonyok között, hogy legalább ennek a két irodalmi nyelvnek folyamatosan átvett és továbbfejlesztett hagyományok alapján biztosítsák a bár megosztott, de mégis kizárólagos szerepét. Az irodalomban

¹ Ld. pl. Sami Frashërinek ezt a sokat idézett mondatát: *Në ka një gjë për të cilënë Shqipëtarët duhetë të kujdesenë më të tepërë, ajo pa dyshim është diturija* ('Ha van valami, amivel az albánoknak különösképpen törődniök kell, úgy az a tudás'). Az aláhúzott hangokat ma már nem írják.

² Shuteriqi, Letërsia e re shqipe, 324. l.

minduntalan ott kísértettek a helyi nyelvi hagyományok s jellemző, hogy pl. Ndre Mjeda nyelvének nyelvjárási jellege sokkal kifejezettebb, mint idősebb shkodrai költőtársainak V. Pashának, F. Shirokának irodalmi nyelve.¹ Az is az albán fejlődés sajátos tényeire jellemző, hogy a marxizmus-leninizmus eszméivel megismerkedő, a fasizmust mélységesen gyűlölő Migjeni ugyanazon a geg nyelven ír, mint a reakciós Fishta.

A politikai és gazdasági koncentráció fejletlen formáinak tehát a nyelvi koncentráció ugyancsak fejletlen formái felelnek meg. Ez utóbbiak értékelésében azonban nem a maradi társadalmi-gazdasági rendet tükröző fejletlenség hangsúlyozandó, hanem az ami bennük előre mutató: az egész nép, az egész nemzet számára könnyen érthető irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvés.

A nemzeti és irodalmi nyelv egységesítésének feltételeit — az albán nép történetében legelőször — a népi demokratikus rendszer teremtette meg. »Inkább mint valaha« — írja Shuteriqi — »lehetőség nyílt arra, hogy megvessük egyetlen nyelvünk alapját. Írásainkban, toszk és geg íróknál egyaránt, észrevehető a közeledési törekvés.«² A szocialista korszakra vár a nemzet valamennyi tagja számára közös és egységes nemzeti és irodalmi nyelv problémájának megoldása is. Ebben a korszakban kell az új társadalmi-gazdasági rend egyre fokozódó koncentráló erejének hatására kialakulnia annak az albán nyelvnek, mely lehetővé teszi a közös munka minden nyelvi akadálytól mentes megszervezését »az emberi tevékenység minden területén, a termelés területén éppúgy, mint gazdasági viszonyok területén, a politika területén éppúgy, mint a kultúra területén, a társadalmi életben éppúgy, mint a mindennapi életben«.³

Ennek a fokozódó nyelvi koncentrációnak máris világosan kimutathatóak a megnyilvánulásai. Így mindenekelőtt számos geg szó állandósul az egyre általánosabbá váló toszk beszélt és irodalmi nyelvben. Egyes szavaknak geg hangalakja válik köznyelvivé: *dashnor* 'szerető, kedves' (talán az északi népköltészet népszerűsége folytán), *zanore* 'magánhangzó' (nyilván a geg nyelvtanok terminológiájának hatása).⁴ A geg szókészlet hozzájárulását a kialakulóban lévő nemzeti és irodalmi nyelvhez példázzák a következő szavak is: *dalloj* 'kiemelek, kitüntetek', *hartoj* 'összeállítok, kidolgozok', *kërcënoj* 'fenyegetek', *lexoj* 'olvasok' (*lexues* 'olvasó'), *njoftoj* 'közlök, tudatok', *shqyrtoj* 'megvizsgálók, elemzek', *shlyej* 'megsemmisítek, törölök', *vazhdoj* 'folytatok' stb.⁵ S még kötőszó is akad: *ndërsa* 'míg, mialatt'.

¹ uo. 159. l.

² Letërsia e re shqipe, 227. l.

³ Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány, 31; 34. l.

⁴ A megfelelő toszk alakok ezek lennének: **dashëror*, **zërore*.

⁵ vö. Xhuvani előadását (szeptemberi ülészak, 3. l.; kézirat).

Egyes geg képzők kelendősége is növekedőben van. Ilyen elsősorban a *-shëm*, *-shme* melléknévképző (pl. i frikshëm, e frikshme 'félénk, ijedős; félelmetes'). Az irodalmi nyelvben fel-feltűnedező *i gëzuarshem* 'jókedvű, vidám', *i qendruarshëm* 'tartós' (a multidejű melléknévi igenév toszk alakja + *-shëm*) az élő nyelvhasználat ellenállásába ütköztek egyfelől azért, mert a toszkban a »jókedvű, vidám« jelentésű szó egyszerűen *i gëzuar* (*-shëm* nélkül), a gegben viszont a multidejű melléknévi igenév alakja nem *gëzuar*, hanem *gëzue*, *gëzu*. A *gëzuarshëm* típus tehát sem a toszk, sem pedig a geg nyelvhelyesség igényeit nem elégíti ki s ezért a toszk köznyelv az *i gëzuar* mellett egyre inkább az *i gëzueshëm* felé hajlik, amely szabályos geg szó. A hasonlóan képzett szavak hosszú sorát idézhetnők itt: *i avullueshëm* 'könnyen párologó', *i banueshëm* 'lakható', *i dëmshëm* 'káros, ártalmas', *i kuptueshëm* 'érthető' stb. Ez a képző nem utolsó sorban a tudományos műnyelvben bizonyul igen hasznosnak.

Ugyanígy erősen terjednek a toszk területi nyelvjáráson alapuló irodalmi és köznyelvben az *-onjës*-képzős szavak helyett a geg *-ues* képzővel alkotott szavak (általában nomina agentis). Így pl. a *diskutues* 'felszólaló', *hetues* 'vizsgálóbíró', *sulmues* 'rohammunkás' szavak főleg vagy kizárólag ebben az alakban használatosak, míg sok esetben ingadozás tapasztalható az *-onjës* és *-ues* között (*admironjës* — *admirues* stb.). Jelzőként is — mint több más nyelvben (pl. fr. *meurtrier*, un regard *meurtrier*, sp. *trabajador*, obrero *trabajador*, ol. *lavoratrice*, *masse lavoratrici* stb.) — gyakran fordulnak elő ilyen alakok: klasë *sunduese* 'uralkodó osztály', *masat punuese* 'dolgozó tömegek' stb.

Igen figyelemreméltó Shuteriqi javaslata egyes igék mult idejű melléknévi igeneveinek alakjával kapcsolatban. A *heq* 'húzik, vonszolok', *ndreq* 'kijavítok' s még több más igének szóbanforgó igeneve *-ur* végződésű az irodalmi nyelvben, ami toszk sajátosság, ugyanakkor azonban a *marr* 'veszek, fogok', *bëj* 'csinállok' igék említett igeneve *-ur* nélküli. Mivel mind a geg, mind pedig a toszk nyelvjárásokban egyaránt igen gyakoriak az *-ur* nélküli alakok, Shuteriqi azt javasolja, hogy az irodalmi nyelvben a *heq*, *ndreq* stb. igék multidejű melléknévi igeneve is egyszerűen *heqë*, *ndreqë* legyen.¹ Ezek egyébként a beszélt nyelvben máris erősen terjednek. Az ország északi és déli vidékein egyaránt előforduló, nagy elterjedtségű alakok figyelembe vétele és népszerűsítése az irodalmi nyelven keresztül is, igen célravezetően szolgálja az egységes nemzeti és irodalmi nyelv kialakításának ügyét.

Külön említést érdemel még a főnévi igenév esete, ezt az alakot ugyanis újabban a toszk irodalmi nyelvben is mind gyakrabban látjuk felbukkanni, pl. nuk pati mundësi *me mësue* shkrimin 'nem volt módja megtanulni írni' (a mondat a toszk irodalmi nyelv egyik mesterétől, Z. Sakotól való: Buletin për shken-

¹ Mbi gjuhën tonë, 13–14. l.

cat shoqërore 1952. I. köt. 66. l.), Qëllimi i tij qe *me zëvendësue* një pushtues me një tjetër 'Célja az volt, hogy egy megszállót a másikkal helyettesítsen' (Dh. S. Shuteriqi, uo. 53. l.). Mint fentebb már jeleztük, a toszk — éppúgy mint a Balkánfélsziget egyéb nyelvei, a főnévi igenevet teljesen vagy majdnem teljesen kiküszöbölte¹ s így visszaállításának kísérlete figyelmet érdemel általános nyelvészeti szempontból is. Ha a főnévi igenévnek is sikerülni fog gyökeret vernie, úgy ez újabb tanulságos példája lesz annak, hogy a toszk területi nyelvjáráson alapuló nemzeti és irodalmi nyelv geg nyelvtani alakokkal is bővíthet és gyarapodhat s ennek folytán mondat szerkesztési lehetőségei is szaporodnak.

Mindezek a jelenségek, amelyek nem merítik ki a valóság gazdagságát és mozgalmasságát, azt bizonyítják, hogy most már nem csak a geg vagy csak a toszk nyelvterületet érdeklő, hanem az egész országot átfogó, a kialakulóban lévő nemzeti és irodalmi nyelv egészére kiterjedő folyamatokról van szó. Nagyobb erővel, mint valaha, megindult és folyik 1944 vége óta az albán nép igazán közössé váló nyelvi élete is. Ahhoz, hogy nemzeti nyelvi hivatásának egyre jobban megfelelhessen, a toszk területi nyelvjáráson alapuló nemzeti nyelvnek bővílnie, gyarapodnia kell a többi nyelvjárás leghasznosabb elemeivel; azokkal, melyek nem a provincializmus kultuszát, a kialakuló egység felesleges hátráltatását, hanem a nemzeti nyelv szótári szókészletének vagy nyelvtani rendszerének tökéletesítését jelentik. Világos, hogy a szocialista fejlődés iramát követni igyekvő nemzeti nyelv saját alapnyelvjárásából nem merítheti mindazt, ami a szinte naponként jelentkező új nyelvi szükségletek kielégítéséhez szükséges. A koncentráció jegyében folyó nyelvjárásközi együttműködés tehát a további fejlődés szempontjából is nagyjelentőségű s lehetővé teszi, hogy az idegen szavak átvétele se legyen a kelleténél nagyobb mértékű. A tudományok nagy fejlődésnek induló terminológiája is a szocialista nemzetté fejlődő albán nép közös nyelvi életének bizonyítéka.

A mondottak után aligha adódhat más következtetés, mint az, hogy a geg irodalmi nyelvnek — melynek most is kiváló képviselői vannak — és a geg nyelvjárásoknak, a későbbi fejlődés során fel kell oldódniuk a minden albán számára közös és egységes, a toszk területi nyelvjáráson alapuló, de számos geg elemet is felszívó nemzeti és irodalmi nyelvben. Az irodalmi nyelvi többféleség, melyet az orosz nyelv oly tömören mnogopiszmennoszty-nak nevez s amelynek a toszk-geg kétféleség egy sajátos formája, általában a kapitalizmus előtti korszakra jellemző² s világos, hogy ez a kétféleség a szocializmus alapjait lerakó Albán Népköztársaságban is fokozatos elhalásnak néz elébe, hiszen a felszabadulás előtti fejletlen politikai és gazdasági koncentrációnak a szocialista korszakba átnyúló tükröződése. Persze a feudális kor-

¹ Sandfeld, *Linguistique balkanique*. Paris, 1930. 173. l.

² vö. Szanzsejev, i. h. 334. kk. l.

szakban a geg-toszk kétféleségnél nagyobb horderejű irodalmi nyelvi többféleség is volt akkor, amikor az albánul beszélő népet törökök kormányozták, a Koránt arabul olvasták, a görög-keleti albánoknak görögül prédikáltak s az okleveleket mindezen nyelvek mellett még latinul és olaszul is írták. Ez volt az a korszak, amikor a török hódítók — Sztálin szerint »évszázadokon át igyekeztek megnyomorítani, szétrombolni és megsemmisíteni a balkáni népek nyelvét«,¹ amikor a XVII. századi Pietro Bogdan szerint »trovandosi la nazione tra Turchi, Greci e Serviani di continuo la lingua va perdendosi«,² vagy amikor 1878-ban Bismarck a berlini kongresszuson kijelentette, hogy Albánia legfeljebb néprajzi fogalom, mert Albániáról beszélünk ugyan, de albánok nincsenek.

Az a körülmény, hogy az albán nyelv a török elnyomás hosszú évszázadain keresztül nem juthatott szerephez, az állami élet s igen sokáig a világi, nemzeti irodalom terén sem, kétségkívül szintén nagy mértékben hátráltatta az egységes és közös nemzeti nyelv kialakulásának folyamatát, magára az albán népnyelvre azonban nem kevésbé érvényesek Sztálinnak azok a szavai, melyeket a török beolvasztók törekvéseivel sikeresen szembeszálló balkáni népek nyelvéről mond: »Ez alatt az idő alatt a balkáni nyelvek szótári szókészlete komoly változásokon ment át, sok török szót és kifejezést fogadtak be, voltak 'integrációk' is, 'differenciációk' is, de a balkáni nyelvek mindezt elviselték és túléltek. Miért? Azért, mert ezeknek a nyelveknek a nyelvtani rendszere és alapszókincse alapján megmaradt.«³

A toszk-geg irodalmi nyelvi kétféleség is ilyen a feudális török korszakból fennmaradt »differenciáció« emléke, melynek a szocialista fejlődéssel párhuzamosan kell fokozatosan megszűnnie. Az egységes irodalmi nyelvnek — mint normatív nyelvnek — kialakulása a szocialista fejlődésnek előbbutóbb megvalósítandó és megvalósuló követelménye. Világos, hogy kettős normarendszerre nincs és nem is lehet szükség. A tartalmában szocialista albán kultúra nemzeti formája az egész albán nemzet erkölcsi és politikai egységének megfelelően vívja ki a maga ugyancsak egységes jellegét.

Ennek a részleteiben még kialakulóban lévő egységes irodalmi nyelvi normarendszernek a toszk és főleg a geg nyelvjárások, tájsházások fokozatos koncentrációja, az egységes és közös beszélt nyelv fokozatos megteremtése terén kimagaslóan fontos szerepet kell játszania.

Ahhoz, hogy a közös és egységes nemzeti és irodalmi nyelv az egész albán nép közkincsévé váljék, természetesen a nemzeti felszabadító háború utáni kedvező politikai, gazdasági és kulturális feltételek mellett is hosszabb

¹ Marxizmus és nyelvtudomány 22 ; 24. 1.

² Id. 1675. június 25-én kelt levelét ; M. Roques Recherches sur les anciens textes albanais, 35. l. (»mivel törökök, görögök és szerbek között él a nép, nyelve egyre jobban pusztul«).

³ uo.

időre van szükség.¹ A nyelvi egység nem robbanásszerűen jön létre, előfeltétele az ipar tervszerű, egyenletes fejlődése az egész ország területén, a mezőgazdaság fokozatos szocializálása s mindezzel párhuzamosan a dolgozó nép széles rétegeinek kulturális felemelése.

Előadásom első részében már utaltam azokra az Albán Munkapárt és Enver Hodzsa vezetése mellett elért eredményekre, melyek a nyelvi egység gazdasági és kulturális megalapozását jelentik. A Xhuvani szerint néhány nemzedéknyi időre lesz szükség, hogy a toszk területi nyelvjáráson alapuló egységes és közös nemzeti és irodalmi nyelv általánossá váljék s ezt a fejlődést kell támogatni, de nem robbanásszerű változtatással, pl. azzal, hogy a geg irodalmi nyelvet művelő írókkal is elfogadtatjuk a toszk irodalmi nyelvet, hiszen világos, hogy a geg írók csak szűkebb értelemben vett anyanyelvükön tudnak igazán értékes és művészi alkotásokat nyújtani. Ez a probléma azonban — nézetem szerint — csak átmenetileg jelentkezik, ha a várható fejlődés egészét tartjuk szem előtt. Éppen a fejlődés egészének szemmel tartása mellett tételezhető fel teljes joggal, hogy azok a leendő északi születésű írók, akik már az általános iskolában a toszk alapon kialakuló irodalmi nyelvvel fognak megismerkedni, nyilván ezt is fogják művelni, szépirodalmi műveikben erre a közös és egységes irodalmi nyelvre fognak támaszkodni.²

Az egységes és közös nemzeti és irodalmi nyelv ma már nemcsak a legjobb hazafiak óhaja, mint volt az Újjászületés korában, hanem évről-évre

¹ A. Xhuvani nem helyesli, hogy az iskolákban a toszk irodalmi nyelvet tanítják már most, ami szerinte különösen a Matitól északra okoz nehézségeket a tanulóknak. Javaslja, hogy az általános iskola első három osztályában a geg gyermekek még gegül tanuljanak s azután térjenek át a toszkra. Megemlíti, egyebek között azt is, hogy jelenleg még nincs kellő számú, a toszk irodalmi nyelvet eléggé ismerő tanító ahhoz, hogy mindenütt az országban egységes nyelven folyják az oktatás. Mindezek a nehézségek azt bizonyítják, hogy a nyelvi egység máról-holnapra csakugyan nem valósítható meg. (Ld. a szeptemberi ülészakon tartott előadásának kéziratát, 6–7. l.)

² Meg kell itt jegyeznünk, hogy a szeptemberi ülészakon, amelyen az ATI belső és külső munkatársai, írók, újságírók, tanárok és a kulturális élet más képviselői vettek részt Dh. S. Shuteriqi nézetével szemben ellenvélemények is hangzottak el, melyek közül Llazar Siliqi ellenvéleménye látszik a legfontosabbnak. Mivel éppen aznap (szeptember 10-én) kellett visszarepülnöm Budapestre, amikor az ülészak megkezdődött, csak a Zëri i Popullit szeptember 19-i számában M. Domi tollából megjelent ismertetés és az ATI külföldi kapcsolatokkal foglalkozó osztályának közleménye áll rendelkezésemre az ott elhangzott véleményekre nézve. Shuteriqi, Zihni Sako, Mynir Reso (a Pedagógiai Főiskola tanára) a toszk alapon fejlődő irodalmi nyelv mellett foglaltak állást, melynek fokozatos bevezetését az északi iskolákba A. Xhuvani is helyesli, míg két geg író: Mark Gurakuqi és Llazar Siliqi szerint az albán irodalmi nyelv kérdése még nem tekinthető lezártnak, mivel még hiányzik a tudományos bizonyító anyag, melynek alapján a toszk irodalmi nyelv véglegesen elfogadható volna. Még a középalbániai (geg) területi nyelvjárára épülő irodalmi nyelvnek is akadt híve Lirak Dodbiba személyében.

Mint látjuk, az ülészak folyamán teljes mértékben érvényesült a szabad vita szelleme s a vita eredményességét nagyban fokozta a Tiranában időző V. Suhotin hozzászólása. A szovjet tudós hangsúlyozta, hogy egy nemzet irodalmi nyelvi normáinak kidolgozása gyakran igen bonyolult feladat, mely mélyreható, előkészítő munkát igényel. Sürgette az albán nyelvjárások tanulmányozását, nyelvatlasz és nyelvjárási monográfiák készítését, a nyelvjárások egymás közötti viszonyának tisztázását. Véleménye szerint is hosszú ideig tart, míg egy területi nyelvjárás végül is az egész nép irodalmi nyelvvé fejlődik.

erőteljesebben fejlődő valóság s ahogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a hatalmas Szovjetunió sok-sok felszabadított népét ajándékozta meg nemzeti és irodalmi nyelvvel, úgy fog véglegesen megoldódni a szocialista nemzetté fejlődő albán nép nyelvi egységének kérdése is az Albán Munkapárt és Enver Hodzsa vezetésével a sztálini korszakban.

SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI KLASSZIKA-FILOLÓGIA TÖRTÉNETÉBŐL

(*Vita Borzsák István bibliográfiájáról*)

A magyarországi klasszikus tanulmányok történetét először Bartal Antal foglalta össze 1874-ben. (»A classica-philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban«, ehhez a »Pótlás«: EPhK 3 [1879] 343—368.) Ezután Hellebrant Árpád gyűjtötte össze és tette közzé évről-évre klasszikus filológusaink munkásságának bibliográfiai adatait egészen 1919-ig. Hellebrant adatainak alapulvételével, ill. kiegészítésül foglalta össze Moravek Endre 1930-ban »A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiáját« az 1901-től 1925-ig terjedő negyedszázadra. Azóta az évenkénti nyilvántartások elmaradtak, az anyag pedig egyre gyűlt és hovatovább teljesen áttekinthetetlenné, holt tőkévé vált. Ezen az állapoton akart segíteni a MTA klasszika-filológiai Állandó Bizottsága, amikor tudományos életünk átszervezése során egyik legelső feladatként az 1926—1950 közti időszak termésének összegyűjtését és rendszerezését tűzte ki.

Ilyen előzmények után jelent meg Borzsák István »A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája (1926—1950)« c. munkája 1952 elején. A klasszika-filológiai Állandó Bizottság munkaközössége április 18-i összejövetelén megvitatta az új kiadványt. Az alábbiakban a vitaülés anyagát kivonatolva közöljük.

Borzsák István bevezető előadásában azt óhajtotta vázolni, ami az elmúlt 25 év alatt tudományunk területén történt és *nem* történt, összegezte az 1926-tól 1950-ig megjelent klasszika-filológiai termés rendszerezéséből levonható tanulságokat, hogy az országos építőmunkához kapcsolódó tudományos termelés a jövőben nagyobb tervszerűséggel folyhassék.

Megindokolta, hogy miért kellett egészen másképp felépítenie bibliográfiáját, mint ahogyan Moravek tette. *Gyűjtésben* nem korlátozódhatott arra, »ami magyar szerzőktől a történelmi Magyarország területén e tárgykörre vonatkozólag magyar, vagy idegen nyelven... megjelent« és nem mellőzhette magyar szerzőknek külföldön megjelent közleményeit, hiszen akkor az elmúlt negyedszázadnak éppen legmaradandóbb értékű műveit kellett volna kirekesztenie. Moravek nem dolgozta fel az 1901—1925 közti magyar klasszika-filológiai termés külföldi visszhangját sem, pedig ezzel is hozzájárult volna kutatóink felelősségtudatának növeléséhez. (Itt jegyezzük meg, hogy a magyar klasszika-filológia hőskorának — Ábel Jenő és társai munkásságának — külföldi fogadtatását is kötelességünk volna végre kinyomozni és a magyar tudománytörténet megírásának adósságát ezen a téren is letörleszteni.) — *Módszerben, elrendezésben* ugyancsak gyökeresen szakítani kellett Moravek bonyolult és széthulló rendszerezésével.

Amikor a MTA I. osztálya lehetőséget nyújtott a mű kiadására, eredetileg 7 ívre gondoltunk. Lett belőle majdnem 28. Ez mutatja talán legszemléltetőbben, mennyire nem voltak — nem lehettek — tisztában a szóbanforgó 25 év termésével még azok sem, akik hivatásuk szerint ezen a területen munkálkodnak. Megközelítő pontossággal mondhatjuk, hogy feldolgozott címmennyiségünk jóval több, mint kétszerese a Moravek-féle anyagnak. Itt csak néhány érdekesebb számadatot ragadunk ki.

Az antik szerzők frekvenciája számszerűleg a következő volt: Horatius 262, Platón 101, Homéros 85, Vergilius 79, Aristotelés 71, Augustinus 62, Sophoklés 39, Martialis 37, Catullus 36, Ovidius 35, Plótinus 30, Tacitus 21, Nursiai Benedek Regulája 20, Cicero 19, Hérodotos 15, Aischylos 13, Hippokratés 10 stb. Horatius fölényes elsőségét nem annyira a magyarországi Horatius-hagyományok feléledésével, mint inkább azzal magyarázhatjuk, hogy 1934/35-ben — miniszteri rendeletre — minden középiskolai értesítőben meg *kellett* emlékezni a kétezeréves költőről. Hasonló alkalomnak köszönheti negyedik helyét Vergilius. Augustinus halálának 1500. évfordulója alkalmából lett »divatos« szerző. Külön lapra tartozik Platón II. helye és Plótinus 30 tétele. Az ókori idealizmus és a késői-antik miszticizmus vezéralakjainak ilyen arányú kultiválása a második világháború előtti és alatti években ugyanúgy félreérthetetlen, mint az a számokból kiugró másik tény, hogy pl. Démokritossal csak egy, Epikurosszal csak két publikáció foglalkozott (ezeknek írói sem azért nyúltak ehhez a témához, hogy az antik atomizmus és materializmus kutatását előbbrevigyük); Hérakleitos csak félremagyarázásnak köszönhetette magyarországi »kultuszát«; ugyanakkor a materialista Lucretius csak 4 fordításrészlettel, 4 recenzióval és egyetlen egy kis cikkel szerepel a bibliográfiában. Caesarról 25 év alatt mindössze 2, Sailustiusról 3 recenzió jelent meg magyarul, de még az ugyancsak bimilléniumát élő Livius sem vonzotta filológusainkat és ókori történészeinket. A hiánylistát még sokáig folytathatnók.

Moravek összefoglalásában nem szerepel az ókori Kelet, pedig bőven lett volna referálnivalója. Gondoljunk csak a magyar tudománytörténet egyik legszebb fejezetére: Goldziher Ignác, Mahler Ede és Kmoskó Mihály működésére. Mennyivel színesebb, teljesebb, igazabb kép alakulhatott volna ki a klasszikus ókorról a mi tudományosságunkban is, ha ez a — Moraveknél is kitapintható — hiányosság nem befolyásolja kutatóinkat *általában*. Manapság aligha tudnók elképzelni akár a görög őstörténetet, akár az archaikus irodalmat, a görög tudományos gondolkodás kifejlődését stb. a Kelet bevonása nélkül, — a hellénizmus problémáiról, a római birodalom kialakulásáról, az antik vallástörténetről, stb. nem is beszélve.

Az antik görög-római kultúra feldolgozásának sorrendje és beosztása alapos elvi és gyakorlati megfontolások eredménye. (Ld. a könyvhöz írt előszót.) A sok mozzanat közül említést érdemel az auktorok után leggazdagabb fejezet: az archeológia és művészettörténet. A 64 lapnyi anyag megszakítás nélküli ABC-sorrendben véleményünk szerint semmivel sem áttekinthetlenebb, mint Moravek 20 lapnyi anyaga, amely azonban 30 alcsoportra van darabolva. Hasonló a helyzet a történelmi részben: a nálunk 20 lapnyi (tehát viszonylag is, absolute is kevés) anyag együtt szerepel, Moraveknél a 16 lapon 37 alfejezet közt kell keresgelnünk.

Következő fejezeteink közül csak a vallástörténet mutat mennyiségileg feltűnő gyarapodást (21 lap, szemben az első negyedszázad két és fél lapjával),

viszont szegényesnek és történetietlennek kell mondanunk a filozófiai, természettudományi, jogtudományi és irodalomtörténeti munkásságot.

Ha most az ókori Kelettel és az antik görög-római kultúrával megkezdett anyagot egy »Bizánc és az újjörögök«, ill. egy »Középkori és újkori latin-ság« c. résszel folytattuk, nem a »klasszikusok« és a »bizánciak« közt akartunk merev válaszfalat húzni, hanem épp ellenkezőleg: ezzel is csak azt hangsúlyoztuk, hogy a klasszikus antikvitás tanulmányozása ugyanúgy elképzelhetetlen a későbbi (tehát a Bizánc megalapítása, ill. a nyugatrómai birodalom bukása utáni) idők bevonása, mint a keleti előzmények és párhuzamok tekintetbevétele nélkül. De már csak a kezelhetőség szempontjából is célszerűbb az ilyen csoportosítás, mint az, hogy Homéros együtt szerepeljen Leo császárral és az újjörög Kankavisszal, a komédiaíró Menandros Menandros Protiktorral stb. — A középlelatin részben akadnak bizonyos ugrások és következetlenségek (pl. mindjárt az elején Alcuin után Amadé László következik), de a kutató mégis csak együtt találja az Anonymus-, Dudith-, Erasmus-, Ianus Pannonius-irodalmat, amit eddig száz helyről kellett összekeresgélne. — Az utolsó fejezet megint sok mindent zsúfol össze (a »Fortleben«-problémát, a humanizmus, a klasszikus hagyományok irodalmát, stb.), de mégis áttekinthető.

A bibliográfia adataiból fény derül tudományunk nem egy kérdésére. Itt van pl. az idegennyelvű publikálás kérdése. Ha klasszika-filológiánk kitarított volna a századeleji kizárólagos magyarnyelvűség mellett, a nemzetközi res publica litteraria hallgatással mellőzte volna a »barbárok« érthetetlen írásait (gondoljunk csak Mommsen nyilatkozatára az »extra litterarum commercium« maradó magyarokról, vagy Némethy Géza és Jacoby prioritásvitájára), másrészt kellő bírálat és visszhang hiányában kóros beltenyészet alakult volna ki szakunkban. Szükségmegoldásnak elegendő volt az idegennyelvű kivonatok rendszere, de ideális csak a mostani megoldás: kutatóinknak módjuk nyílt arra, hogy kiforrott műveiket közérthető idegen nyelven publikálják, de ugyanakkor a magyar tudományos nyelv is tovább fejlődhetik. Ha az elmúlt időszak teljes részvétlenségére és tájékozatlanságára gondolunk, mégis csak jólesik látni, hogy egyik-másik magyar munkát milyen sokszoros visszhang, mennyi instruktív bírálat kíséri.

Most konkrét adatok tükrében láthatjuk azokat az irányzatokat, módszereket és eredményeket, amelyekről az 1951. évi akadémiai nagyhét klasszika-filológiai bizottsági ülésén Moravcsik Gyula beszámolt. (»A klasszika-filológiai kutatás helyzete és feladatai.« MTA nyelv- és irod.-tud. oszt. közl. 2 [1952] 453—477.) Nem egy felmerülő mozzanat elgondolkoztathat bennünket. A nemzetközi tudományos együttműködés pl. nem csaphat át a külföld előtt való hajbókolásba, a külföld figyelemmel kísérése nem fajulhat egyoldalú külföldimádattá. Pedig, sajnos, ilyen is előfordul. Még súlyosabb megítélés alá esik az olyasmi, ha valaki elvakultságában a neki nem tetsző fél tudóshoz nem méltó rágalmazásától sem riad vissza. Pl. egy 1936-ban megjelent bibliográfia szerkesztője Trever északmongóliai ásatásairól így emlékezett meg: »A nagyszerű noin-ulai leletek angol (márminthogy Leningradban angol nyelven kiadott) publikációja igen szép (valószínűleg Nyugat-Európában készült) táblákkal.« Majd 1938-ban a Szovjetszkaja Arheologija 1936-os évfolyamáról: »Rendkívül fontos anyagot hoz... Az erősen hangoztatott propaganda erősen csökkenti a vállalkozás tudományos jellegét, de bennünket a képek és leírások érdekelnek, a kifacsart következtetések nem.« — Sajnos,

a képekről és leírásokról sem vettek nálunk tudomást, innen adódik az a helyzet, amelyet az auktor-fejezet kiértékelése során vázoltunk.

Nem érdektelen ezzel kapcsolatban az sem, hogy milyen külföldi munkákról írtak ismertetéseket kutatóink az elmúlt 25 év alatt. Az ismertetett művek országok szerinti megoszlása világosan mutatja klasszika-filológiánk orientálódásának egyoldalúságát:

	német	francia	ang.-amer.	olasz	görög	szovjet
1901 — 1925	220	37	13	14	8	—
1926 — 1950	280	38	33	21	10	9

Kutatásunk alakulása szempontjából sajnálatos a francia és az angol-amerikai szakirodalomnak a németéhez képest oly kirívóan aránytalanul csekélymértvű ismerete és felhasználása. De még a német klasszika-filológia értékesítéséhez is volna megjegyzésünk: tucatdisszertációk és obskurus kurzustermékek szép számban szerepeltek folyóirataink recenziós rovatában, ugyanakkor pl. a legújabb szovjet kutatásban is elismeréssel emlegetett M. Gelzer könyveit nálunk senki sem ismertette. Wilamowitz »báró« filológiáját a nagy ünneplés közepette jóformán csak kívülállók merték óvatosan megkritizálni, de junker-mivoltából fakadó reakciósságát senki sem érintette.

Külön lapra tartozik Bachofen magyarországi sorsa. A baseli remete forradalmi jelentőségű kutatásai annak idején nem keltettek visszhangot a múlt század 60—80-as éveinek magyar kutatói között. Még talán a kolozsvári Meltzl Hugóra gyanakodhatunk leginkább, hogy Bachofen felfedezéseit ismerte, mindenesetre a maga tanulmányaiban csak még zűrzavarosabb nyelven szólaltatta meg. Amikor azután jött az ú. n. Bachofen-renaissance, vagyis egyes német kutatók eklektikus módon kiemelték egyet s mást a bachofeni oeuvre-ből, hogy a maguk ködös — vagy éppen nagyon is átlátszó — konstrukcióit egy ellenőrizhetetlen nagy névvel támogassák, nálunk nagyobb volt az ilyen szemelvényekhez írott bevezetőknek, mint magának Bachofennek a hatása. Egészen torz kép alakult ki a matriarchátusról, az amúgyis sokban misztikus tanítás végképp miszticizmusba posványosodott, míg végül az utóbbi években vissza nem juthattunk magához Bachofenhez, tanításainak valóban forradalmi eredményeihez.

Sok mindent sorolhatnánk még fel, ami az elmúlt negyedszázad kutatásából hiányzik, vagy amit ma nyilván másképp csinálnánk. De az akadémiai nagyhét ülésén Moravcsik Gyula úgyszint összefoglalta klasszika-filológiánk helyzetét és feladatait; kitért olyan jelenségek értékelésére is, amelyek tudomásulvétele elől nem akarunk, de nem is lehet elzárkózni (pl. a Kerényi-kérdés); kellőképpen vázolta a magyar tudományos élet átszervezése óta szakunk termelésében megfigyelhető novumot; foglalkozott folyóirataink, publikációs lehetőségeink kérdésével is. Ha egyrészt a klasszika-filológiai Állandó Bizottság tudományos tervében szereplő új műveket, másrészt az évről-évre felnövekvő új kutatógárdát nézzük, minden reményünk meglehet arra, hogy a következő 25 év krónikása különb eredményjegyzékkel állhat elő.

Szilágyi János György rámutatott arra, hogy az új kötet híven tükrözi azt a jelentős előhaladást, amelyet a magyar klasszika-filológia az elmúlt negyedszázadban tett. A Borzsák-féle bibliográfia négy leglényegesebb fejezete alapján különbözik Moravékétól, egyrészt beosztásának történeti

szempontjában, másrészt abban, hogy tekintetbe veszi a magyar kutatás irányait és súlypontjait. Így külön fejezet foglalja össze az ókori Kelet kultúráinak irodalmát; az antik görög-római kultúrát felölelő fejezet után pedig két külön rész rendszerezi a magyar bizantinológia és újjörög filológia, ill. a közép- és újkori latinság irodalmát. Az anyaggyűjtés szempontjainak kiszélesítésével és anyagának viszonylagos teljességével Borzsák nemcsak szorosabb értelemben vett bibliográfiai célt kívánt szolgálni: bizonyos tekintetben tudományszakunk történetének is első feldolgozója lett. Könyvéből kiolvashatjuk, hogyan fejlődött a magyar klasszika-filológia az elmúlt negyedszázadban, mik voltak alapvető problémái, mi volt a kutatás iránya, hogyan tükröződik a korszak magyar történelme egy a napi eseményektől látszólag távolálló tudományszak munkásságában. Ebből a szempontból Borzsák bibliográfiája döntő jelentőségű szaktudományunkban: kijelöli azokat a hagyományokat, amelyeket folytatnunk kell, amelyekre építhetünk, és élesen rávilágít azokra a tévutakra, amelyekre — néhány kutató kivételével — az egész tudományszak jutott a magyar történelem mélypontjára.

A magyar klasszika-filológia a két világháború közti időben nemzetközi viszonylatban is komoly teljesítményeket mutathatott fel. Egyes területeken jól szervezett kutatómunka folyt; a kutatás jelentős mértékben kiszélesedett; néhány egészen jó összefoglaló mű is született, szép eredményeket értünk el az antik szerzők magyarra fordítása terén is. Az új bibliográfia megjelenése azonban jó alkalom a nagy hiányosságok leszögezésére is.

Szembeötlik pl. a kutatásnak — a bizantinológia és a provinciális régészet kivételével — teljes tervszerűtlensége. Az egyes kutatók egymástól elszigetelten dolgoztak, amíg a napi gondok fel nem őrölték erejüket. Hiányzanak az alapvető segéd- és kézikönyvek; egyes területeket a hivatalos kultúrpolitika teljesen elhanyagolt. Az összehangolás hiánya legsajnálatosabban a filológusok és régészek elkülönülésében figyelhető meg. Kutatásunk — megint csak néhány kivételtől eltekintve — a látszólagos tervszerűtlenség ellenére is tudva, vagy tudatlanul határozottan a magyarországi feudál-kapitalizmus társadalmi rendjét támogatta. Kitűnik ez pl. a kötet legfontosabb (»Antik szerzők« c.) fejezetéből. Egyes szerzők teljes, vagy majdnem teljes elhanyagolása, ugyanakkor mások túlzott favorizálása egyaránt jellemző. Feltűnő a történetírók viszonylagos elhanyagolása is. Livius-fordításunk máig sincs; Thukydidesről, Xenophónról, Caesarról, mint történetíróról legfeljebb könyvismertetéseket találunk; Cassius Dio, Florus, Velleius Paterculus, Ammianus Marcellinus, Pompeius Trogus neve nem is szerepel. A kötetnek mindössze huszadrészét kitevő történeti irodalom is szegényes és hiányos. Gazdaságtörténeti, vagy a rabszolgaság problémáival foglalkozó tanulmány jóformán nincs; jellemző az egész görög történelem mellőzése. A jogtudományt is csak prakticista szempontból művelték; görög jogtörténeti kutatás nálunk nem is folyt. A vallástörténeti kutatásokban történetietlen és irracionalista felfogás uralkodott.

A kötet szempontjából befejezést jelentő utolsó 1—2 évben már érlelődik és a bibliográfiai adatokból is kitetszik a fordulat. Utalhatunk itt pl. az Epikuros-levelek fordítására, az új Odysseiára, vagy a teljes magyar Sophoklésre. Kutatóink egyre biztosabban alkalmazzák a dialektikus materializmus módszerét, egyre inkább hasznosítják a szovjet tudomány eredményeit. A MTA szervező és tervező munkája is érezteti hatását és a kötetet lezáró 1950. év óta az elmúlt évtizedeknek sok hiányát sikerült máris pótolnunk.

Borzák István könyve a legmegfelelőbb időben érkezett : egy új utakat kereső, soha nem látott virágzás előtt álló, eddig nem ismert lehetőségekkel rendelkező tudományágat segít ahhoz, hogy lemérje eddigi munkáját, a mult hibáiból tanulva kijelölje és végrehajtsa a jövő feladatait.

Kozocsa Sándor néhány szakmai szempont hangsúlyozásával óhajtana hozzájárulni a mű megismertetéséhez. Megállapítja, hogy a »sub specie aeternitatis« mű nemcsak forrása »lehet« a magyar klasszika-filológia megírására váró történetének, hanem máris az. Üdvös lenne a folytatását ciklusonként hozzáférhetővé tenni, hogy necsak tudománytörténeti jellege, hanem élő, irodalmat alakító valósága is közkerüljön a tömegekhez. Megvalósítandó feladat továbbá a magyar klasszika-filológia »hőskorának« hasonló alapossággal és módszerrel történő feldolgozása is, hogy e »nagy multú tudomány« fejlődését teljes egészében magunk elé idézhessük.

Gyóni Máttyás a bizánci és újjörög studiumok szempontjából vont le néhány tudománytörténeti tanulságot az új kiadvány alapján. A feldolgozott negyedszázad Pecz Vilmos iskolájának (Darkó Jenő, Czebe Gyula, Fehér Géza, elsősorban pedig Moravcsik Gyula) virágkora. Az utóbbi 25 év bizantinológiai tanulmányait a megelőző 35 évvel (Pecz Vilmos és Vári Rezső munkásságával) összehasonlítva először is a kutatási terület jelentős kiszélesedése ötlük a szemünkbe. A magyar bizantinológia eredetileg a magyar történelem bizánci forrásainak felkutatását szolgálta. Darkó Jenő munkássága az előző korszakban még ugyancsak ebben a körben mozgott, de érdeklődési köre később már kitágult. Czebe Gyula a magyar-bizánci kapcsolatok új forrásaira irányította a figyelmet. Moravcsik Gyula felkutatta a bizantinológia magyar vonatkozású területének egész körét, feltárta és rendszerezte az anyagot nemcsak a magyar, hanem a török népek történetére és nyelvére vonatkozólag is. Így az előző korszak szűk keresztmetszetű kutatási területe egyenletesen kiterjedt az egész magyar történetre az őstörténetől az oszmánli-török korig, a keleti kereszténységnek a magyarság körében kifejtett hatására, a magyarság ethnogenezisében szerepet játszó, sőt még a többi török és finnugor népekre is. Pecz nyomán Darkó, Moravcsik, Alföldi András, Ivánka Endre, Gráf András és Moravcsik legfiatalabb tanítványai megkezdték a speciális bizánci kutatásokat is.

A magyar bizantinológia az utolsó negyedszázadban sokkal szervezettebbé és tervszerűbbé vált. Moravcsik Gyula volt az, aki megteremtette az együttműködést a magyar történet és nyelvészet, il. a bizánci filológia művelői között. Ugyancsak ebben a negyedszázadban alakultak ki egészséges kapcsolatok a külföldön folyó bizánci kutatásokkal is.

Borzák István munkája alapján most kitekinthetünk a magyar bizantinológia jövő feladatai felé is. Legsürgősebb teendőnk »A magyar történet bizánci forrásai« c. kétnyelvű corpus létrehozása, valamint néhány magyar szempontból fontos forrás (Kinnamos, Dukas) modern szövegkritikai kiadása. A magyar vonatkozású feladatok mellett magának Bizáncnak, a középkori görögységnek a kutatása nálunk meglehetősen háttérbe szorult. Ezért volna szükség »A bizantinológia kézikönyvének« mielőbbi kidolgozására. Sok még a tennivaló a magyar-orosz, magyar-bolgár, magyar-szerb, magyar-román stb. kapcsolatok bizánci források alapján történő megvilágítása terén is.

Ami az újjörög studiumokat illeti, Horváth Endre halála óta nincs szakemberünk. Ez a körülmény halaszthatatlan feladatunkká teszi újjörög specialisták nevelését.

Gerézdi Rabán az új bibliográfia humanista anyagával foglalkozott. Minek köszönhető a XX. század második negyedében az elsőhöz képest ugrásszerű emelkedés a humanizmus-kutatás területén?

Egyrészt továbbfejlődtek Fraknói Vilmos, Ábel Jenő és Hegedüs István kezdeményezései, ugyanakkor azonban döntő lökést adtak azok a kapcsolatok is, amelyek a 20-as években Olaszországhoz fűzték az országot. Uralkodóvá vált az olasz-magyar kultúrkapcsolatok kutatása, és majdnem teljesen háttérbe szorult a lengyel, cseh és bécsi »kapcsolatok« tanulmányozása. Az »olasz irányzat« és szinte az egész humanizmuskutatás Huszti József monopóliuma.

A 30-as évektől kezdve jelentős Horváth Jánosnak és tanítványainak (Kardos Tibor, Kerecsényi Dezső, Waldapfel Imre) működése. Ez a csoport a »szellemtörténeti« indítás ellenére sem egyoldalú már, sőt a kiterelvényesedő humanista-kutatás legjobbjai a faszizmus idején egyenesen fegyverként használják tudományukat és egy Erasmus stb. felmutatásával harcolnak az elnyomás ellen.

Trencsényi-Waldapfel Imre a nagy seregszemle alkalmából elsősorban azokról emlékezett meg, akik az elmúlt negyedszázad tragikus eseményei folytán nem vehetnek részt tudományunk felvirágoztatásában: Honti Jánosról, Gráf Andrásról, Soltész Jánosról és a többiekről, a második világháború és a faszizmus áldozatairól. Ugyanígy áldozatai voltak a Horthy-Magyarország reakciós kultúrpolitikájának Czebe Gyula és Schmidt József, a harcos kiállítás példaképei, akiket tudományos állásuktól megfosztottak és olyan munkakörülmények közé kényszerítettek, amelyek korán felőrölték erejüket. Végül a mult számbavétele során időszerűvé vált Alföldi András és Kerényi Károly munkásságának ismertetése és értékelése is. Kerényi útja a német klasszika-filológia és vallástörténet iskolájának legjobb hagyományait folytató, az antik forrásanyag alapos ismeretén alapuló munkáktól, az ú. n. »Frankfurti iskola« (W. F. Otto, Altheim) követésén át vezetett s már Frobenius hatása alatt az irracionális vágányára tévedt, majd elsősorban Szondi és Jung pszichológiai tanításainak hatása alatt a legzavarosabb misztikáig jutott el, közben természetszerűleg egyre jobban eltávolodott az antik forrásanyag eleven felhasználásától. Ennek a fejlődésnek az útját nem nehéz összekapcsolni a magyar polgárság felbomlásának azzal a folyamatával, amely végső soron a második világháború katasztrófáig vezetett. Mindezt annál nyomatékosabban kell leszögezni, mert Kerényi kétségtelenül a korszak legnagyobb hatású és talán legjobb felkészültségű magyar klasszikus-filológusa volt, akitől a jelzett ideológiai és időrendi határokon belül tudományunknak szinte minden művelője tanulhatott és tanult valamit. Alföldi Andrásnak is jelentős érdemei vannak, elsősorban a magyar föld régészetének kutatása, a kutatás megszervezése és irányítása terén. Kétségtelen, hogy Alföldi a régészeti kutatás történeti jellegének és perspektívájának hangsúlyozásával, az írott forrásanyagnak, a felíratoknak, a numizmatikának a kutatásba való intenzív bevonásával jelentősen szélesítette a magyar kutatás látókörét s mint pedagógus, a tanítványok egész sorát nevelte fel. Ugyanakkor a magyar tudományt egyfelől a sovíniszta »kontinuitás-elmélet« szolgálatába igyekezett állítani, másfelől a tudományág szervezetét valósággal egy kapitalista nagyüzem módjára építette fel, egy-egy önmagában jelentéktelen részterület feldolgozására állítva be az egyes kutatókat, akiknek ez a munkája az ő munkásságához volt hivatva a nyersanyagot összehordani, anélkül, hogy a mű egészének perspektívájával tisztában lettek volna. Sőt, ellenséges magatartásával is találkoztak azok,

akik megkísérelték messzebbre látni, mint ahogy ő kijelölte a számukra, és megpróbáltak behatolni a »legbelső gyártási titkokba«, vagy észrevették, hogy ezek a titkok nincsenek is olyan nagyon mélyen. Ezzel a minden ízében a kapitalizmus társadalmi rendjét tükröző nevelésmóddal a munkának csak egy-egy részletét ismerő, szűklátókörű dolgozasmódra nevelte a kutatókat és olyan jelentős károkat okozott a magyar tudománynak, amelynek hatását még ma is érzi a magyar régészet.

Harmatta János zárószavaiban összefoglalta a megbeszélés eredményeit. Az eddigi hozzászólásokhoz fűzte még azt, hogy az új kiadvány már beosztásban is híven tükrözi a történeti szellemben fogant tudományosság követelményeit: a régi, ezer parcellára szabdalt rész-filológia helyett a mai kutatógárda az összefüggéseket keresi, a történelmet egységben szemléli, »átpillantását vágyja az egésznek«.

BEKE ÖDÖN MARI SZÖVEGKIADVÁNYÁNAK I. KÖTETÉRŐL*

A múlt év őszén Szegeden megtartott II. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus határozatai áttekintést és értékelést nyújtottak nyelvtudományunk helyzetéről, fejlődéséről, rámutattak a hiányosságokra, soron lévő feladatainkra. A finnugor nyelvészet eredményeinek számbavételénél jelentős sikerként könyvelte el a határozat az utóbbi évek folyamán megjelent szövegkiadványokat.

Valóban nagyjelentőségű — s a régi Tud. Akadémia életében soha elő nem fordult — esemény volt az, hogy egy éven belül három rokon finnugor nyelv vaskos köteteket képező szövegei jelentek meg Akadémiánk kiadásában. *Reguly és Pápay* osztják (chanti) hagyatékának II. kötetét *Zsirai Miklós* rendezte sajtó alá; *Fokos-Fuchs Dávid* pedig a saját maga gyűjtötte zürjén (komi) szövegeket bocsátotta a nyilvánosság elé. Mindezek a szövegkiadványok a most ismertetésre kerülő cseremiszi (mari) szöveggyűjteménnyel együtt valóban értékes nyereségei a finnugor nyelvtudománynak.

Cseremiszi nyelvű szövegek dolgában a finnugor nyelvtudomány — mondhatni — kedvező helyzetben van. A múlt század utolsó negyedétől kezdve szép számban jelentek meg a nyelvtudomány igényeit figyelembe vevő, nyelvjárásilag is változatos szövegkiadványok. Az első tudományos igényű külföldi kiadvány *Arvid Genetz*, *Osttscheremissische Sprachstudien* munkája 1889-ben jelent meg (JSFOu. VII), s keleti cseremiszi, Krasznoufimszki környéki nyelvjárásból közöl szövegeket német fordítással. Néhány évvel később, 1895-ben ugyancsak *Genetz* adta ki *Volmari Porkkának* a Krasznokoksajszki (ma Joskar-ola) vidékéről származó, tehát ugyancsak keleti cseremiszi szövegeit (JSFOu. XIII).

*K. B. Ramstedt*nek, a neves finn orientálistának 1902-ben megjelent kötete (*Bergtscheremissische Sprachstudien*, MSFOu. XVII) a nyugati nyelvjárásról (Kozmodemjanszki) közöl szövegeket. *Ernst Lewy*, *Tschere-missische Texte I—II.* (Hannover 1925—26) c. munkája a krasznokoksajszki és kazáni nyelvjárások ismeretét segíti elő. Legjelentősebb cseremiszi szöveg-

* A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai I. Gyűjtötte és kiadta: Beke Ödön. Bp. 1951. Akadémiai Kiadó. 360 l.

kiadványaink közé tartozik *Yrjö Wichmann*, *Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen* c. könyve (MSFOu. LIX ; 1931), mely Wichmann 1905—6. évi útjának eredményeit teszi közzé. Wichmann szövegei változatosak : a kozmodemjanszki, jaranszki, urzsumi, jaranszk-urzsumi, krasznokoksajszki, malmizsi nyelvjárásból származnak, s a kötet ezenkívül *G. Karmazin*-nak birszki dalait is tartalmazza. A keleti cseremiszi nyelvjárások tanulmányozásához fontos anyagot szolgáltatnak *Heikki Paasonen* birszki szövegei, melyeket a feljegyző hagyatékából *Paavo Siro* bocsátott közre (Tscheremissische Texte. MSFOu. LXXVIII, 1939).

A cseremiszi nyelv ismeretéhez hazai nyelvtudományunk szöveg-publikációkkal is aktívan hozzájárult. A nyelvészeti érdekű cseremiszi szövegek közlése terén *Budenz József* szerezte meg az elsőséget a magyar tudomány számára 1864-ben a NyK. III. kötetében megjelent »Erdei cseremiszség« című, elsősorban Reguly hagyatékából származó mondat- és szövegek közlésével.

A feudális és feudál-kapitalista Magyarország tudománypolitikája nem tette lehetővé, hogy magyar tudósok a helyszínen tanulmányozhassák a cseremiszi nyelvet. Ugyanakkor, amikor a finn nyelvészek szinte »seregüstül« járták nyelvrokonaink területeit, magyar tudós számára csak a legkivételebbsébb esetben vált lehetővé rokon nyelveinknek a helyszínen való tanulmányozása.

Ilyen körülmények között nyelvtudósainknak úgyszólván csak az első világháború közepette nyílt lehetőségük rokon nyelveink közvetlen vizsgálatára, minthogy a háború folyamán több rokon nyelvet beszélő katona került magyar fogságba.

Amikor az Akadémia kívánságára nemzetiségi összeírást tartottak először (1915) az esztergomi, később a többi magyarországi hadifogolytáborban is, kiderült, hogy a cári orosz hadsereg fogságba esett katonái között többszáz, rokon nyelvet beszélő hadifogoly van. Nyelvészeink kihasználták ezt a ritka alkalmat, s miután engedélyt kaptak arra, hogy a hadifoglyokkal nyelvi tanulmányokat folytassanak, 1915-től kezdve 2—3 éven át szorgos munkába kezdtek s munkásságuk szép eredményekkel zárult. Ismeretesek Munkácsi Bernát votják, Fokos-Fuchs Dávid zürjén tanulmányai és társaik munkálkodása (l. *Beke Ö.*: Finnischugrische Sprachstudien in ungarischen Gefangenlagern, JSFOu. XLIX, 1938).

A háború következtében hazánkba sodródott cseremiszi anyanyelvű hadifoglyokkal *Beke Ödön* foglalkozott. Beke cseremiszi tanulmányait 1916-ban, húsvét táján kezdte, s kb. 2 1/2 éven át 29 cseremiszi között végzett szótári és szöveggyűjtést. A rendelkezésére álló cseremiszek közül a legtöbben, heten, a kozmodemjanszki nyelvjárás, öten a jaranszki, négyen az urzsumi, hárman-hárman a birszki, malmizsi, ill. krasznokoksajszki (joskar-olai), ketten a csebokszari, egy-egy pedig a vetlugai, ill. permi nyelvjárás beszélt. Beke rendkívül gazdag anyagot gyűjtött össze : 281 mesét, 580 dalt, 1177 közmondást, 658 találozkérdést, 1268 babonát, 270 néphitre vonatkozó feljegyzést, 76 kisebb imát, 12 varázsigét, 4 áldozati leírást, 4 ünnepi szokás leírását, 4 temetési, 7 lakodalmi leírást, 1 önéletrajzot, 2—2 feljegyzést a mindennapi életre, a méhtenyésztésre, ill. kátránykészítésre vonatkozólag (l. az ismertetett mű bevezetését és az Osloban megjelent Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde előszavát, ahol a műfajok nyelvjárási csoportosítása is megtalálható).

Beke gyűjtéséből külföldön eddig már több kötet jelent meg: először *jaranszki* (Turso-Mucsaksi) szövegei az Oslo Etnografiske Museum »Bulletin«-jében (4. sz.: Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde, 1931). *Birszki* szövegeket közölt az Anthropos XXIX. kötetében (Texte zur Religion der Osttscheremissen, 1934); *jaranszki* meséinek egy részét, 15 mesét, az Őpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937. évi II. kötete közölte (Tscheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk. I. Mitteilung. Klny. 1939). Legtestesebb kötete pedig a MSFOu. LXXVI. köteteként »Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen« címen látott napvilágot 1938-ban. Ezek a szövegek az *urzsumi* nyelvjárásból származnak.

Különböző nyelvjárási dalok jelentek meg Beke lejegyzésében a *Lach Róbert* által kiadott Gesänge russischer Kriegsgefangenen I. kötetében (Sitz. ber. d. Akad. d. W. in Wien. Phil. Hist. Kl. 204; 1929).

Bekének mindezideig nem volt módja rá, hogy szövegeinek akár csak egy részét is hazai kiadványképp adhassa ki. Az ismertetésre kerülő munka az első Beke szövegkiadásai közül, amely itthon, Beke cseremisz szöveggyűjteményének első köteteként jelent meg.

A könyv anyagát a *kozmodemjanszki* nyelvjárásból lejegyzett szövegek képezik.

Beke feljegyzéseinek publikálásában nem a Wichmann és más gyűjtők által alkalmazott módszert követi, akik anyagukat műfajok szerinti csoportosításban, s *azon belül* nyelvjárási felosztásban tették közzé. Bekének egy-egy kötete mindig egy meghatározott nyelvjárás anyagát tartalmazza, ami ilyen nagyarányú gyűjtésnél magától értetődő, de ezen kívül is a nyelvészeti szempontoknak jobban megfelel.

A kozmodemjanszki nyelvjárás, melyből a most megjelent szövegek valók, nem ismeretlen a cseremisz nyelv kutatói előtt. Ramstedt egész kötetnyi anyagot közölt már belőle fent említett művében, s Wichmann szövegkötete is több értékes kozmodemjanszki feljegyzést tartalmaz. Beke kozmodemjanszki szövegei azonban jórészt más falvakból való közlőktől származnak, mint Wichmann és Ramstedt szövegei.

Wichmann és Beke kozmodemjanszki szövegei közt több egyező darabot találunk. A Beke kötetében levő *babonák* (24–43. l.) közül többet megtalálunk Wichmann »Bauernregeln« elnevezés alatt közölt szövegeiben (4–10. l.), természetesen nem ugyanazokkal a szavakkal (pl. Beke 28., 76. sz.=Wichm. 53. sz. stb.), néha pedig éppen ellenkező értelemben (pl. Beke 8. sz.=Wichm. 5. sz.). Beke 3. sz. *közmondása* (10. l.) szószerint megegyezik Wichmann 1. sz. közmondásával (113. l.), (hasonlóképpen Beke 31. sz.=Wichmann 13. sz.). A *találós kérdések* közül pl. Beke 8. sz.=Wichmann 10. sz.; Beke 10. sz.=Wichmann 11. sz.; Beke 19. sz.=Wichmann 22. sz.; Beke 27. sz.=Wichmann 8. sz. Hasonlóan — bár hosszabb voltuknál fogva nem annyira szószerint, mint inkább tartalmilag — egyező a Beke és Wichmann által közölt dalok egyénemelyike [pl. Beke 2. sz. (316–7. l.)=Wichmann 1. sz. (170–1. l.)]. Még több témaegyezés lenne kimutatható, ha Wichmannak nemcsak a kozmodemjanszki szövegeit vennénk figyelembe, hanem más nyelvjárások anyagát is. Ha az ilyen — s elsősorban a szószerinti, vagy hozzávetőlegesen szószerinti — egyezéseket összehasonlítjuk, azt láthatjuk, hogy Wichmann és Beke lejegyzése között lényeges eltérés nincsen. Legfeljebb ilyen eltéréseket találunk: Beke *dj-*, *δ-* ~ Wichm. *j-*, *t-*; Beke *-â-* ~ néha Wichm. *-a-*; Beke *ä* ~ néha Wichm. *ə*; Beke *-ŋ^g-* ~ Wichm. *-ŋ-*. Ezeknek egy része nem annyira azzal

magyarázható, hogy ugyanazt a hangot a két gyűjtő másképp fogta fel, hanem inkább azzal, hogy Wichmann feljegyzései *Jolász-al* faluból valók, Beke szövegei viszont ezen kívül Šindir-jal, Nermâtšas, Čumanovo, Mitšák-nur, Arhipkinoból származó közlőktől. Az, hogy Beke és Wichmann átírása között lényeges különbség nincsen, arra mutat, hogy mind Wichmann, mind Beke lejegyzései hitelesek, a kiejtés reális képét mutatják.

Beke hangjelölése jóval egyszerűbb, mint sok más finnugor szövegkiadvány jelölése (elsősorban az obi-ugor, szamojéd és bizonyos lapp anyagra gondolunk), de ez egyáltalán nem válik a használhatóság rovására, sőt egyenesen elősegíti azt, s amellet a tudományos szempontok sem szenvednek kárt.

Beke hangjelölésének megbízhatóságával kapcsolatban egyetlen kifogás merülhet fel, s ez elég súlyos kifogás. *Horváth Károly* a NyK. LIII. kötetében Beke könyvéről írt ismertetésében felhívja a figyelmet arra, hogy a szókezdő *s-, *š-, *č- hangok folytatóiként a cseremiszen általában š szokott állani, Beke szövegeinek egy részében mégis s- hangot találunk. Az s- megfelelés azonban nem következetes, s gyakran ugyanabban a nyelvjárásban, sőt ugyanazon szóban is s-vel váltakozik (l. NyK. LIII, 301). Horváth Károly idézett ismertetésében korrektúra-jegyzetben közli, hogy ezek a következetlenségek — a szerzőtől nyert értesülése szerint — sajtóhibáknak tekintendők. Sajnálatos és akadémiai kiadványhoz nem is illő, hogy ilyen félrevezető sajtóhibák kerüljenek be fontos forrásértékű művekbe. Ezen okvetlenül segíteni kell egy utólagos hibajegyzék kiadásával. Kisebb jelentőségű sajtóhiba amúgyis elég sok van a könyvben (itt említendők meg azok a következetlenségek, amelyek pl. az orosz nevek átírásában nyilvánulnak meg az előszó német fordításában: Malmizs de: Urzhum; Krasnokoksaisk de: Joschkar-Ola).

A nyelvészeti hitelesség és megbízhatóság kérdésével kapcsolatban merül fel, hogy Beke szövegeinek közlőjét, ill. közlőit nem ismerjük. Beke eddigi kiadványaiban mindig megjelölte, kitől gyűjtötte a szöveget, s a név mellett bizonyos személyi adatokat is közölt. Ebben a kötetben ez elmaradt, már pedig akár nyelvészeti, akár néprajzi gyűjtésről van szó, a közlők nevét, korát, foglalkozását, s származási adatait, életkörülményeit fel kell tüntetni.

Beke gyűjtési módszeréről egyik könyve bevezetőjében sem nyilatkozott. Némi felvilágosítással szolgál erről a JSFOu. XLIX. kötetében közölt, idézett tanulmánya. A lejegyzésben segítségére volt az, hogy a foglyok közül az írástudók leírták az általuk ismert szövegeket, s Beke ezeket később átírta. Másrészt azonban Beke egyszerre több nyelvjárásból is gyűjtött anyagot, aképpen, hogy különböző nyelvjárást beszélő nyelvmesterei egymás mellett ültek, s ugyanazt a szót sorra végigkérdezte mindnyájuktól (l. i. m. 11.). Nem tudom, szöveglejegyzéseknél alkalmazta-e Beke ezt a módszert. Mindenesetre ahány előnnyel jár ez a módszer (l. i. h.), ugyanannyi hátrányos következménye is van, nevezetesen az, hogy a környezetétől elszakított közlőt a más nyelvjárások képviselői esetleg befolyásolják.

Még egynehány apróságot szeretnék megemlíteni.

A »találós-mese« helyett a »találós-kérdés« elnevezés közhasználatúbb. A »Hit és szokások« címen közölt darabok között alig van olyan, mely a szokás fogalmának teljes mértékben megfelelne (szokásnak tekinthető a 8. sz., 17. sz., de az előbbi a »Babonák« között is éppoly jól megférne). Ezzel szemben az eljegyzés és lakodalom leírása felel meg leginkább a szokás fogalmának a kötet anyagából.

Az anyag zömét a »Mesék, mondák, elbeszélések« teszik, de a szó szoros értelmében vett mondát nem találunk köztük. Nagy részük mese, ill. erotikus témájú anekdóta.

A kötetben közölt anyag néprajzi használhatósága nagyobb lenne, ha a rendelkezésre álló mesemotívum-katalógusok alapján összeállította volna a szerző e mesék sokszor világszerte meglevő párhuzamait.

Az erotikus tárgyú elbeszélésekkel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy érdemes volt-e ezeket teljes számban közzétenni. Néprajzi szempontból ezek kevésbé jelentősek, hiszen a hosszas katonáskodás és a fogság következtében a sexualitások iránt fogékony, felélénkült képzeletű, s azt gátlás nélküli formákban reprodukáló hadifoglyoktól származnak. Másrészt tekintetbe kell vennünk azt is, amit Lach ír a hadifogoly-feljegyzések hitelével kapcsolatban (Sitz. ber. d. Akad. W. Wien, Phil.-hist. Kl. 203/5, 26). A foglyok u. i. azáltal, hogy közlőként, nyelvmesterként álltak a gyűjtők rendelkezésére, összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben voltak, mint hadifogolytársaik. A fárasztó fizikai munka helyett sokkal előnyösebb beosztásuk volt, s emellett különböző juttatásokban részesültek, pénzt, dohányt, cukrot, teát kaptak a velük foglalkozó tudósoktól. Saját érdekükben állott tehát, hogy ezt a részükre nagyon is kedvező állapotot meghosszabbítsák. Ebből a célból sokszor nemcsak fantáziájukat vették fokozottabb mértékben igénybe, hanem a különböző nemzetiségű hadifogolytársaiktól hallott történeteket, kaszárnyavicceket is lefordították a maguk nyelvére. Ilyenformán a Beke kötetében közölt erotikus daraboknak hitelessége, a cseremisiz néppel való kapcsolata erősen kétségbe vonható. Amellett nyelvészeti szempontból sem nyújt valamennyi erotikus anekdóta sok újat, legtöbbször tulajdonképpen azonos szóhasználat, hasonló szerkezetek fordulnak elő, s ezért egy bizonyos szempont szerinti rostálás talán nem lett volna felesleges az ilyen témájú daraboknál.

Az eljegyzésről és lakodalomról szóló szokásleírás igen érdekes, s néprajzi szempontból is értékesíthető, különösen akkor, ha egybevetjük Albert Hämäläinennek a Mordvalaisten, tšeremissien ja votjakkien kosinta ja häätavoista c. munkájában foglaltakkal (JSFOu. XXIX/1). Hämäläinen nagy tanulmánya irodalmi források feldolgozásán alapul, s az a kép, amelyet a cseremisiz eljegyzésről és lakodalomról ad, bizonyos vonatkozásban eltér a Beke által közölt szokásleírástól. A Beke-féle leírás azt mutatja, hogy a cseremiszek ragaszkodnak egyes régi szokásaikhoz, idővel azonban mind kevesebb és kevesebb marad meg belőlük. Így pl. Bekénél a leányrablásnak már nyoma sincs (l. Hämäläinen i. m. 100 kk.). A leánydíj azonban még megvan (Beke 58. l.). Valószínűleg régi, s a nemzetségi rendszer csökevényét őrző szokás, hogy a legény nem a saját falujából házasodik (Beke 56. l.). Az eljegyzés és lakodalom leírása Bekénél és Hämäläinennél nagyjából egyezik. Különbség a kettő között, hogy Bekénél már az egyházi esküvő is le van írva, ha röviden is (62. l.). A leírásból azonban az derül ki, hogy az egyházi szertartás jelentősége eltörpül a többi lakodalmi szokás mellett.

A kötetnek egy másik hiányossága az, hogy nincsenek benne tárgyi és nyelvi magyarázatok. Egy-két magyarázatot ugyan elvétve még találunk, de ezek nem következtetések, és nem is mind jogosultak. Pl. a 10. lapon a 6. sz. közmondás magyarul így hangzik: »Veszett fejsze nyele«. Magyarázó jegyzetként meg van említve: »Kis kárpótlás nagy kárért«. A cseremisiz közmondás magyarázat nélkül is érthető. Ellenben a 16. sz. közmondáshoz, amelynek

magyar fordítása: »Nem kellő fejszenyél szükséges lett«, semmi magyarázat nem fűződik, pedig elvárná az olvasó.

A tárgyi magyarázatok szükségesek sok más esetben is. A mértékegységeket (stof, vedro, arsin) megmagyarázza ugyan, de nem elég feltűnő helyen. Más tudnivalók viszont teljesen elsikkadnak. Aki a cseremiszek ruházódását ismeri és olvasta Julie Wichmannak »Beiträge zur Ethnographie der Tschermissen« c. munkáját (Kansat. Julk. V. 43, 44), vagy pl. Manninen összefoglalását a finnugor népekről, az tudja, hogy a *šarpan* a cseremisz nők nyak- és hajdíszül szolgáló díszes kendője, de ilyen ismeretek hiányában a Beke könyvében az 58. lapon szereplő — magyarázatlan — *šarpan* szót nem értjük meg. A hitéletre vonatkozó szövegekben különböző szellemek, természetfeletti lények nevével találkozunk (pl. *lāpasta*, *jekxšuk* stb.), ezekre is ki lehetne térni. A 46—47. lapon előfordul a *kuðâ* szó, mely sem a magyar, sem a német fordításban nincs megmagyarázva. Így bizonytalanok vagyunk abban, hogy az ugyanolyan hangalakú 'nyári kunyhó' jelentésű szóval kell-e fordítani (l. 68 l.). Az eljegyzés és lakodalom szertartásánál nevezetes szerep jut a *šilâk* nevű, padokból-deszkákból összeállított kunyhónak, melyet Beke — magyarázat nélkül — »emelvény«-nek (»Gestell«) fordít. Hämäläinen idézett munkájára ugyancsak kellene itt hivatkozni (JSFOu. XXIX/1, 124), s meg kellene okolni, miért írja Beke ezt a szót *ši-lâk* alakban (pl. 66 stb. l.).

A tárgyi magyarázatokat bizonyos esetekben nem ártott volna nyelvi magyarázatokkal is kiegészíteni. A jegyzetek elkészítésénél nem kellett volna annyira részletekbemenően eljárni, mint ahogy Munkácsi Bernát tette a VNGy. magyarázataiban. Nagyon megfelelő az a mértéktartó, de feltétlenül hasznos jegyzetelesi mód, amelyet pl. Fokos-Fuchs Dávid alkalmazott zürjén szövegeinek kiadásánál.

Több kisebb következetlenségre nem érdemes részletesen kitérni (olyanokra pl., hogy egyes szövegek címe nincs lefordítva, pl. a 49. lapon 10. sz.; más szövegeknek viszont a magyar és német fordításban van címük, a cseremisz eredetiben ellenben nincs, pl. 50. l. 11. sz.).

Meg kell azonban említeni, hogy az eredeti szöveg és a fordítások tördelése nem mindig sikerült úgy, hogy a fordítás és az eredeti egymás mellett fussanak. Ez különösen a hosszabb szövegeknél okoz zavart és oda vezet, hogy pl. a 78. lapon a 255. sorral kezdődő cseremisz szöveg magyar fordítása a 76. lapon található. Ez a fáziskülönbség az eredeti szöveg és a fordítás között a következő lapokon egyre nő, s pl. a 82. lapon a 260. sorban lévő »*pur yetšâ ližâ* !« mondat fordítását (»jó nap legyen!«) 4 lappal hátrább, a 78. lapon találjuk. — Ha már a tördelést nem lehetett másképp megoldani, jó lett volna az eredeti szöveg sorszámozásának megfelelően a fordításokat is sorszámozni.

Beke Ödön cseremisz kötete nagy nyeresége finnugor nyelvtudományunknak, s minden bizonnyal értékes forrásanyagát fogja képezni az eljövendő finnugor kutatásoknak.

Kíváncosnak tartjuk, hogy gyűjtésének többi, még kiadatlan része is minél hamarább megjelenjék. Különös érdeklődéssel várjuk azokat a szövegeket, melyek a kevésbé ismert nyelvjárásokból származnak (vetlugai, permi, malmizsi).

Ezeknek sajtó alá rendezésénél azonban azt hiszem az e kötet hiányosságaiból adódó tanulságokat figyelembe lehetne venni. Egyrészt tárgyi és nyelvi magyarázatok, jegyzetek készítésével kellene a megjelenésre váró szövegeket

a nyelvészeti és néprajzi kutatás számára még használhatóbbá tenni, másrészt a nyomda és a szerző fokozottabb együttműködésével ki lehetne küszöbölni az ismertetett kötet technikai fogyatékoságait.

Hajdú Péter

VÁLASZ MARI SZÖVEGEIM I. KÖTETÉNEK BÍRÁLATÁRA

Mind a gazdasági életben, mind a tudományban nagy jelentősége van a bíráltnak és az önbírlatnak, mert csak ez segítheti elő a haladást mindkét vonalon. Azonban a bíráltnak olyannak kell lennie, amely minden személyi tekintettől függetlenül valóban a haladást tartja szem előtt, tehát a bírálónak meg kell adni a szabadságot, hogy rá nézve semmiféle káros következménnyel nem járhat az igazság kimondása. Ezt meg kell mondani, mert azok a bírálók, akiket akár tudományos (pl. akadémiai) előadások, akár tudományos munkák bírálatára felkérnek, nem lehetnek olyanok, akik függő helyzetben vannak a megbírált tudóstól, mert bírálatuk nem lehet elfogulatlan. Nem minden tudós mer elfogulatlan, csak a tudomány érdekét tekintetbe vevő bírálatot mondani, megakadályozzák őket kapcsolataik, a fiatalokban pedig az az érzés, hogy nem egy esetben a megbírált tudóstól függ egész jövőjük. Több ilyen esetről tudok, de most csak néhai Horváth Károlynak, egyik legkiválóbb, legtehetségesebb fiatal nyelvészünk kijelentésére hivatkozom, kinek korai halála fájdalmas csapás volt mind a magyar, mind a finnugor nyelvtudományra, hogy nálunk csak egyenlő helyzetben levő tudósok mondhatják ki az igazságot, ha nem akarják, hogy betörjék a fejüket. Én több esetben is fölkerítem őt nyelvtudományi művek ismertetésére, de ő ha akadémikusnak vagy egyetemi tanárnak valamely munkája ellen súlyos kifogásai voltak, sohasem vállalkozott az ismertetésre.

Az is egyik oka a bírálatokban megnyilatkozó »tapintatosságnak«, hogy tudósaink még nem szoktak hozzá az elfogulatlan bírálathoz, s minden nem elismerő megjegyzést személyes sértésnek tekintenek. Pedig az igazi tudós nem fél a bírálattól, mert szeme előtt a tudományos igazságok felfedezése lebeg, teljesen függetlenül attól, ő fedezte-e fel ezt az igazságot vagy más valaki.

Mint sok tekintetben, ebben is példaképem nevelőm és tanítóm, néhai Simonyi Zsigmond, aki a saját cikkeinek cáfolatát mindig készséggel, sőt örömmel közölte lapjában, ha meggyőződött a cáfolat helyességéről.

Még azt sem tartom olyan nagy bajnak, ha olyan munkák is megjelennek, melyek nem oldanak meg bizonyos problémákat, mert sokszor, hogy Simonyi annyiszor használt kifejezését idézzem, ezek is »elmemozdítók« lehetnek, s bár a tanulmány szerzője nem tudta a kérdést megoldani, a cikk olvasója éppen a munka olvasása közben rátalálhat a megoldásra. Mondhatok egy példát a magam tapasztalatából. Még a huszas években olvastam egy német nyelvész könyvét, amely be akarta bizonyítani az indoeurópai és a sémi nyelvek rokonságát. A mű egyetlen állítását sem fogadtam el, s mégis tanultam belőle, mert két olyan dolgozatom megírására adott ösztönzést, amelyeket legjobb munkáim közé sorolhatok. S hogy mások is osztották felfogásomat, bizonyítja, hogy nem is itthon jelentek meg, hanem olyan elismert folyóiratban, mint az *Indogermanische Forschungen*.

De arra is gondoljon a megbírált tudós, hogy a kritika, ha valóban igaz tudóstól, mégpedig elfogulatlan tudóstól származik, nem ellenséges megnyilatkozás, hanem segítség számára, s a tudományt akarja előbbre vinni. Hányszor voltam tanúja Simonyi örömének, ha valamely kérdést, melyre ő csak feltevést tudott megkockáztatni, más valaki véglegesen megoldott, még akkor is, ha ez teljes ellentétben állt az ő felfogásával.

Hajdú Pétert én csak a felszabadulás után ismertem meg, és olyan embert láttam benne, akit csak a tudomány érdekel, nem pedig anyagi szempontok, s teljes szívvel-lélekkel a tudomány szolgálatának áldozza életét.

A bírálatban meglepett, hogy Hajdú Péter milyen alapos tájékozottsággal rendelkezik a mari nyelvtudományi irodalomban, holott ennek eddig még semmi tanújelét nem adta, s mint ismeretes, ő elsősorban a szamojéd nyelvekkel foglalkozik.

Helyes az a megállapítása, hogy a nyelvészeti érdekű mari szövegközlések terén nagy Budenzünké az elsőség, a NyK. III. kötetében kiadott »Erdei cseremiszség. Mondat- és szövegközlés« c. közleményével, de meg kell állapítanunk, hogy a fogalmazás nem pontos, mert csak a mondatok származnak Reguly hagyatékából, nem pedig a többi közlemény: »Két oroszról cseremiszre fordított prédikáció« és »Cseremis (pogány) imádság«, mely utóbbi az orosz Fuchs Alexandrának a csuvasokról és a cseremiszekekről írt, 1840-ben nyomtatásban megjelent leveleiből való. Ez az első eredeti mari nyelvű, mégpedig a carevokoksajszki (ma joskar-olai) nyelvjárásból származó feljegyzés, s értékét rövideége ellenére is emeli, hogy egy pogány ünnepen elhangzott imádság első közlése.

Nem mulaszthatom el az alkalmat, hogy rá ne mutassak két nagy finnugor nyelvészünk páratlan érdemeire. Budenzéra, aki a legkisebb közleményt is kinyomozta, ami kapcsolatban állt a finnugor nyelvtudománnyal, s Regulyéra, akiről elsősorban az ismeretes, hogy ő jegyezte föl először a csodálatos obi-ugor hősénekeket, s nem mindenki gondol arra, hogy egyéb érdemei is vannak, így az, hogy szibériai útja előtt más rokon népeknél is végzett előtanulmányokat, s azoknál is értékes anyagot gyűjtött. Budenz e feljegyzések alapján adta ki Reguly cseremiszsé mondatait, s elsősorban Reguly hagyatékának köszönhetjük jórésben Budenz Moksa- és erzamordvin nyelvtanát, Cseremiszsé szótárát és Cseremiszsé tanulmányait. Abban az időben a csuvas nyelvet is a finnugor nyelvek közé sorolták, ez az oka annak, hogy Reguly csuvas tanulmányokat is folytatott. Ezeket is Budenz dolgozta föl a NyK. I. és II. kötetében. Ezek a gyűjtések nem voltak hét lakattal lezárt kincsek, mint az obi-ugor hősénekek, s így ezeket sikerült Budenznek közzétenni.

Itt azt is meg kell említenem, hogy Reguly carevokoksajszki (joskar-olai) följegyzései nagy mértékben eltérnek Porkkának és Wichmannnak carevokoksajszki gyűjtésétől, s átmenetet alkotnak a jaranszki nyelvjáráshoz. Nagy öröömre szolgált tanulmányaim közben, hogy az egyik nyelvmesterem ugyanazt a nyelvjárást beszélte, ahonnan Reguly följegyzései származtak, sőt voltak az addig ismeretlen csebokszári nyelvjárásból való nyelvmestereim is, kiknek a nyelve nagyon közel áll említett carevokoksajszki nyelvmesterem nyelvjáráshoz. Ezeket a jaranszki, csebokszári és carevokoksajszki szövegeket gyűjteményem II. kötetébe soroztam, amely a nyelvi szempontokon kívül tartalmi tekintetben is sok érdekes anyagot tartalmaz.

Ani mármost Hajdú Péternek szövegkiadásomra vonatkozó megjegyzéseit illeti, örülök, hogy helyesli azt az eljárást, hogy nem műfajok, hanem

nyelvjárások szerint óhajtom közzétenni gyűjtésemet. Véleményem szerint azonban ez nemcsak nyelvi szempontból a helyesebb eljárás, hanem a folklór szempontjából is, mert éppen az a fontos, hogy egy-egy tájegység, akár egy falu területén milyen néphagyomány van, műfajok szerint és terjedelemben. Az összehasonlító eljárás úgyis megtalálja az azonos műfajokat. Ebben a Magyar Népköltési Gyűjtemény volt előttem példamutató, amely minden kötetében egy-egy terület néphagyományait foglalja magában. Nem helyeseltem soha Munkácsi és Kannisto eljárását, akik manysi gyűjtésüket a szövegek tartalma szerint csoportosították. A finnek pedig általában ezt az eljárást követték, pl. Wichmann is udmurt, komi, mari szöveggyűjteményeinek kiadásában. Munkácsi még csak nem is közölte a feljegyzés helyét, s csak nyelvész szaktudós tudja megállapítani, hogy melyik szöveg melyik nyelvjárásból való. A folkloristák számára tehát, akik a nyelvet nem ismerik, ez az eljárás fokozott nehézségeket okozott. Hisz ma már a földrajzi módszer nemcsak a nyelvtudományban bizonyult helyesnek, hanem a tárgyi és szellemi néprajzban is. Kannisto manysi gyűjtésének eddig megjelent I. kötete csak annyiban változtatott ezen az eljáráson, hogy legalább a tartalomjegyzékben közli a szöveg nyelvjárását. Szerintem minden egyes szöveg alatt ott kellene lenni a feljegyzés helyének. Fuchs is ezt az eljárást követte az Akadémiai Kiadónál megjelent komi szövegeiben, sőt a Finnugor Füzetekben megjelent munkájában is (az első gyűjteményének anyaga csak egy nyelvjárásból származik), de nála az egyes nyelvjárásokon belül a tartalmi egymásutánban nincs rendszer. Ugyancsak Fuchs rendezte sajtó alá Munkácsinak az első világháborúban a hadifogolytáborokban feljegyzett udmurt szövegeit. Ez szintén tartalom szerint van rendezve, s csak a jegyzetek elején közli a szöveg nyelvjárását. Ez a csoportosítás bizonyára még Munkácsitól származik, aki a prózai szövegeket még maga fordította le, mint nekem meg is mutatta, úgyhogy Fuchsról már csak a dalok fordítása maradt.

Mari gyűjteményem I. kötete csupán a nyugati mari nyelvjáráshoz tartozó kozmodemjanszki szövegeket tartalmaz. Ebből a nyelvjárásból a finn Ramstedt és Wichmann is jegyzett föl mind szövegeket, mind szótári anyagot. Fel kell azonban hívnom finnugor nyelvészeink figyelmét arra, hogy Ramstedt kiadványa csak nagy kritikával használható, mert rendkívül sok benne a sajtóhiba (már maga a kötet végéhez csatolt hibajegyzék is 4 és 1/2 lapot tesz ki, de a szövegek német fordítása is csak ellenőrzés mellett használható. Ehhez jóformán a nyelvjárás alapos ismerete szükséges. Ennek az az oka, hogy mint az előszóban Ramstedt maga megírta, a kötetet mongol tanulmányútja idején szedték Finnországban, tehát nem állt módjában a levonatokat magának kijavítani, s a szótár egy részét más korrigálta. Hogy szövegeinek javítását ki végezte, arról nem szól, pedig ebben is súlyos fordításbeli hibák vannak. Ezeket a hibákat valahol fel kellene sorolni és helyesbíteni. Ramstedt azt is megemlíti, hogy a nyelvjárásnak rövid nyelvtanát is megírta, azonban ennek egy részét egyéb holmijával együtt Szibériában ellopták, azért nem adta ki. Ha a megmaradt rész megvan a Finnugor Társaság kézirat-tárában, érdemes volna a megmaradt részt is közzé tenni.

Ami a különböző gyűjtők feljegyzéseiben való eltéréseket illeti, azokat pontos vizsgálat tárgyává kellene tenni, s meg kellene állapítani, hogy e különbségek oka a különböző helyekről származó nyelvmesterek kiejtésbeli eltérésében rejlik-e, vagy pedig sajtóhibával van-e dolgunk. Egyet már most megállapíthatok: a szókezdő *j*-t nyelvmestereim egy része

dj-nek ejtette, s ezt szótáramban is jelezni fogom. Ramstedt és Wichmann ezt a hangváltozatot a bevezetésben nem említi, azonban Ramstedt szótárában a *d* betűnél azt találjuk: »*dj*... , siehe *j*; *djäkən* = *jäkən*; *djəma* = *jəma*; *djīngəl* = *jīngəl*. (A fordított *v* Ramstedt kiadásában, mint ezt már Wichmann megállapította, a hátul képzett redukált *ä* jelzése. Az elül képzett redukált *a*-t szintén *v*-vel jelölte, alája tett két ponttal: *ä*.) Ez mindenesetre igazolja feljegyzésem helyességét.

Teljesen azonosítom magamat Hajdú Péter megjegyzéseivel a sajtóhibák tekintetében. Itt azonban a Nyelvtudományi Bizottságnak, illetőleg az Akadémia Elnökségének kell radikális eszközökhöz nyúlnia. Mikor a Magyar Nyelvőr sajtóhibáiról esett szó a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányában, az elnöklő Zsirai akadémikus elvtárs már akkor kijelentette, a sajtóhibákért sem a szerkesztőket, sem a szerzőket nem terheli felelősség, mert ezen a téren nekik semmi szavuk nincs. A kiadók egyszerűen nem hajlandók újabb tördelt levonatot adni. A Nyelvőr egyik számával történt, hogy annyi sajtóhiba maradt még a számban, hogy újabb levonatot kértem. A kiadó megtagadta a levonat készítését és elküldését, s mikor én nem voltam hajlandó a számot imprimálni, félrevezetve az Akadémia I. osztályának akkori szaktitkárárt, akinek sejtelve sem volt arról, hogy csak a szerkesztőnek van joga az imprimaturát megadni, vele imprimáltatta a számot. Mikor én ezért minden felelősséget a Kiadóra hárítottam, s követeltem, hogy engedjék meg a kinyomott szám és az utolsó levonat összehasonlítását, a levonat kiadását is megtagadták, s csak azt engedték meg, hogy a nyomdában végezzem el az összehasonlítást. Ennek elvégzése után megállapítottam, hogy még 10 kijavítatlan sajtóhiba maradt abban az egy számban. Az eset múlt évben is megismétlődött a Tankönyvkiadóval. Mikor én nem voltam hajlandó újabb levonat nélkül az imprimaturát megadni, a Tankönyvkiadó Folyóiratosztályának vezetője imprimálta a számot.

De ne gondolják a nyelvészek, hogy csak a nyelvészeti kiadványokkal történnek meg az elmondottak. Az egyik nyáron együtt voltam egy nagy botanikai munka szerzőjével, aki a legnagyobb felháborodással mutatta megjelent munkájának I. kötetét, s ebben magában több, mint ezer sajtóhiba volt. Ő még abban a »szerencsés« helyzetben volt, hogy a sajtóhibák jegyzékét csatolhatta a kötet végéhez, de elkeseredése még fokozódott, mert a sajtóhibajegyzékben újabb sajtóhibákat állapított meg.

A szegedi nyelvészkongresszuson egy matematikai folyóirat szerkesztője és számos matematikai munka szerzője megmutatta, hogy kb. tíz különféle színes ceruzát használ a korrekturában, hogy a szedők kiismerjék magukat. Aki egy ilyen levonatot a kezébe vesz, azt hiheti, hogy az egy futurista festő műve.

A mari kötet kiadásakor sem volt hajlandó a kiadó újabb tördelt levonatot küldeni, csak azt ígérte, hogy egy szakembere állandóan a nyomdában fog tartózkodni, s ő ellenőrzi minden hiba kijavítását. Hogy milyen eredménnyel, azt tudjuk. Nekem még arra sem adtak módot, hogy a sajtóhibákat legalább a kötet végén jegyzékbe foglaljam, mert csak a bekötött példányt küldték meg.

Az *s* hangok története, mint tudjuk, a finnugor nyelvekben rendkívül érdekes, azért ezeknek a hangoknak a hibás szedése nagy zavart okozhatott volna, de szerencsére már régebben megjelent a finnugor *s*-hangok története a mari nyelvben c. munkám (FUF. XXII, 90—122), s így ezek a sajtóhibák

nagyobb bajt nem okozhatnak. A Horváth Károlynak a NyK.-ben megjelent ismertetésében felsorolt esetekben az *š* hang szedése a helyes, kivéve a *šâkâr(âm)* 'kenyer(et)' szóban, mert ebben a csuvas jövevényszóban a kozmodemjanszki nyelvjárásban az *s* a szabályszerű hang. Vannak azonban olyan szavak, mint a magyar *szem* mari *sândzâ* megfelelője, amelyben némelyik nyelvmesterem *s*-et, máshonnet származó nyelvmesterem pedig *š*-et ejtett. Ezekben az esetekben *š* hang volna a szabályszerű a kozmodemjanszki nyelvjárásban, de néhol asszimiláció folytán *s* hang fejlődött. (L. ezekre nézve Zur Lautgeschichte der finnisch-ugrischen *s*-Laute c. dolgozatomat, FUF. XXII, 115, 116, 122).

A szövegek közlöinek neve ebben a kötetben sajnálatos módon valóban elmaradt rajtam kívül álló okból. Nyelvmestereim névjegyzéke *т.* i. a háború alatt elkeveredett, s csak a kötet megjelenése után került elő, úgyhogy a II. kötet bevezetésében ezt a hiányt pótolhattam. Ez t. i. már meg is történt, mert kéziratom már két év óta az Akadémiai Kiadónál várja a nyomdába küldést. A következő kötetekben természetesen közölni fogom nyelvmestereim nevét.

A német fordítás eltolódása is annak a következménye, hogy nem kaptam második tördelt levonatot, amelyben ezt is rendbe hozhattam volna.

Nem pontos a bírálónak az a megjegyzése, hogy az írástudók leírták »az általuk ismert« szövegeket, s én ezeket később írtam át. A 29 nyelvmesterem között csupán egy volt, aki orosz betűkkel írásba tudta foglalni meséit, a többi írástudatlan volt (ez egyben bizonyítvány is a cári Oroszország kultúrájáról), s ezek élőszóval mondták el közlenivalóikat. Csupán az a mari volt írástudó, aki egymaga 80 mesét tudott átadni. Ennek a meséi jelentek meg Finnországban. Azonban nem úgy történt, amint Hajdú Péter elképzelte, hanem úgy, hogy ez a nyelvmesterem föl volt mentve minden munka alól, s így délelőtt ráért meséit leírni, délután pedig fölolvasta, s én az ő kiejtése után jegyeztem föl őket.

Nyelvmestereim nem álltak mind egyszerre rendelkezésemre, s így nem is lehettek együtt egyszerre valamennyien. Legelőször csak egy emberem volt, éppen az előbb említett írástudó mari. Rá Munkácsi Bernát hívta föl a figyelmemet, mert ugyanazon a munkahelyen dolgozott, ahol az ő udmurtjai. Ez nagyon értelmes ember volt, már az is bizonyítja, hogy 80 mese volt a fejében, amelyeket kifogástalan fogalmazással vetett papírra orosz betűkkel, s megértette, miért foglalkozik az udmurtokkal Munkácsi. Bizonyára rájött, hogy az ő nyelve bizonyos tekintetben hasonlít az udmurthoz, s ha ez a nyelv a magyar nyelv szempontjából érdekli a magyarokat, talán a mari nyelv is érdekelné. Persze más oka is lehetett ennek az ajánlkozásnak, az, hogy kevesebbet kellett az udmurtoknak dolgozniuk, mint a többi hadifogolyinak, azután Munkácsi még különböző juttatásokban is részesítette őket. Mindenesetre azonban tudományos szempontból nagy szerencse volt ennek a marinak a felfedezése, mert olyan nyelvjárás képviselője volt, amely eddig ismeretlen volt a finnugor nyelvészek előtt.

Munkácsi engem azonnal értesített a dologról, s megkérdezte, hajlandó volnék-e ennek az embernek a nyelvét tanulmányozni. Természetesen azt feleltem, hogy boldog volnék, ha cseremisiz nyelvtanom megírása után, amelyben csak írott forrásokra támaszkodhattam, végre eleven maritól is megismerném ezt a nyelvet. A dolog azonban nem volt olyan egyszerű, mint az idősebb akadémikusok esetében, mert én katonai szolgálatban álltam, időmmel és magammal tehát nem rendelkeztem. Azonban az Akadémia I. Osztálya

Nyelvtudományi Bizottságának akkori előadója, feledhetetlen mesterem, Simonyi Zsigmond az Akadémia útján kieszközölte a Honvédelmi minisztériumban, hogy délutánonként szabad lehessenek, s így én is megkezdhettem a mari nyelv tanulmányozását egyetlen nyelvmesteremmel.

A hadifoglyok azonban nálunk bizonyos szabadságot élveztek, vasárnaponként munkahelyükről kijárhattak a városba, s nyelvmesterem ily módon felfedezett még két marit, s mivel attól fogva minden vasárnap találkoztak, kérésemre pontosan megállapította az ő munkahelyüket. Ez a két új mari még egymással sem egy helyen dolgozott, tehát azt kellett kieszközölnöm, hogy legalább egymáshoz közel kerüljenek, s az egyik munkahelyére a másik kettőt odakísérjék. Ez sikerült is, s ekkor már három emberem volt, akik mind a hárman egymástól különböző nyelvjárást beszéltek. Ugyancsak ők fedeztek fel még két marit a közelben, akik megint más és más nyelvjárást képviseltek, s így most már öt emberrel dolgozhattam. Mikor már az egész szótári anyagot átvettem velük, s minden szöveg, amit csak tudtak, birtokomban volt, újabb emberek után érdeklődtem. Ők már nem találtak újabb honfitársakat, csak a háború vége felé fedeztek fel még egyet, tehát az Akadémiát arra kértem, hogy a Honvédelmi minisztérium, illetve az akkori közös Hadügy-minisztérium útján irassák össze a fogolytáborokban lévő mari származású hadifoglyokat szülőhelyükre vonatkozó minden adattal. A jegyzéket meg is kaptam a fogolytáborokból, s az adatok alapján kiválasztottam még olyanokat, akiknek a nyelvjárása további kutatások szempontjából fontos volt. Így növekedett nyelvmestereim száma 29-re. Ha azonban nem lettem volna katoná a háború kitörésekor, még eredményesebb lett volna gyűjtésem, mert véleményem szerint a háború elején ezernél is több mari származású hadifogoly volt a különböző táborokban, s akkor könnyebb lett volna a legérdekesebb és legkevésbé ismert nyelvjárások képviselői közt válogatni, de amikor én is bekapcsolódhattam ezekbe a tanulmányokba, akkor már a legtöbb hadifoglyot kiadták munkára, s így tisztára a véletlenen mult, hogy kik álltak rendelkezésemre. Azonban így is rendkívül sikeres volt gyűjtésem, mert 2 és 1/2 év alatt mégis nagy anyagot gyűjthettem, s több olyan nyelvjárást tudtam tanulmányozni, amely addig vagy egyáltalán ismeretlen volt, vagy kevésbé volt ismert. Abban is szerencsém volt, hogy nemcsak szótári anyagot gyűjthettem, hanem többen néprajzi szempontból is értékes hagyományokat adhattak át.

Munkamódszerem a következő volt. Már említettem, hogy először csak egy, később három, majd öt nyelvmesterem volt. Mindig a szótári anyag gyűjtésével kezdtem a munkát, mert ez fárasztó, s rájuk nézve elég unalmas volt. Mikor észrevettem fáradságukat, akkor kezdtem el a szövegföljegyzést. Természetesen egyszerre csak egy adta elő följegyezni valóját, a többi azonban ezt már érdeklődéssel hallgatta. De volt nekik ez alatt az idő alatt más foglalkozásuk is. Rendkívül ügyes ember volt egyikük-másikuk, s amíg velük nem foglalkoztam, azalatt kicsinyben a mariknál használatos tárgyakat készítettek, pl. különböző halászati és vadászati eszközöket, stb., sőt pl. egész házat melléképületeivel együtt.

A szótári gyűjtésnél valóban együtt voltak azok, akikkel egy időben foglalkoztam, de hamarosan megismertem valamennyiük nyelvjárását, könnyű volt felismernem, amikor az egyik nyelvjárása befolyással lehetett a másokra. Ilyenkor az illető szót félretettem, s másnap vagy harmadnap a

gyanús nyelvmestertől újra megkérdeztem. Így járt el különben Munkácsi Bernát is udmurtjaival való foglalkozásában.

A szótári anyag gyűjtésében nem követtem, s nem is követhettem a finn gyűjtők példáját. Ők ugyanis a helyszínen végezték tanulmányaikat s olyan nyelvmestert választottak, akik jól tudtak oroszul, s a kérdezett szót mindjárt értelmezték is oroszul. Nekik ez módjukban állott, mert a hely színén érdeklődhettek a faluban, ki tud jól oroszul. Én nem válogathattam nyelvmestereim között, avval kellett dolgoznom, aki éppen rendelkezésemre állt. Könnyű egy faluban válogatni a legmegfelelőbb nyelvmesterek között, de próbáljon valaki válogatni egy ember között. De még a három meg az öt között sem nagyon válogathattam. Tudomásul kellett vennem, tudnak-e vagy sem oroszul. Bizony általában nagyon hiányos volt orosz nyelvtudásuk. Nagyon boldog voltam, hogy olyan nyelvjárásokat is tanulmányozhattam, amelyből eddig egyáltalán nem vagy nagyon kevés följegyzés jelent meg eddig. De nemcsak nyelvi szempontból foglalkoztam velük, hanem azt is fontosnak tartottam, hogy ki jó mesemondó, ki tud találómeséket, közmondásokat, babonákat, néprajzi érdekességű dolgokat, régi vallásukra vonatkozó anyagot, stb.

Ami a szógyűjtést illeti, mint említettem, nagyon ritka esetben kaptam meg tőlük egy-egy szó orosz jelentését, én tehát azt a módszert választottam, hogy mondatokat mondatam velük, melyben a kérdezett szónak elő kellett fordulnia, s ha hallották is a soron levő mari kiejtését, mire rájuk került a sor, már a legtöbbször nem befolyásolta kiejtésüket. Én mindegyik nyelvmestereimmel az ő nyelvjárásán beszéltem. A később érkezett marik nyelvjárása között már oly nagy volt a különbség, hogy hetekig tartott, míg teljesen megértették egymást. Addig nekem kellett köztük a tolmács tisztét betöltenem, egyik nyelvjárásról a másikra kellett fordítanom közlésüket.

Munka közben különben is sokat gondolkoztam azon, le tudja-e egy ilyen egyszerű ember anyanyelve akármelyik szavát egy idegen nyelvre fordítani, eltalálja-e mindig a kérdéses szónak pontos megfelelőjét oroszul. Természetes, hogy vannak tárgyak, amelyeknek a másik nyelvben pontos megfelelője van. Ilyen pl. kő, vas, fa (persze itt fontos megállapítani, hogy élőfáról vagy kivágott fáról van-e szó), föld, víz, folyó, tó, stb., azután könnyű lefordítani a névmásokat, számneveket, egyes határozószókat. De bizony vannak olyan mellénevek, igék, amelyek jelentésének megállapítása nem olyan egyszerű. Kérdezzük csak meg a készülő Értelmező Szótár szerkesztőjét és dolgozótársait, hányszor okoz nekik fejtörést bizonyos szavak jelentésének megállapítása. Régi megállapítás: mondatban él a szó. Én tehát mondatban kérdeztem az egyes szavakra, hogy használják őket, s minél nehezebb volt egy-egy szó jelentésének megállapítása, annál több kérdést tettem föl, annál több mondatban kellett a szó használatát szemléltetni. Példaképp a Magyar Nyelvtörténeti Szótár lebegett szemem előtt, amely minden szó minden egyes jelentését számos példamondatban közli. Éppen ezért rendkívül fontosnak tartom, hogy készülő mari szótáramban ezeket a példamondatokat is közölhessem, már azért is, mert ezek mind az élő nyelvből vannak véve, nem mesékből vagy más prózai szövegekből vagy éppenséggel dalokból. Természetesen ezeket sem lehet kihagyni egy szótárból, de ha a beszélt nyelvben már nem élnek, akkor ki kell írni, hogy: folklór.

Még egy nagy előnye van annak, ha különböző nyelvjárást beszélő nyelvmesterek együtt állnak a kutató rendelkezésére. Még szövegközlés

közben is előfordul, hogy olyan szó kerül elő, amely eddig még nem volt szótározva. Milyen nagyszerű alkalom megkérdezni valamennyi nyelvjárás képviselőjét, ismerik-e vagy használják-e ők is az illető szót. De a szótári anyag gyűjtése közben is megtörténhetik, hogy olyan szót hall a gyűjtő (ez még a példamondatok közt is előfordulhat), amely eddigi gyűjtésében nem szerepelt, mindjárt fölmerül az a kérdés, ismerik vagy használják-e a szót a többi nyelvjárásban is. Mármint, ha jelen van több nyelvjárás képviselője mindjárt kap a kutató erre választ. Ellenben, ha a helyszínen tanulmányozza a gyűjtő a nyelvet, hogy tudhatja meg, hogy a már tanulmányozott nyelvjárásokban is megvan-e az illető szó? Visszamenjen annak a néhány szónak a kedvéért esetleg több száz kilométernyi távolságra? Megtörténhetik pl., hogy éppen utolsó állomásán hall egy új szót az ember, s most az a kérdés áll előtte, hogy azt a szót csak abban a nyelvjárásban használják-e vagy talán mindenben, s csak a véletlen következménye, hogy eddig nem került elő.

Elismerem, hogy hátránya is lehet ennek a módszernek, hogy az egyik nyelvmester befolyásolja a másikat, de erről meg lehet győződni, s a haszna mégis fölmérhetetlenül nagyobb, mint a kára. A kárt pedig a legtöbb esetben korrigálni lehet. Még azt is megemlíthetem, hogy volt olyan eset is, hogy a másik nyelvjárást beszélő nyelvmester megértette és megmagyarázta a saját nyelvjárásán, ami előttem nem volt mindjárt világos.

Fontos nagyon a nyelvmesterek teljes bizalmának megnyerése, különösen hadifoglyokra áll ez. Hisz ők katonák voltak, s először azt hitte egyik-másik, hogy hadititkokat akarok tőlük megtudni. Ez a gyanú különösen akkor ébredt fel bennük, amikor földrajzi neveket kérdeztem tőlük. Meg kellett velük értetni, hogy mi rokonnépek vagyunk; felsoroltam egy csomó magyar szót, amelynek a megfelelője megvan a mari nyelvben. Megmondtam nekik, hogy engem csak az ő nyelvük, életmódjuk, meséik, mondáik, s többi hagyományuk érdekel, felolvastam nekik az ő nyelvükön már eddig megjelent meséket, találókérdéseket, közmondásokat, dalokat, s ily módon megértették, hogy mindezek a tudományt érdeklik, s meg fog nyomtatásban jelenni. Még legkevésbé szívesen beszéltek vallási hagyományaikról, de csakhamar annyira sikerült bizalmukat megnyernem, hogy ez irányban is megoldódott a nyelvük.

Bizalmuk megnyeréséhez az is hozzájárult, hogy nem hadifogolyként kezeltem őket, hanem igazi rokonokként. Nekünk is nehéz volt akkor a háború kellős közepén szükségleteinket kielégíteni, s a hadifoglyok bizonyára még többet nélkülöztek. Sikerült azonban számukra szerezni kenyeret, cukrot, teát, dohányt, ezenkívül hetenként pénzt is adtam nekik, hogy legelemibb szükségleteiket kielégíthessék. Még lakásomba is meghívtam, meg is vendégeltem őket. Láttam, örültek, hogy láthatták, hogyan lakom.

A velük való bánásmódnak köszönhetem, hogy annyi szöveget s oly nagy szótári anyagot tudtam gyűjteni. Az kétségtelen, hogy tudományos szempontból megfelelőbb egy nép nyelvét, hagyományait, szokásait, életét saját hazájában tanulmányozni, de az elmúlt száz év alatt hány tudós tudott kijutni nyelvrokonainkhoz? Nem lett volna bűnös könnyelműség ezt a kínálkozó alkalmat elmulasztani? A finnek, akiknek az első világháború előtt módjukban állt tanulmányaikat a hely színén végezni, hisz 1917-ig Finnország is az orosz birodalomhoz tartozott, tehát nem kellett külföldre menniök, mint nekünk, minden kínálkozó alkalmat felhasználtak. Castrén pl. 1844-ben egy mari katona nyelvét tanulmányozta Helsinkiben. Wichmann még

az első világháború alatt két mari nyelvvel foglalkozott Finnországban. A II. világháború alatt különféle finnugor hadifoglyokkal foglalkoztak tudományos szempontból. Nekünk erre már nem volt alkalmunk, mivel hozzánk nem kerültek orosz hadifoglyok, s mikor Akadémiánk a kormány útján azt kérte, hogy legalább a finnugor hadifoglyokat engedjék át nekünk tanulmányozás céljából, a Führer azt a választ adta a magyar kormánynak, hogy ne ilyen számárságokkal foglalkozzunk, hanem inkább arra legyen gondunk, hogy minél több élelmiszert és katonát küldjünk nekik. A finneket azonban annyira érdekelték az első világháborúban végzett nyelvtanulmányaink, hogy 1936-ban beszámolót kellett erről tartanom Helsinkiben, a Finnugor Társaságban.

Van azonban egy másik oldala is ezeknek a botesínálta tanulmányoknak. Arról nem is szólvá, mennyi pénzbe kerül egy ilyen külföldi tanulmányút (a finnek 4—5—6 évre is kiküldtek egy-egy gyűjtőt, mégpedig nemcsak nyelvészt, hanem folkloristát, tárgyi néprajzi gyűjtőt, zenetudóst is), gondoljunk arra, mi lett a sorsa ezeknek a kutatóknak. Reguly és Castrén sorsa mindnyájunk előtt ismeretes. De fiatalon halt meg a finn Porkka, Aminoff, Karjalainen, Manninen, Kai Donner, Kannisto, Paasonen, Wichmann, hogy csak a legnagyobbakat említsem. A magyar Kőrösi Csoma Sándor, a kevésbé ismert Pápai Károly is fiatalon halt meg. Pápay József és Munkácsi Bernát is talán élhetett volna még tovább. Egyiküknek sem volt élete elég teljes gyűjtésük kiadására. Nem egy van köztük, aki egy sort sem tudott közzétenni nagyértékű anyagából, másoknak kellett hagyatékukat sajtó alá rendezni. Ezek a tudósok valamennyien tudományunk mártírjai voltak, akik életüket áldozták a tudományért, mert Szibéria és az európai Észak-Oroszország mocsarai, fagy, életmódja, a cárizmus országának akkori kulturális viszonyai között való kutatómunka, ha nem is volt egyenlő az öngyilkossággal, de mindenesetre a más éghajlati és kulturális viszonyokhoz szokott tudós élete megrövidítésével, fiatalságának feláldozásával járt. S mi itt, hazánkban, ha a frontokon folyt is a háború és sok mindenben szükségét szenvedtünk is, — a békés városokra akkor még nem hullottak a bombák, — otthonunkban lehettünk, fűtött lakásban dolgozhattunk, családi környezetben élhattunk. S kutatómunkánkat sem sátrakban, viskókban végeztük, hanem meleg helyiségekben, íróasztal mellett, s nem okozott nagyobb gondot az sem, hogyan tehetünk szert számunkra élvezhető élelmiszerre.

Ezek után áttérek Hajdú Péter megjegyzéseire.

Szerinte közhasználatúbb a *találós-kérdés*, mint a *találós-mese*. Lehet, hogy így áll a dolog a köznyelvben. Talán már elveszítőben van a régi *találós-mese* név. De kétségtelen, hogy ez volt ennek a műfajnak eredeti neve s legalább a nyelvészek és folkloristák tartsanak ki mellette. Népköltési gyűjteményben mindenesetre megfelelőbb ennek a műszónak a használata, mint a vulgáris találós-kérdésé. Különben valószínűleg maga a *mese* szó is ezt jelenthette, a NySz. sok adatot idéz erre a jelentésre.

A Hit és szokások c. fejezet legnagyobb részét a néphitre vonatkozik. Valóban csak a rövid 17. sz. közlemény sorolható igazán a népszokások közé, természetesen a leánykérés, lakodalom is, de ezt terjedelme miatt külön alcím alatt közöltem. A 8. sz. közlemény azonban teljes joggal került ide, de én ezt nem annyira a népszokások, mint inkább a néphit részhez sorolom. Hogy a babonák közé is fel lehetett volna venni, abban igaza van Hajdú

Péternek, de csak azért, mert a babonák is a néphit alá tartoznak. Én azért tettem ebbe a fejezetbe, mert az ördögről van benne szó.

A mi mondáinkhoz hasonló mondák valóban nincsenek a gyűjteményben, én azonban idesoroltam azokat a történeteket, melyekben természetfölötti lények szerepelnek, pl. amelyben az ördögök templomot építenek. Ez bizonyára természetmonda. Mesének csak azokat tekintettem, amelyekben maga a nép sem hisz. Azok a történetek, amelyekben természetfölötti lények szerepelnek, inkább a legendákhoz hasonlítanak.

A mesék párhuzamainak összeállítása benne van a tervben, de ezt az egész gyűjtemény végén szándékozom közölni, mert a különféle nyelvjárásokban hasonló tárgyú mesék, stb. fordulnak elő, s így minden kötetben ismétlésekbe kellett volna bocsátkoznunk. Különben véleményem szerint ezt a munkát folkloristák tökéletesebben elvégezhetik, mint a nyelvészek s nagy örömmel fogadtam Ortutay Gyula tagtársnak ajánlatát, hogy készséggel állalkozik erre a munkára. Ennek már az is nagy előnye, hogy sok időt nyerek egyéb kutatásaimhoz.

Az erotikus tárgyú mesékkel kapcsolatban sok szó esett már. A három évvel ezelőtt tartott debreceni nyelvészkongresszus szövegkiadó szakosztályában is szóba került a dolog. A Szakosztály egyhangúan azon a véleményen volt, hogy az erotikus tárgyú mesék éppúgy a népköltészet termékei, mint a többi mesék, s ezért ezek kihagyása a gyűjteményekből a népmesekutatás meghamisítása volna. A török-tatár és a mongol népmesék még sokkal erotikusabb tartalmúak, mint a finnugor mesék, s Németh Gyula és Ligeti Lajos tagtársak, e nyelvek szaktudósai is ezen a véleményen voltak. Régebben volt is egy tudományos folyóirat Ausztriában, amely éppen ezekkel a mesékkel foglalkozott, s közölt is ilyen meséket, de 15 évi fennállás után a klerikális reakció álszenteskedése miatt kellett megszűnnie. Különben is ezek a gyűjtemények, már példányszámuk alacsony volta miatt is csak kutatók kezébe kerülnek, s nem kell attól tartanunk, hogy avatatlanok is olvassák. Még ebben az esetben is az erotikus meséket latin nyelvű fordításban közöltük, amit valóban csak tudósok értenek meg. De még azt is megtehetjük, hogy a szövegeket minden fordítás nélkül közöljük, mert nyelvi szempontból kár volna bármely szöveg elhagyása. De megvallom, ezt az eljárást nem tartom megfelelőnek, mert egy-egy rokon nyelvnek alig van egy-két olyan szaktudósa, aki a szövegeket könnyen megérti fordítás nélkül, hiszen ezekből a nyelvekből alig állnak szótárak rendelkezésükre. Nyelvészeti szempontból a fordítatlan szövegek ily módon felhasználhatatlanok lesznek, amit ily módon kiadott egyik-másik szövegkiadásnál tapasztaltunk is. Azt is számításba kell vennünk, hogy nemcsak nyelvészeknek, hanem folkloristáknak is forrásművek a nyelvészek gyűjtötte és kiadta népköltési gyűjtemények, ők aztán igazán semmi hasznát sem vennék a tisztán eredeti nyelven közölt kiadványoknak.

Ami a mesék eredetiségét illeti, tudjuk, hogy a mesék legnagyobb része egyik néptől a másikhoz vándorol, s így a finnugor népek meséi is legnagyobb részt átvételek. Így tudjuk, hogy a Munkácsi Bernát följegyezte manyisi mesék tatáreredetűek valamennyien. Még legeredetibbeknek látszanak a chanti és az udmurt mesék, legalább is egy részük.

A helsinki Finnugor Társaság, amelynek kiadásában legnagyobb gyűjteményem megjelent, tartalmi szempontból egyáltalán nem tett kifogást erotikus tárgyú meséim ellen. S még abban az esetben is, ha folklor szempontjából nem sokat nyújtanak is az ilyen mesék, nyelvészeknek nyújthat tanul-

ságot, akár lexikális, akár alak- vagy mondattani szempontból, különösen oly esetben, ha abból a nyelvből vagy nyelvjárásból még kevés följegyzésünk van. De azt is tudjuk, hogy a magyaron és a finnen kívül alig vannak nyelvemlékeik a rokonnyelveknek, s így ezeknek a nyelveknek a történetét csak a nyelvjárások minél alaposabb tanulmányozása révén tudjuk megrajzolni, azért ki kell jelentenünk, hogy nem gyűjthetünk és nem adhatunk ki elég szöveget és szótári anyagot ezekből a nyelvekből. Képzelnék csak el, ha nem is a történeti magyar nyelvtant, hanem csak egy tudományos színvonalon álló leíró nyelvtant pusztán a Magyar Népköltési Gyűjtemény alapján kellene megalkotnunk, milyen messze állna egy ilyen mű attól, amelyet nagy íróink nyelve, a köznyelv és a nyelvjárások felhasználásával dolgozhatunk fel.

Ami a lakodalmi leírást illeti, megjegyzem, minél keletebbre megyünk, annál több maradt meg az ősi hagyományokból és szokásokból, s a keletibb nyelvjárásokból feljegyzett szövegeim közt szerepel már a leányrablás is.

A jegyzetekre vonatkozólag elismerem, hogy nagyon takarékoskodtam. Ennek egyik oka az volt, hogy szöveggyűjteményem terjedelme már így is igen nagy, hisz eddig már külföldön is 5 kötetre való jelent meg belőlük, s elsősorban arra kellett törekednem, hogy ez az anyag teljes egészében kiadásra kerüljön. Viszont, ha még sok jegyzettel is felhígítottam volna a szövegeket, attól kellett volna tartanom, hogy az én gyűjtésem is Reguly hagyatékának sor-sára jut. Azonkívül, aki ismeri a finnek szövegkiadványait, amelyek terjedelemre nézve sokszorosan felülmulják a mieinket, tapasztalhatja, hogy ők alig használnak jegyzeteket, csak a legszükségesebbekre szorítkoznak. A sok jegyzetet Munkácsi Bernát hozta divatba már első udmurt szöveggyűjteményének kiadásában, s ezt fokozta még manysi közléseiben, amelyekben már több volt a jegyzet, mint a szöveg. A manysi szövegeknél ezt az eljárást magam is megokoltnak tartom, de pl. a volgai finnugor nyelveknél egyáltalán nincs szükség ekkora apparátusra. Különben is, ahol nem lehetett egyszerűen lefordítani az eredeti szöveget, zárójelben mindig közlöm a szó szerinti fordítást, s ezt helyesebbnek és gyakorlatibbnak tartom, mint a szövegek végéhez fűzött nyelvi magyarázatokat, s még kevésbé tartom könnyen használhatónak a kötet végén, vagy éppenséggel külön kötetben közölt jegyzeteket. Kannisto finn nyelvtudós, aki saját kijelentése szerint teljesen a magáévá tette Munkácsi módszerét, manysi gyűjtésének tanítványától Liimolától sajtó alá rendezett I. kötetében, bár ő is a kötet végére tette a jegyzeteket, mégis sokkal takarékosabb volt e tekintetben Munkácsinál. S abban is javított Munkácsi módszerén, hogy a szövegekkel egyidejűleg adta ki a kötetre vonatkozó megjegyzéseit, nem évek, sőt évtizedek múlva, mint Munkácsi, igaz, hogy saját hibáján kívül, s ennek a következménye, hogy meg sem érthette az egyes kötetekhez tartozó bevezetések és jegyzetek kiadását, s a III. és IV. kötet bevezetését és jegyzeteit több mint félszázad múlva másnak kell sajtó alá rendeznie. Fuchs is túlzásba viszi a jegyzetek közlését. Tapasztaltuk ezt már első komi kiadványaiban, s még tovább ment Munkácsinak még a fogolytáborokban gyűjtött udmurt szövegeinek a kiadásában, úgyhogy ezt már a finnek is megsokalták, s tőlem kértek tanácsot, szükségesnek tartom-e az összes jegyzetek közlését, amely óriásira növelte a kötetet. Bár magam is fölöslegesnek tartom a jegyzetekben való duskálást, mégis azt válaszoltam, hogy tekintettel arra, hogy nem a gyűjtő adja ki művét, a kiadónak részletesebben kell megokolnia az általa eszközölt változtatásokat, hagyják meg tehát a jegyzeteket egész terjedelmében.

Az különben is felfogás dolga, mit kell magyarázni, mit nem. A gyűjtők ebben valóban nem mindig illetékesebbek a gyűjtemény felhasználóinál, mert a kutató ismeri egész anyagát, míg a feldolgozó esetleg csak egy-egy részt, azonkívül a gyűjtő előtt világos lett sok részlet már a feljegyzésnél, s a kiadásnál nem gondol arra, hogy a gyűjtemény használója sok esetben nem ért meg egy-egy mondat szerkezetet, sőt egy-egy szót vagy kifejezést, ami a gyűjtőnek nem volt probléma.

A Hajdú Péter idézte példa: »Nem kellő fejszenyél szükséges lett«, előttem teljesen érthető volt. Azt jelenti: ne dobjunk el semmit, bármily jelentéktelen apróságot, vagy fölöslegessé vált, vagy már használhatatlan tárgyat sem, mert nem tudhatjuk, nem lesz-e rá még szükségünk.

Ami előttem sem volt az első pillanatban érthető, azt természetesen megmagyaráztattam, s a legtöbb esetben a nyelvmesterem magyarázatát saját szavaival közöltem zárójelben, de nem egyszer tapasztaltam, hogy nyelvmesterem sem tud mindent megmagyarázni, sok régi közmondást, találós-mesét már ő sem ért, de azért mindig megpróbálta magyarázni, s én az ő szavait akkor is közöltem, ha nem volt rám nézve meggyőző.

A tárgyi magyarázatok tekintetében arra számítottam, hogy szövegeim használója ismeri Wichmanné néprajzi munkáját s Harva-Holmbergnek a marik vallásáról szóló művét, s ott a legtöbb kérdésre kap feleletet. Azonkívül nem akartam minden egyes kötetben ismétlésekbe bocsátkozni, mert hisz mari szótáramban mindez együtt lesz. Arra se voltam elkészülve, hogy a szövegek csak ilyen nagy időközökben jelennek meg, nem számítottam a papírhányra, azt vártam, hogy minden évben megjelenhetik egy-egy kötet. Ha szórványosan is, ha a szöveg megértéséhez szükségesnek láttam, megadtam a jegyzetben a kellő magyarázatot.

A mesék eredeti szövegeiben a legtöbb esetben valóban nincs cím. Ennek oka, hogy csak azoknak a meséknek van mari címük, amelyeknek a mesemondó adott címet. Hamisításnak tartottam, ha magam adom meg a hiányzó mari címet. Más gyűjteményben is gyakori, hogy a meséknek egyáltalán nincs címük, mert a mesemondók a legtöbb esetben nem mondanak címet, s ilyenkor a kiadványban csak meg vannak számozva az egyes mesék. Én csak azért adtam a magyar és a német fordításban a meséknek címet, hogy használóik már a címből következtethessenek a mese tartalmára, s könnyebben idézhessék.

Hajdú Péter megjegyzéseit a többi kötetben természetesen, amennyiben egyetérték velük, tekintetbe veszem. A II. kötet azonban már az Akadémiai Kiadónál van, így ebben már csak a hasábos levonatban pótolhatom a jegyzeteket. Ez a kötet sok nagyfontosságú anyagot tartalmaz, olyan nyelvjárá-sokból is, amelyeket eddig még egyáltalán nem tanulmányoztak. Sajnos, a szövegek nem egyforma terjedelműek, mert nem minden nyelvmesterem tudott elbeszélni. Ezeknél meg kellett elégednem, ha a szótári gyűjtésemben fölhasználhattam őket. Ezért is fontosnak tartom szótáramban a példamondatok közlését, mert ilyen esetekben az illető nyelvjárásból egyedül az ilyen példamondat az egyetlen összefüggő szöveg. Így nagyon kevés vetlугai szöveget jegyezhettem föl, ennek a nyelvjárásnak egyetlen rendelkezésemre álló képviselőjétől, jóval többet egy kevésbé ismert jaranszki nyelvjárásból, s még többet a már említett carevokoksajszki (ma joskar-olai) nyelvjárásból, melyet eddig csak Reguly példamondataiból és szótári gyűjtéséből ismerünk. Hasonlóképpen szép gyűjtésem van az eddig még egyáltalán nem tanulmá-

nyozott csebokszári nyelvjárásból. Ezeknek a szövegeknek nagy tartalmi értékük is van, mert a mari néphitre vonatkozó érdekes adatokat is tartalmaznak.

Beke Ödön

~

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY
GONDOZÁSÁBAN
AZ AKADÉMIAI KIADÓ KIADÁSÁBAN
A KÖZELMULTBAN MEGJELENT MŰVEK

	Ár a:
Arany János összes művei IV. (Szerk.: Voinovich G.).....	37.—
Arany János népdalgyűjteménye (Szerk.: Kodály—Gyulai).....	100.—
József Attila összes művei I—II. (Szerk.: Waldapfel—Szabolcsi)...	80.—
Kálmán Béla: Jegyzetek és magyarázatok a Vogul Népköltési Gyű- temény III. kötetéhez	90.—
Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek (Szerk.: Bartha D.)..	140.—
Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői.....	9.—
Zenetudományi tanulmányok (Szerk.: Szabolcsi—Bartha).....	110.—
Kiss—Keresztes: Ormánysági szótár.....	150.—

ELŐKÉSZÜLETBEN

Kodály: Magyar Népzene Tára II.
Arany János összes művei V. (Szerk.: Barta János)
Lőrinczy Éva: Königsbergi töredék
Hajdu: A magyarság kialakulásának előzményei
Deme: Nyelvjárásunk néhány hangtani kérdéséhez

Area: 20. — Ft